МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 16

Ужгород-2019

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук відповідно до Наказу МОН України від 04.04.2018 № 326 (додаток 9)
Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: **Палінчак М.М.** – д.політ.н., професор
Заст. гол. редактора: **Остапець Ю.О.** – д.політ.н., професор
Відповідальний секретар: **Бокоч В.М.** – к.політ.н., доцент
Члени редколегії: **Асланов С.А.** – д.політ.н., професор
Бебик В.М. – д.політ.н., професор
Бєлов Д.М. – д.ю.н., професор
Вегеш М.М. – д.іст.н., професор
Климончук В.Й. – д.політ.н., професор
Круглашов А.М. – д.політ.н., професор
Лемак В.В. – д.ю.н., професор
Лендєл М.О. – д.політ.н., професор
Монолатій І.С. – д.політ.н., професор
Наумкіна С.М. – д.політ.н., професор
Устич С.І. – д.соц.н., професор
Примуш М.В. – д.політ.н., професор
Романюк А.С. – д.політ.н., професор
Стряпко А.Д. – к.політ.н., професор
Черленяк І.І. – д.н. з держ. упр., професор
Шандор Ф.Ф. – д.філос.н., професор
Шуба О.В. – д.політ.н., професор
Владіслав Дудінський – Doc. PhDr., CSc. (Словацька Республіка)
Іріна Дудінська – Doc. PhDr., CSc. (Словацька Республіка)

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет», протокол № 2 від 21.02.2019 року.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21016-10816Р, видане Державною реєстраційною службою України 29.09.2014 р.

Офіційний сайт видання: regionalstudies.uzhnu.uz.ua

ISSN 2663-6107 (print)
ISSN 2663-6115 (online)

© Ужгородський національний університет, 2019

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Зан М.П. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ДИЗАЙН ЕТНОПОЛІТИКИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ЕТНІЧНИХ МЕНШИН РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА…… 5

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Бокоч В.М. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА УКРАЇНИ: КРОКИ ДО АВТОКЕФАЛІЇ…… 14

Ключкович А.Ю. ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СЛОВАЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА…… 19

Морарь М.В. ІДЕОЛОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА…… 24

РОЗДІЛ 3
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Вовк С.О. КОНСТРУКТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДІАЛОГ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ВІЗІЙ…… 29

Кабиш О.О. МІСЦЕ СИЛОВИХ СТРУКТУР У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ДЕРЖАВ ІЗ «ГІБРИДНИМИ РЕЖИМАМИ»…… 34

Кополовець Р.В. ОКУПАЦІЯ РОСІЙСЬКИМИ «МИРОТВОРЦЯМИ» ЧАСТИНИ ГРУЗІЇ ТА ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ (НА ПРИКЛАДІ РЕСПУБЛІКИ АБХАЗІЯ)…… 40

Кремена В.І. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОПУЛІСТСЬКИХ РУХІВ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ…… 46

Лешанич М.І. ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ: КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ…… 50

Лясота А.Є. ОСНОВНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМ ІЗ ПОЗИЦІЇ КОМПАРАТИВНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ…… 58

Осадчук І.Ю. ПАРТІЙНА СИСТЕМА В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АТИПОВОЇ НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В КИРГИЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1993–2010)…… 64

Остапець Ю.О. ДИЛЕМНІСТЬ РОЗВИТКУ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ЇЇ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ…… 70

Попков Д.О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОТОЧНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЯК СКЛАДНИК ПОДОЛАННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗКОЛУ…… 81

Стеблак Д.М. ЦЕРКВА ТА ДЕРЖАВНІ ШКОЛИ В США…… 87

Тимченко М.М. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИКИ SWOT-АНАЛІЗУ У ПОЛІТИЧНОМУ МЕНЕДЖМЕНТІ…… 93

Шедяков В.Е. ОТ ТРИПАРТИЗМА К ОБЩЕГРАЖДАНСКОМУ ПОЛИЛОГУ…… 97

Шелемба М.М. НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2014 р.: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІРИ…… 104

РОЗДІЛ 4
ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Папіш Н.І., Федунь О.В. ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ…… 109

РОЗДІЛ 5
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Сич О.М. ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ОУН-УПА НА МІЛІТАРИЗАЦІЮ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ…… 116

Федорчук О.О. РЕГІОНАЛЬНІ ШКОЛИ З ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ (НА ПРИКЛАДІ КАФЕДР ВНЗ УКРАЇНИ)…… 125

Шульга М.А. УКРАЇНА В РАКУРСІ ГЕОПОЛІТИКИ: ПЕРЕЧИТУЮЧИ ХЕЛФОРДА МАКІНДЕРА…… 131

CONTENTS

SECTION 1
ETHNOPOLITOLOGY AND ETHNOPOLITICAL SCIENCE

Zan M.P. INSTITUTIONAL DESIGN OF ETHNOPOLITICS AND POLITICAL REPRESENTATION OF ETHNIC MINORITIES IN THE REPUBLIC OF POLAND…….5

SECTION 2
POLITICAL CULTURE AND IDEOLOGY

Bokoch V.M. ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE: STEPS TO AUTOCEPHALY…….14

Kliuchkovych A.Yu. POLITICAL AND CULTURAL ASPECTS OF THE POST-COMMUNIST TRANSFORMATION OF THE SLOVAK SOCIETY…….19

IDEOLOGY IN THE ACTIVITIES OF POLITICAL PARTIES: THEORY AND PRACTICE…….24

SECTION 3
POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Vovk S.O. THE MODEL OF CIVIL WAR: SUMMARY OF METHOLOGICAL VISIONS…….29

Kabysh O.O. THE PIACE OF FORCE STRUCTURES IN SYSTEM OF POLITICAL AUTHORITY OF STATES WITH «HYBRRID MODES»…….34

Kopolovets R.V. THE OCCUPATION BY RUSSIAN "PEACEKEEPERS" OF GEORGIA AND THE EMPIRICAL ANALYSIS OF THE DEMOCRATIC DEVELOPMENT OF THE TERRITORY (FOR EXAMPLE, THE REPUBLIC OF ABKHAZIA)…….40

Kremena V.I. FEATURES OF INSTITUTIONALIZATION OF POPULIST MOVEMENTS IN THE EUROPEAN UNION COUNTRIES…….46

Leshanych M.I. POLITICAL PARTIES AND PARTY SYSTEMS INSTITUTIONALIZATION: CATEGORICAL APPARATUS AND METHODOLOGY OF RESEARCH…….50

Liasota A.Ye. MAIN FACTORS OF POLITICAL INSTABILITY OF TRANSITION SYSTEMS FROM THE POSITION OF COMPARATIVE REGIONALISM…….58

Osadchuk I.Yu. PARTY SYSTEM IN THE CONTEXT OF FUNCTIONING OF ATYPICAL SEMI-PRESIDENTIAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN THE KYRGYZ REPUBLIC (1993–2010)…….64

Ostapets Yu.O. THE DILEMMA OF DEVELOPMENT OF THE PARTY SYSTEM OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ITS NATIONALIZATION AND REGIONALIZATION PROCESSES…….70

Popkov D.O. PROVIDING THE CURRENT LEGITIMITY OF REPRESENTATIVES OF THE AUTHORITIES AS A COMPOSITION OF THE PUBLIC SOCIAL CHURCH…….81

Steblak D.M. CHURCH AND STATE SCHOOLS IN USA…….87

Tymchenko M.M. FEATURES OF THE USE OF SWOT-ANALYSIS METHOD IN POLITICAL MANAGEMENT…….93

Shediakov V.Ye. FROM TRIPARTISM TO THE ALL-CIVIL POLYLOGUE…….97

Shelemba M.M. NATIONALIZATION OF THE PARTY SYSTEM OF UKRAINE BASED ON THE RESULTS OF THE PARLIAMENTARY ELECTIONS IN 2014: THEORETICAL AND EMPIRICAL MEASUREMENTS…….104

SECTION 4
POLITICAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL SYSTEMS AND GLOBAL DEVELOPMENT

Papish N.I., Fedun O.V. HISTORICAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN-POLISH BORDER…….109

SECTION 5
THEORY AND HISTORY OF POLITICAL SCIENCE

Sych O.M. INFLUENCE OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE OF THE OUN-UPA ON THE MILITARIZATION OF THE MODERN UKRAINIAN NATIONALIST MOVEMENT…….116

Fedorchuk O.O. REGIONAL SCHOOLS OF POLITICAL SCIENCE (ON THE EXAMPLE OF DEPARTMENTS OF THE UNIVERSITIES OF UKRAINE)…….125

Shulha M.A. UKRAINE FROM THE PERSPECTIVE OF GEOPOLITICS: RE-READING HALFORD MACKINDER…131

РОЗДІЛ 1
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

УДК 327.15(438):328.1–054.57
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.1

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ДИЗАЙН ЕТНОПОЛІТИКИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ЕТНІЧНИХ МЕНШИН РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

INSTITUTIONAL DESIGN OF ETHNOPOLITICS AND POLITICAL REPRESENTATION OF ETHNIC MINORITIES IN THE REPUBLIC OF POLAND

Зан М.П.,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

У статті на підставі результатів перепису 2011 року визначено специфіку етноідентифікації населення Польщі. Автор аналізує правовий статус національних та етнічних меншин, мовної меншини кашубів. Акцентується увага на проблемі національного руху та невизнання з боку офіційної влади сілезької етнічності. Розглянуто динаміку політичного представництва німецької національної меншини та громадської репрезентації білорусів, ромів і росіян. Проаналізовано проблематику лемківської етноідентифікаційної дилеми в Польщі.
Ключові слова: Республіка Польща, етнічна ідентичність, національна меншина, етнічна меншина, політична партія, громадська організація.

В статье на основании результатов переписи 2011 года определена специфика этноидентификации населения Польши. Автор анализирует правовой статус национальных и этнических меньшинств, языкового меньшинства кашубов. Акцентируется внимание на проблеме национального движения и непризнания со стороны официальной власти силезской этничности. Рассмотрена динамика политического представительства немецкого национального меньшинства и общественной репрезентации белорусов, цыган и русских. Проанализирована проблематика лемковской этноидентификацийной дилеммы в Польше.
Ключевые слова: Республика Польша, этническая идентификация, национальное меньшинство, этническое меньшинство, политическая партия, общественная организация.

In the article, based on the results of the population census 2011, defined specificity of ethnic identification in Poland. The author analyzed the legal status of national and ethnic minorities, linguistic minority of Kashubians. The attention is focused on the problem of the national movement and non-recognition of the Silesian ethnicity by the official authorities. The dynamics of political representation of the German minority and public representation of Belarusians, Roma people and Russians are considered. The dilemma of ethnic identification of Lemkos in Poland is analyzed.
Key words: the Republic of Poland, ethnic identification, national minority, ethnic minority, political party, non-government organization.

Постановка проблеми. Політичне представництво етнічних меншин є неодмінним атрибутом сучасного демократичного врядування. Країни Центрально-Східної Європи в умовах демократичного транзиту та євроінтеграції виробили власні моделі громадської та політичної репрезентації інтересів національних, етнічних і мовних меншин. Зокрема, в Угорщині успішно впроваджується модель культурної автономії національних меншин на рівні місцевого самоврядування, в Румунії функціонує модель парламентського представництва національних меншин, у Чеській та Словацькій Республіках – культурно-соціальна стратегія включення національних меншин у громадянське суспільство, в Республіці Польща реалізується модель культурно-представницької автономії національних, етнічних і мовних меншин. Незважаючи на те, що Польща є найбільш однорідною в етнонаціональному форматі в порівнянні з іншими країнами Центрально-Східної, в державі створені дієві інституційні механізми для ефективного представництва інтересів національних та етнічних меншин. Як результат, на порядок денний постали нові тренди етнополітичних процесів: національний рух сілезців, захист мовної самобутності кашубів, етноідентифікаційні дилеми в середовищі лемків Польщі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У рамках польського політологічного дискурсу можна виділити ряд напрямів студіювання проблематики політизації етнічності в Польщі: 1) національні та етнічні меншини в контексті євроінтеграційних процесів (Є. Ґодлевська) [1]; 2) меншини в рамках національної безпеки (Є. Ґанович) [2]; 3) громадсько-політична репрезентація німецької національної меншини в Опольському воєводстві

(Є. Ґанович, К. Луканішин) [3; 4]; 4) сілезький автономний рух (Л. Цфайфел) [5]; 5) громадські організації українців і лемків Польщі (М. Барвінскі) [6].

Окремі аспекти структури та функціонування етнополітичного менеджменту та етнополітичних процесів у Польщі наразі представлені у вітчизняній політичній науці. Зокрема, в колективній монографії «Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні» окреслені політико-правові основи етнополітичного менеджменту Польщі [7, с. 117–124]. Питання леґітимації громадських організацій національних та етнічних меншин у польському законодавстві висвітлила Н. Шипка [8]. Інституційні процеси в етнополітиці Польщі на прикладі української національної меншини дослідив С. Швидюк [9]. У свою чергу, дослідниця Н. Кічера проаналізувала контроверсійність лемківської, русинської та української ідентичностей в етнополітичному просторі Республіки Польща [10, с. 9, 12; 11]. На наш погляд, у рамках вітчизняної політологічної літератури більш критичного висвітлення потребують проблеми соціального конструювання високогомогенної моноетнічності польського соціуму, сілезького національного руху, загалом політичної та громадської репрезентації етнічних громад Польщі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Головною метою статті є окреслення інституційних основ етнонаціональної політики та висвітлення проблематики політичного представництва етнічних громад Республіки Польща.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі Польщу відносять до високогомогенних моноетнічних країн. За даними перепису населення, який відбувся 31 березня 2011 року, в державі проживало 38 511 824 чол., з яких 97,1% ідентифікували себе поляками. Польську ідентичність в якості першої ідентифікації назвали 37 310 341 чол., із них – 36 522 211 чол. як єдину. Поряд із цим у структурі етноідентифікації польського населення 83 310 чол. вказали польську ідентичність як другу [12, s. 90]. Крім цього, 871,5 тис. чол. (2,26%) задекларували дві національні ідентичності: польську та іншу. Із цього числа 788 тис. чол. (2,05%) визначили польську національність як першу, а 83 тис. чол. (0,22%) – як другу етноідентичність. Дані показники, з одного боку, засвідчують високий рівень етнонаціональної консолідації польського суспільства, з іншого – успіхи державного етнополітичного менеджменту в конструюванні польської національної спільноти.

Принагідно зауважимо, що перепис 2011 року вперше в історії Польщі проводився за особливою методологією. Опитаним дозволяли декларувати приналежність до більше ніж однієї національної або етнічної спільноти. Для полегшення завдання респонденти могли скористатися деталізованим словником етнонімів або самостійно вписати власну ідентичність. У результаті було зафіксовано біля 200 національних, етнічних та етнографічних груп [13]. У подібних обставинах, на відміну від перепису 2002 року, представники етнічних меншин відкрито продемонстрували специфіку етнічної строкатості та етнографічної мозаїчності польського суспільства.

Таблиця 1

Етнонаціональна структура польського суспільства за результатами перепису населення 2011 року [12, с. 260–261]

№	Етнічні групи	Перша ідентичність	У тому числі як єдина ідентичність	Друга ідентичність	Разом (перша та друга ідентичності)	Паралельно як польська ідентичність
1	2	3	4	5	6	7
		38 511 824	37 072 615	917 339	38 511 824	-
1.	Поляки	37 310 341	36 522 211	83 310	37 393 651	-
2.	Інші	679 613	550 404	834 029	1 467 743	871 440
У тому числі:						
3.	Сілезці	435 750	375 635	410 969	846 719	430 798
4.	Німці	74 464	44 549	73 350	147 814	63 847
5.	Українці	38 387	27 630	12 613	51 001	20 797
6.	Білоруси	36 399	30 195	10 388	46 787	15 562
7.	Кашуби	17 746	16 377	214 801	232 547	215 784
8.	Роми	12 560	9 899	4 489	17 049	7 036
9.	Росіяни	8 203	5 176	4 842	13 046	7 119
10.	Лемки	7 086	5 612	3 445	10 531	3 621
11.	Литовці	5 599	4 830	2 264	7 863	2 961

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
12.	В'єтнамці	3 585	2 910	442	4 027	1 095
13.	Вірмени	2 971	2 031	652	3 623	1 524
14.	Євреї	2 488	1 636	5 020	7 508	5 355
15.	Словаки	2 294	1 889	947	3 240	1 114
16.	Італійці	1 690	912	6 951	8 641	7 548
17.	Англійці	1 560	1 193	8 935	10 495	9 132
18.	Французи	1 506	1 094	6 439	7 999	6 754
19.	Чехи	1 307	969	2 139	3 447	2 176
20.	Американці	1 239	813	10 600	11 838	10 811
21.	Болгари	1 237	885	934	2 171	1 224
22.	Греки	1 083	657	2517	3600	2858
23.	Китайці	1 082	989	457	1 539	497
24.	Татари	1 000	665	916	1 916	1 112
25.	Голландці	860	520	3 067	3 927	3 326
26.	Індійці	831	702	525	1 357	627
27.	Турки	725	542	437	1 162	-
28.	Угорці	710	413	1 018	1 728	1 213
29.	Араби	587	372	741	1 328	851
30.	Іспанці	496	403	3 472	3 967	3 432
31.	Великополяки	468	380	1 047	1 515	1 109
32.	Японці	337	341	1 087	1 460	1 057
33.	Австрійці	327	199	1 381	1 708	1 413
34.	Шведи	325	2 140	1 584	1 909	1 633
35.	Ірландці	301	217	1 830	2 131	1 861
36.	Канадці	297	97	2 694	2 991	2 824
37.	Мазури	252	149	1 125	1 376	1 027
38.	Норвежці	225	151	1 264	1 489	1 307
39.	Бельгійці	218	118	973	1 191	1 039
40.	Австралійці	176	82	1 419	1 595	1 471
41.	Гуралі	96	96	2 839	2 935	2 824
42.	Кочев'яки	19	9	3 046	3065	3 053
43.	Інші	13 089	8 850	20 319	33 215	22 095
44.	Без етнічної ідентифікації	399	-	-	399	-
45.	Невизначена етноідентичність	521 470	-	-	521 470	-

Домінуючою меншиною Польщі за переписом населення 2011 року є сілезці. Якщо в 2002 році сілезцями ідентифікувалося 173 153 чол., то в 2011 – біля 847 тис. чол. При цьому виключно єдиною ідентичністю сілезьку національність визнали 375 635 чол., у той час як першу сілезьку ідентичність вказали 435 750 чол., а як другу – 410 696 чол. Понад 500 тис. польських громадян вживають сілезьку мову на рівні побутових контактів, із них виключно сілезьку мову – 126 509 чол. Для 140 012 чол. сілезька є рідною мовою [12, s. 96, 98]. Не дивлячись на наявність відповідної етнічної та мовної ідентифікацій, польські законодавці поки що не йдуть на поступки у визнанні сілезької національності та регіональної мови [14].

Окрім дискусійного питання сілезької етноідентифікації в Польщі, за результатами перепису 2011 року на порядок денний постали декларовані респондентами етнорегіональні та етнодіалектні ідентичності в структурі польської нації.

Насамперед, істотно зросла чисельність тих осіб, які визначили себе кашубами. Як представники польського субетносу, громада кашубів проживає в межах сучасного Поморського воєводства. Більшість із них одночасно визнають себе як поляками, так і кашубами. Якщо в 2002 році кашубами себе назвали тільки 5 062 осіб, то в 2011 році в якості другої кашубську ідентичність задекларували біля 215 тис. чол. Як першу ідентифікацію назвали біля 18 тис. чол., із цього числа як єдину ідентичність – 16 377 чол. Прикметно, що колишній прем'єр-міністр Польщі й нинішній очільник Європейської Ради Дональд Туск (Donald Franciszek Tusk) за походженням є кашубом.

Крім кашубів, про свою етнокультурну специфіку заявили діалектно-етнографічні громади великополяків, мазурів, гуралів та кочев'яків (див. табл. 1). Ця ситуація подібна до українських реалій перепису 2001 року, під час якого було зафіксовано етнографічні групи (субетноси) гуцулів (21 400 чол.), русинів (10 183 чол.); лемків (672 чол.), бойків (131 чол.), литвинів (22 чол.) і поліщуків (9 осіб).

Зауважимо, що згідно зі ст. 35 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 року держава забезпечує польським громадянам, які належать до національних та етнічних меншин, право на збереження і розвиток власної мови, звичаїв і традицій. Основний документ закріплює право меншин на створення власних освітніх, культурних та релігійних інституцій а також на участь меншин у вирішенні питань, що стосуються їхньої культурної ідентичності [15]. Ряд законодавчих документів Польщі регулюють питання освітньої, культурної, релігійної самобутності національних та етнічних меншин, їх захист. Зокрема, Закон про систему освіти Польщі від 7 вересня 1991 року передбачає підтримку державними школами національної, етнічної, мовної та релігійної самобутності шляхом вивчення мови, історії та культури представників національних та етнічних меншин. Закон про радіо та телебачення від 29 грудня 1992 року зобов'язує державні телерадіокомпанії враховувати інформаційні потреби національних та етнічних меншин Польщі. Кримінальний кодекс, прийнятий 6 червня 1997 року, передбачає покарання за злочини, скоєні на етнічному ґрунті. Закон від 29 серпня 1997 року про захист персональних даних забороняє обробку персональних даних, які розкривають етнічне походження особи. Закон від 7 жовтня 1999 року про польську мову містить положення про те, що в населених пунктах, де присутні національні або етнічні назви і тексти, поряд із польською мовою, можуть супроводжуватися перекладом мовами національних або етнічних меншин. Для цього необхідні відповідні клопотання місцевої адміністрації та дозвіл міністра внутрішніх справ.

Постійна парламентська національних та етнічних меншин Сейму Польщі займається питаннями, пов'язаними з підтриманням культурної спадщини національних, етнічних і мовних меншин. Найважливішим її концептуальним досягненням у рамках польського етнополітичного формату стала розробка та прийняття Сеймом «Закону про національні та етнічні меншини і регіональну мову» від 6 січня 2005 року, який містить 6 розділів і 43 статті [16]. Насамперед привертає увагу те, що польський законодавець чітко розмежовує поняття «національна меншина» та «етнічна меншина» (ст. 2). До першої категорії належать групи польських громадян, які відрізняються: 1) меншою чисельністю; 2) мовою, культурою або традиціями; 3) прагненням зберегти свою мову, культуру або традицію; 4) історичним усвідомленням власної національної спільноти та прагненням для її вираження і захисту; 5) їх предки населяли нинішню територію Польщі щонайменше 100 років; 6) ототожненням себе з нацією у своїй власній країні. Національними меншинами, таким чином, визнаються 9 етнічних груп країни: німці, українці, білоруси, росіяни, литовці, вірмени, чехи, євреї та словаки. До етнічних меншин Закон відносить групи польських громадян, які мають подібні до національних меншин характеристики. Виняток складає остання риса: представники етнічних меншин не ідентифікують себе з нацією в окремій країні. До них відносять 4 етнічні групи Польщі: ромів, лемків, татар і караїмів. Відповідно до польського законодавства та положень Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин регіональною мовою в Польщі визнається кашубська мова (ст. 19).

Особи, які належать до меншин, мають право вільного вибору власної ідентифікації. Закон не зобов'язує доводити свою приналежність до певної меншини (ст. 4). Представники меншин мають право використовувати рідну мову в приватному та громадському житті. Зокрема, у визначеному Законом порядку на рівні місцевого самоврядування (гміни), де меншина складає не менше 20%, поряд із державною може використовуватися як допоміжна мова відповідної меншини (ст. 9).

Окремий (п'ятий) розділ «Закону про національні та етнічні меншини і регіональну мову» визначає структуру етнополітичного менеджменту. До неї входять у межах своїх повноважень: 1) міністр, який відповідає за питання релігійних віросповідань, національних та етнічних меншин (ст. 21); 2) воєвода (ст. 22); 3) Спільна Комісія уряду та національних і етнічних меншин як дорадчий орган при прем'єр-міністрові (ст. 23). До складу Спільної Комісії, з одного боку, включені представники від уряду (10 міністрів), секретар, який є співробітником уряду, президенти Центрального статистичного управління та Ради

охорони пам'яті боротьби і мучеництва, керівник канцелярії прем'єр-міністра. Друга частина Спільної Комісії репрезентує по 2 представники від білоруської, литовської, німецької, української, лемківської та ромської меншин і по 1 представнику від чеської, вірменської, російської, словацької, єврейської, караїмської й татарської меншин. До складу Спільної Комісії також включаються 2 представники громадськості із числа кашубської громади Польщі. До функцій Спільної Комісії входить комплекс питань розвитку культурної самобутності національних та етнічних меншин Польщі.

Відповідно до виборчого Кодексу (ст. 197) в Польщі представлені виборчі списки комітетів організацій національних меншин, до яких заносять членів зареєстрованих організацій, звільняються від потреби долати 5% виборчий бар'єр [17]. Цим правом із 1990-х років користуються сілезька та німецька меншини Польщі.

Упродовж панування комуністичної влади близько 600 тис. сілезців виїхало із соціалістичної Польщі до Західної Німеччини. В умовах розпаду Варшавського договору розпочався сілезький етнонаціональний ренесанс. За неофіційними даними, в Сілезькому та Опольському воєводствах (разом близько 5,7 млн. чол.) проживає 1,2–1,5 млн. етнічних сілезців. Лідери цієї громади долучилися до створення низки громадсько-політичних організацій, які проводили активну роботу в напрямку реідентифікації жителів Сілезії. Саме тому логічним результатом національного руху в Сілезькому та Опольському воєводствах стало те, що під час перепису 2011 року сілезцями загалом визнали себе більше 800 тис. чол.

Сілезький Рух за автономію (Ruch Autonomii Śląska) є надпартійною асоціацією, громадським рухом, який пропагує ідею відновлення довоєнної автономії Верхньої Сілезії (1919–1945). Ця організація була створена в січні 1990 року. Її лідер Єжи Гожелік (Jerzy Gorzelik) задекларував ідентифікаційний заклик: «Я сілезец, а не поляк!». Утім, політична програма руху досить поміркована, він бореться за визнання Варшавою сілезької національності та за автономний статус двох регіонів – Верхньої та Нижньої Сілезії [18]. Членами Сілезького руху за автономію, який з 24 червня 2001 року став «добровільною організацією», стало біля 7 тис. чол. Рух брав участь у 1991 році в парламентських виборах й отримав 40 061 голосів (0,36%) і два мандати в Сеймі. На парламентських виборах 2001 року два кандидати від руху були включені в списки Громадянської платформи (Platformy Obywatelskiej). На виборах 2005 року кілька кандидатів від руху взяли участь у виборах (у списку Польської селянської партії). У контексті політики європейського регіоналізму сілезькі активісти пропонують запровадити в рамках польського адміністративно-територіального формату влади потужні автономні області, які, будучи фінансово незалежними від центрального уряду, на рівні місцевих громад вирішуватимуть власні справи. Таким чином, сілезький національний рух стоїть на послідовному застосуванні принципу субсидіарності та зміцнення позицій регіонів у Європейському Союзі [19].

У 1996 році заявку на реєстрацію подав Союз Сілезців (Związek Ludności Narodowości Śląskiej), який мав на меті політично представляти права сілезької меншини. Наступного року в м. Катовіце (Katowice), центрі Сілезького воєводства, його було зареєстровано, втім через 2 місяці місцевий суд скасував реєстрацію. Головною перепоною для суддів стало формулювання «сілезька національність» та апеляція до положень Закону про національні та етнічні меншини і регіональну мову 2005 року, який не визнає сілезців ні за національну, ні за етнічну меншину Польщі. Впродовж наступних років усі судові інстанції, навіть Європейський суд з прав людини в Страсбурзі, відхиляли заяви про легалізацію організацій, які у своїй назві мали словосполучення «сілезька національність». Тільки 21 грудня 2011 року в м. Ополе (Opole) була зареєстрована Асоціація осіб сілезької національності (Stowarzyszenie Osób Narodowości Śląskiej). Серед 18 членів-засновників асоціації більшість належать до опольського відділення Руху за автономію Сілезії як регіональної політичної партії. У своїй діяльності Асоціація орієнтується на відродження та підтримання сілезької матеріальної та духовної спадщини, просування позитивного іміджу Сілезії та утвердження серед сілезців активної громадянської позиції [20].

Невизнання сілезців окремою національністю спровокувало появу в середовищі цієї спільноти епізодичних сепаратистських настроїв. Зокрема, 19 березня 2007 року був створений Сілезький сепаратистський рух (Śląski Ruch Separatystyczny), лідерами якого стали Ґреґорз Кот (Grzegorz Kot), Даріуш Єрчинскі (Jerczyński) та Марчелі Потемпа (Marceli Potempa). Ініціатори Руху заявляли, що основною метою організації «є національне та територіальне відокремлення або визнання сілезької національності» [21]. У 2003 році істориком і сілезьким громадським активістом Даріушом Єрчинскі була видана «Історія сілезького народу», на обкладинці якої написаний девіз «Хай живе незалежна Сілезія!». Йому також належить ініціатива звернення в 2006 року до генерального секретаря Ради Європи зі звинуваченнями на адресу офіційної Варшави щодо ігнорування інтересів окремого сілезького народу. Однак у травні 2010 року Сілезький сепаратистський рух зупинив свою діяльність. Ґреґорз Кот в якості кандидата зі списку Сілезького Руху за автономію до Ради муніципалітету Катовіце отримав лише 51 голос.

У своїй програмі Рух за автономію акцентує увагу на фінансовій незалежності Верхньої Сілезії Верхньої та розвитку сілезької культури, відмежовуючись таким чином від сепаратистських лозунгів.

Доволі динамічною в громадсько-політичному вимірі національною меншиною є німецька громада Польщі. Вже з кінця 1980-х років її представники встановили контакти з німецьким урядом, Союзом депортованих та Асоціацією співгромадян. Згодом німецька спільнота отримала представництво на всіх рівнях влади: від місцевого сеймика до парламенту. На початку 1990-х років лідер німецької громади в м. Ополе Йоганн Кролл (Johann Kroll) переміг у місцевих виборах до сеймику, здобувши 1/3 голосів виборців. Таким чином, уперше в новітній історії Польщі етнічним німцям була надана можливість представляти інтереси своєї громади [22, с. 85–86].

Суб'єктом виборчого процесу в Польщі є політична партія «Німецька меншина» («Mniejszość Niemiecka») [23, с. 34]. 1991 рік був справжнім успіхом для цієї політичної сили, адже на парламентських виборах вона отримала підтримку 132 059 виборців (1,18%) та 7 мандатів у Сеймі Республіки Польща. В наступній електоральній кампанії 1993 року за неї проголосувало вже 64 166 виборців (0,61%), а до парламенту потрапило 4 депутати. На виборах 1997, 2001 та 2005 років кількість прихильників німецької партії зменшилася до 0,3%, і до Сейму потрапили тільки 2 депутати. Вже на парламентських виборах 2007, 2011 та 2015 років «Німецька меншина» отримала тільки 0,2% та 1 представника в парламенті. Зменшилася кількість прихильників партії німецької національної меншини навіть в Опольському воєводстві. Якщо до регіонального сеймику в 1998 року вона отримала 13 мандатів, то вже на виборах 2002 та 2006 років – 7 мандатів, 2010 року – 6 мандатів, 2014 року – 7 мандатів та 2018 року – тільки 5 мандатів [24]. Подібна тенденція пояснюється лібералізацією політичної ситуації в країні та можливістю вільного пересування молоді, частина якої працює в сусідній Німеччині, не репрезентуючи таким чином значного громадсько-політичного впливу в Польщі. Крім цього, молоде покоління порівняно зі старшою генерацією німців у силу євроінтеграційних процесів не володіє високим рівнем німецької етноідентичності.

Німецька національна меншина Польщі також репрезентована мережею громадських організацій. Соціально-культурна асоціація німців Сілезького Ополе є найбільшою організацією німецької меншини в Польщі. До неї входять біля 330 місцевих організацій Сілезії. Товариство сприяє культурному розвитку освіти в німецькомовному регіоні, працює з метою заохочення двомовності жителів регіону, підтримує місцеві бібліотеки, школи, дитячі садки тощо. Організація тісно співпрацює з неурядовими організаціями в Польщі та за кордоном [25]. Головними напрямками діяльності соціально-культурного товариства німців Сілезького воєводства є виховання традицій та історії Німеччини, вивчення німецької мови. Щороку Товариство організовує поїздки, літні табори для дітей [26].

У порівнянні з іншими громадськими організаціями етнічних груп Польщі білоруська національна меншина є однією з найбільш компактних. Із 12-ти організацій білорусів Польщі в 10-ти штаб-квартира знаходиться в м. Білосток. Загалом білоруські громадські організації об'єднують біля 5,5 тис. чол. Більшість активістів зосереджена в рамках діяльності білоруського соціально-культурного товариства (Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne). Союз білорусів Республіки Польща (Związek Białoruski w Rzeczypospolitej Polskiej) на автономних засадах об'єднує ряд громадських організацій: білоруське літературне товариство «Біловежа» (Białoruskie Stowarzyszenie Literackie «Białowieża»), білоруське історичне товариство (Białoruskie Towarzystwo Historyczne), Асоціація білоруських журналістів (Stowarzyszenie Dziennikarzy Białoruskich), рада тижневика «Нива» (Rada Programowa Tygodnika «Niwa»), білоруська асоціація студентів (Białoruskie Zrzeszenie Studentów), Гданське товариство «Хатка» (Towarzystwo «Chatka» z Gdańska). Поряд із цим функціонують такі організації, як Союз білоруської молоді (Związek Młodzieży Białoruskiej), товариство білоруської культури (Towarzystwo Kultury Białoruskiej), Асоціація «Білоруський музей і культурний центр» у Гайнівці (Stowarzyszenie «Muzeum i Ośrodek Kultury Białoruskiej» w Hajnówce), Асоціація дітей та молоді, які вивчають білоруську мову «АВ–ВА» (Stowarzyszenie na Rzecz Dzieci i Młodzieży Uczących się Języka Białoruskiego «AB–BA»), Музей малої батьківщини в Студиводах (Stowarzyszenie Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach). Представники білоруської національної меншини беруть активну участь у функціонуванні органів місцевого самоврядування Підляського воєводства. У польскому парламенті був представник від білоруської меншини, обраний за списком демократичних лівих сил (Sojuszu Lewicy Demokratycznej) [27].

У польському Сеймі (за результатами виборів 2015 року) функціонує кашубська парламентська група (Kaszubski Zespół Parlamentarny), яка об'єднує 9 сенаторів і 5 депутатів, що пов'язані з кашубами та Поморським воєводством. Провідними громадськими організаціями кашубів є кашубсько-поморська Асоціація (Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie), Кашубський Інститут (Instytut Kaszubski), Фонд «Кашубський

народний університет» (Fundacja «Kaszubski Uniwersytet Ludowy»), Асоціація «Путска Земля» (Stowarzyszenie «Ziemia Pucka», Асоціація «Кашубська єдність» (Stowarzyszenie «Kaszëbskô Jednota») [27].

Ромська етнічна меншина, яка дисперсно розселена в Польщі, представлена значною кількістю громадських організацій. Серед них виділяються Союз ромів Польщі (Związek Romów Polskich), Консультативно-інформаційний центр ромів Польщі (Centrum Doradztwa i Informacji dla Romów w Polsce), Соціально-культурне товариство – Центр культури ромів Польщі (Stowarzyszenie Kulturalno-Społeczne – Centrum Kultury Romów w Polsce), Асоціація ромів Вроцлава «Романі Бахт» (Stowarzyszenie Romów we Wrocławiu «Romani Bacht»), Міжнародне товариство ромських митців «Рома» (Międzynarodowe Stowarzyszenie Twórców Romskich w Polsce Roma), ромське освітнє товариство (Romskie Stowarzyszenie Oświatowe «Harrangos»), товариство польських ромів «Парно Форо» (Stowarzyszenie Romów Polskich «Parno Foro»), товариство національної меншини «РОМ» (Stowarzyszenie Mniejszości Narodowej «ROM» w Lublinie), товариство ромів Кракова (Stowarzyszenie Romów w Krakowie) та ін. Сфера іхньої діяльності охоплює питання інтеграції ромів у польський соціум, зокрема освітньо-виховні, культурні та соціально-економічні аспекти життєдіяльності цієї меншини.

Ще в 1991 році в м. Білосток (Białystok) розпочав свою діяльність Міжнародний російський клуб. Наразі більшість громадських активістів-росіян у Польщі репрезентовані російським культурно-освітнім товариством (Rosyjskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe z siedzibą w Białymstoku), яке організовує Дні російської культури в Польщі. Функціонують також організації «Русский Дом» (Stowarzyszenie «Rosyjski Dom» z siedzibą w Warszawie) та «Російська спільнота» (Stowarzyszenie «Wspólnota Rosyjska» z siedzibą w Warszawie) [27]. Росіян-старообрядців об'єднує Вища Рада старообрядців (Naczelna Rada Staroobrzędowców), зареєстрована в 1993 році, та Товариство старообрядців (Stowarzyszenie Staroobrzędowców w Polsce z siedzibą w Borze koło Augustowa). Вища Рада старобрядців, зокрема, була створена як організація захисту культурної спадщини старообрядців у відповідь на знищення церкви в селі Погорелец (Pogorzelec).

У межах сучасної Польщі регіоном компактного проживання української національної меншини є Вармінсько-Мазурське воєводство та великі міста (Варшава, Краків та ін.). Історично склалося, що на теренах Польщі українська спільнота представляла автохтонне населення історико-етнографічних земель (Бойківщина, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина та Надсяння). У кінці 1980-х – на початку 1990-х років відбувається сегментація української меншини Польщі, яка, з одного боку, представляє власне українців, з іншого – лемків. У свою чергу, в лемківському середовищі присутні два напрямки: одні ідентифікують себе з українською нацією, інші (цьому сприяє відповідна державно-правова підтримка – М.З.) вважають себе окремою етнічною меншиною [28, с. 106].

Власне українську національну меншину репрезентують такі організації, як: Союз українців Польщі (Związek Ukraińców w Polsce), Союз українців Підляшшя (Związek Ukraińców Podlasia), Союз українок (Związek Ukrainek), Українське товариство (Towarzystwo Ukraińskie), Товариство українських вчителів Польщі (Ukraińskie Towarzystwo Nauczycielskie w Polsce), Українське історичне товариство (Ukraińskie Towarzystwo Historyczne), організація української молоді «Пласт» (Organizacja Młodzieży Ukraińskiej «PŁAST») та інші [29, s. 9]. Представники української громади Польщі беруть участь у політичному житті країні. Зокрема, за результатами парламентських виборів 2007 року, депутатський мандат здобув один представник української меншини, обраний за списком Громадянської платформи (Platformy Obywatelskiej). До цього депутат був представником у сеймику Вармінсько-Мазурського воєводства. За результатами виборів 2011 року до Сейму також був обраний один представник української громади Польщі. На місцевих виборах 2010 року українська громада не представила своїх виборчих комітетів, кандидати від меншини брали участь у виборчій кампанії на загальних засадах. За результатами виборів один кандидат отримав депутатський мандат у сеймику Поморського воєводства; 13 представників меншини увійшли до складу рад повітів Поморського, Вармінсько-Мазурського, Західнопоморського воєводств; 30 кандидатів вибрано до рад гмін Любуського, Поморського, Підкарпатського, Вармінсько-Мазурського та Західнопоморського воєводств. На посади війта або бурмістра обрані 6 кандидатів, які репрезентують українську меншину, в Вармінсько-Мазурському, Поморському та Нижньосілезькому воєводствах [27].

Об'єднання лемків (Zjednoczenie Łemków), створене 30 листопада 1989 року в м. Горлиці (Gorlice), пропагує український етнонаціональний вектор лемківської ідентичності. Тут також розгорнуло свою діяльність Товариство «Руська бурса» (Stowarzyszenie «Ruska Bursa» w Gorlicach). Легалізоване 7 квітня 1989 року в Лігниці (Legnica) Товариство лемків (Stowarzyszenie Łemków) відмежовується від української етноідентичності. Його лідер, краківський літературознавець Оле¬на Дуць-Файфер, відмовляє в належності до лемківської спільноти тим, хто визначає себе ще й

українцем. Подібно до етноідентичності в сусідній Словаччині вона пропагує належність лемків до русинської спільноти. Символом окремішності лемків, які прихильні до Товариства лемків, є фестиваль «Лемківська Ватра на вигнанні», який відбувається в селі Михалів Вроцлавського воєводства. Паралельний лемківський фестиваль наприкінці липня організовує Об'єднання лемків у селі Ждиня Малопольського воєводства [30].

Окрім громадської роботи, представники лемківської громади беруть участь у громадсько-політичному житті на рівні місцевого самоврядування. До прикладу, на місцевих виборах 2010 року були вибрані два радники, які належали до лемківської громади в Нижньосілезькому (Легницький повіт) та Малопольскому (Горлицький повіт) воєводствах. Вісім депутатів обрані до рад гмін Нижньосілезького, Підкарпатського та Малопольського воєводств. В одній гміні Малопольського воєводства кандидат-лемко був обраний на посаду війта [27].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, у моноетнічній за типом держав Польщі представлена різноманітна структура етнографічно-діалектних, національних, етнічних і мовних меншин. В умовах демократичного розвитку польського суспільства істотні реідентифікаційні процеси відбулися в середовищі сілезької громади. Її лідери домагаються автономних прав, беруть активну участь в громадському та політичному житті країни. Політична партія «Німецька меншина» («Mniejszość Niemiecka») репрезентує німецьку громаду Польщі. Представники інших національних та етнічних меншин, мовної меншини кашубів структуровані в рамках громадських організацій. Вони представляють широку палітру освітньо-виховної, культурної, релігійної та соціально-економічної життєдіяльності цих спільнот. Не дивлячись на чисельну присутність в етнонаціональній структурі Польщі, українська меншина сегментована на українців та лемків, які мають два етноідентифікаційні орієнтири: власне український та самобутній лемківський, в якому також присутній прорусинський громадський вектор. Така ситуація обмежує повноцінну участь української меншини в суспільно-політичних процесах та каталізує процес асиміляції українців Польщі.

На наш погляд, більш детального вивчення потребує: 1) динаміка та проблеми представництва національних та етнічних меншин Польщі на рівні місцевого самоврядування; 2) питання інтеґрації ромської етнічної меншини в громадсько-політичне життя польського суспільства; 3) політико-антропологічний аналіз громадської сегментації лемківської громади Республіки Польща.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Godlewska E. National and ethnic minorities in Poland in the opinions of the Advisory Committee of the Council of Europe. *Przegląd Zachodni*. 2014. № II. P. 65–75.
2. Ganowicz E. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce a bezpieczeństwo państwa. *Chorzowskie Studia Polityczne.* 2015. № 10. Mniejszości narodowe a bezpieczeństwo państwa / Redakcja naukowa Łukasz Makowski, Jarosław Szostak. Chorzow: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, 2015. S. 165–181.
3. Ganowicz E. Mniejszość niemiecka w polityce lokalnej regionu pogranicza na Opolszczyźnie. *Pogranicze. Polish Borderlands Studies.* 2016. T. 4. № 2. S. 247–261.
4. Łukaniszyn K. Rola organizacji mniejszości niemieckiej w rozwoju społeczno-gospodarczym i integracji społeczeństwa województwa opolskiego. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis.* 2012. № 9. S. 205–226.
5. Zweiffel Ł. Ruch Autonomii Śląska. *Annales Universitats Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*. 2013. № XI. S. 178–199.
6. Barwiński M. Ukraińskie i łemkowskie struktury organizacyjne w Polsce w latah 1956–2012. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia geographica socio-economica.* 2012. № 12. S. 111–144.
7. Правові засади державної етнонаціональної політики в Україні: Монографія / Кресіна І.О., Лойко Л.І., Стойко О.М., Явір В.А., Вітман К.М., Кіссе А.І., Асланов С.А., Грицяк Д.І., Голденштейн К.О. / За заг. ред. І.О. Кресіної. Київ : Логос, 2011. 400 с.
8. Шипка Н. Організації національних та етнічних меншин у сучасному польському законодавстві. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* 2015. Вип. 27. С. 159–164.
9. Швидюк С.М. Інституційні процеси в етнонаціональній сфері Республіки Польща (на прикладі української національної меншини) : автореф. дис. … канд. політ. наук. Чернівці, 2006. 20 с.
10. Кічера Н.М. Русини в етнополітиці країн Центральної та Південно-Східної Європи : автореф. дис. … канд. політ. наук. Чернівці, 2015. 20 с.
11. Кічера Н.М. Лемки в етнополітиці Польщі. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані».* 2014. № 1(105). С. 64–68.
12. Ludność. Stan i structura demograficzno-społeczna. Narodowy Spis Powszechny Ludności I Mieszkań 2011 / Pod merytorycznym kierunkiem Lucyny Nowak. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych, 2013. 337 s.
13. Лоза П. «Заокруглені» результати перепису населення в Польщі. *Наше слово.* Дата оновлення: 03.02.2013. URL : https://www.nasze-slowo.pl/zaokrugleni-rezultati-perepisu/ (дата звернення: 08.02.2019).

14. Мовні пристрасті у Польщі: сілезіанці хочуть регіональної мови. *Голос Америки.* Дата оновлення: 04.09.2012. URL : http://ukrainian.voanews.com/content/poland-language/1501433.html (дата звернення: 08.02.2019).

15. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. *Strona główna Sejmu Rzeczpospolitej Polskiej.* URL : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483 (дата звернення: 11.02.2019).

16. Ustawa dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. *Strona główna Sejmu Rzeczpospolitej Polskiej.* URL : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20050170141 (дата звернення: 11.02.2019).

17. Usrawa z dnia 5 stycznia 2011 r. Kodeks wyborczy. *Strona główna Sejmu Rzeczpospolitej Polskiej.* URL : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20110210112 (дата звернення: 11.02.2019).

18. Неменский О. Региональные и сепаратистские движения в странах Центральной Европы. *Српска.ру.* Дата оновлення : 11.07.2008. URL : http://www.srpska.ru/article.php?nid=8802 (дата звернення: 12.02.2019).

19. Statut Ruchu Autonomii Śląska. *Ruch Autonomii Śląska.* URL : http://autonomia.pl/statut-ruchu-autonomii-slaska/ (дата звернення: 15.02.2019).

20. Statut Stowarzyszenia Osób Narodowości Śląskiej wraz ze zmianami przyjętymi przez Walne Zgromadzenie Członków w dniu 25.10.2014 w Rudzie Śląskiej, ul. Goduli 36 – wersja jednolita. *Stowarzyszenie Osób Narodowości Śląskiej.* URL : http://slonzoki.org/przykladowa-strona-2/sons-statut/ (дата звернення: 15.02.2019).

21. Pietrasz P. Separatyści śląscy na listach PSL? *Wpolityce.pl.* Дата оновлення: 02.09.2011. URL : http://wpolityce.pl/artykuly/14018-separatysci-slascy-na-listach-psl (дата звернення: 15.02.2019).

22. Лазар Н.В. Становище німецької меншини в Україні, Польщі та Словаччині (спроба порівняння). *Етнічна історія народів Європи.* Німці в етнокультурному просторі України. Київ : УНІСЕРВ, 2004. Вип. 16. С. 84–89.

23. Тищенко Ю.А. Забезпечення ефективної участі меншин у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд. Київ : Український незалежний центр політичних досліджень, 2012. 49 с.

24. Mniejszość Niemiecka (komitet wyborczy). URL : https://pl.wikipedia.org/wiki/Mniejszo%C5%9B%C4%87_Niemiecka_(komitet_wyborczy) (дата звернення: 15.02.2019).

25. Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Niemców na Śląsku Opolskim. URL : http://skgd.pl/ (дата звернення: 15.02.2019).

26. Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Niemców Województwa Śląskiego. URL : https://www.dfkschlesien.pl/pl/tskn/o-nas (дата звернення: 15.02.2019).

27. Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. *Ministrstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji.* URL : http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480,Charakterystyka-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html (дата звернення: 15.02.2019).

28. Клайзнер А.М. Сегментація української меншини у країнах Центрально-Східної Європи (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія). *Стратегічні пріоритети.* 2007. № 4(5). С. 103–109.

29. Drugi raport dotzczacy sytuacji mniejszosci narodowych i etnicznych oraz jezyka regionalnego w Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 2009. 43 s.

30. Кабачій Р. Останній із… лемків? *Релігійно-інформаційна служба України.* Дата оновлення: 11.08.2013. URL : http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/kaleido_digest/53322/ (дата звернення: 15.02.2019).

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 348.71
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.2

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА УКРАЇНИ: КРОКИ ДО АВТОКЕФАЛІЇ

ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE: STEPS TO AUTOCEPHALY

Бокоч В.М.,
докторант кафедри міжнародної політики
Ужгородського національного університету

Аналізуються основні етапи руху українських православних церков до об'єднання та незалежності. Показується релігійна і політична складова частина автокефалії Православної церкви України. Робиться висновок, що незалежність Православної церкви України здобута в нелегкій боротьбі проукраїнських релігійних і політичних сил із російської владою і церквою та проросійськими політиками в Україні.
Ключові слова: релігія, церква, політика і релігія, церковний розкол, Православна церква України, автокефалія.

Анализируются основные этапы движения украинских православных церквей к объединению и независимости. Показывается религиозная и политическая составляющая автокефалии Православной церкви Украины. Делается вывод, что независимость Православной церкви Украины добыта в нелегкой борьбе проукраинских религиозных и политических сил с российской властью и церковью, а также пророссийскими политиками в Украине.
Ключевые слова: религия, церковь, политика и религия, церковный раскол, Православная церковь Украины, автокефалия.

The main stages of the movement of Ukrainian Orthodox churches to unification and independence are analyzed. The religious and political component of autocephaly of the Orthodox Church of Ukraine is shown. It is concluded that the independence of the Orthodox Church of Ukraine was gained in the difficult struggle of Ukrainian religious and political forces with the Russian authorities and the church and pro-Russian politicians in Ukraine.
Key words: religion, church, politics and religion, church split, Orthodox Church of Ukraine, autocephaly.

Постановка проблеми. Однією з проблем релігійно-церковного життя України, яка впродовж тривалого часу зберігала свою актуальність і потребувала розв'язання, була проблема єдності та незалежності православної церкви. Адже із часу хрещення Русі і до недавнього часу українське православ'я знаходилося в юрисдикції то Константинопольського, то Московського патріархатів і не мало свого самостійного існування. До того ж, політичні та релігійні перипетії історії України призвели до церковного розколу, що негативно позначалося не лише на релігійно-церковній сфері, а й на стані українського суспільства. Непоодинокі спроби української політичної і церковної еліти подолання розділення православ'я і здобуття автокефалії були безуспішними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблем українського православ'я (його історії, розколу, об'єднання, автокефалії) виявляли інтерес різні категорії вітчизняних дослідників. Зокрема, в історичному ракурсі їх розглядали Ф. Турченко, О. Ігнатуша та інші науковці. Богослови й церковні діячі минулого (І. Огієнко, І. Власовський) і сьогодення (митрополит Олександр (Драбинко) досліджували канонічні та історичні підстави автокефалії Української православної церкви. Сучасний стан українського православ'я перебуває в полі зору українських релігієзнавців В. Єленського, С. Здіорука, А. Колодного, О. Сагана, Ю. Чорноморця та ін. Разом із тим проблема незалежності української церкви має чимало політичних аспектів, проте вітчизняні політологи невиправдано приділяють їй значно менше уваги.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є політологічний аналіз еволюції проблеми єдності українського православ'я, створення Православної церкви України та здобуття автокефалії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останнім часом, особливо після Майдану, анексії Криму, окупації Донбасу, проблема автокефалії православної церкви в Україні значно актуалізувалася. І хоча на перший погляд ця проблема здається виключно релігійною, насправді ж вона тісно вплетена в контекст політичного життя українського суспільства. Причому, як зазначає В. Єленський, «проблема автокефалії є питанням політичним набагато більшою мірою, навіть незмірно більшою мірою, ніж питанням богословським» [1].

Потреба в набутті православною церквою в Україні автокефального статусу зумовлена:

а) існуванням незалежної української держави; б) наявністю необхідних структур для повноцінного самостійного функціонування релігійної інституції; в) політичною недоцільністю перебування українського православ'я під юрисдикцією Московського патріархату, що знаходиться і діє на території держави-агресора.

Інституційне становлення української церкви почалося зі створення Київської митрополії, яка із часу свого заснування перебувала в єдності з Константинопольським патріархатом. Ще на початку свого існування нею робилися спроби послаблення юрисдикційної залежності від Константинополя. Це знаходило свій вияв в обранні київських митрополитів із числа місцевих ієрархів – Іларіона (1051 р.) та Климента Смолятича (1147 р.). Чимало зусиль до унезалежнення української церкви у XVII столітті доклав київський митрополит Петро Могила. Після укладення Переяславської угоди (1654 р.) Україна потрапила спочатку в політичну, а потім (1686 р.) – і в церковну залежність від Московського патріархату.

У період розгортання національно-визвольних змагань в Україні (1917–1921 рр.) у релігійних і політичних колах постало питання про здобуття незалежності православної церкви. Оскільки Російська православна церква (далі – РПЦ) всіляко гальмувала цей процес, автокефалію Української православної церкви 1 січня 1919 р. проголосив уряд Директорії. РПЦ при цьому нікуди не зникла, і в Україні почали паралельно функціонувати дві церкви: одна – українська, друга – російська.

Проголосивши створення Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ), тодішній український уряд почав домагатися її визнання Константинопольським патріархатом. Проте через низку причин, зокрема незаповнену вакансію посади Вселенського патріарха, окупацію України російськими військами та встановлення більшовицького режиму, УАПЦ не вдалося здобути визнання Константинопольською церквою.

Незважаючи на свою невизнаність, ця церква почала інтенсивно розбудовуватися. Проте наприкінці 20-х рр. XX ст. УАПЦ була звинувачена радянськими органами у співпраці із «контрреволюційною» Спілкою Визволення України, а у 1930 р. під тиском влади вона змушена була «саморозпуститися».

У роки Другої світової війни УАПЦ відновила свою діяльність на окупованих територіях України. Після звільнення України з окупації громади автокефальної церкви були повернуті під юрисдикцію Московського патріархату. Її ієрархи та священнослужителі, які діяли на окупованих територіях України, з метою уникнення репресій емігрували за кордон, де серед української діаспори відновлювали діяльність православних автокефальних структур.

Суспільно-політичні процеси, що відбувалися в СРСР наприкінці 80-рр. XX ст., призвели до створення умов, за яких стало можливим відродження в Україні автокефальної православної церкви. 5-6 червня 1990 р. у Києві відбувся Собор УАПЦ, який засвідчив факт її відновлення і обрав Патріархом Київським і всієї України Мстислава (Скрипника). 2 жовтня 1990 р. Радою у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР було зареєстровано Статут цієї церкви, чим повністю легалізовано її діяльність.

РПЦ та її Український екзархат негативно ставилися до розгортання автокефального руху в Україні. З метою його нейтралізації та приховання свого справжнього статусу Архієрейський собор РПЦ 27 жовтня 1990 р. прийняв рішення про перейменування Українського екзархату в Українську православну церкву (далі – УПЦ), яка продовжувала перебувати в юрисдикції Московського патріархату.

Важливою політичною передумовою для порушення питання про автокефалію УПЦ стало проголошення державної незалежності України. Вважаючи, що створення незалежної церкви сприяло б зміцненню української державності, в боротьбу за неї активно включився тодішній її Предстоятель митрополит Філарет. На Помісному соборі УПЦ (1-3 листопада 1991 р.) ним було порушено, а всіма ієрархами цієї церкви письмово підтримано питання про здобуття повної канонічної самостійності.

РПЦ, виходячи з того, що розпад СРСР і зміна державних кордонів не тягнуть за собою обов'язкової зміни канонічних територій церкви, не поспішала з розглядом питання про незалежність української церкви, а головного його ініціатора митрополита Філарета, висунувши йому низку звинувачень, відсторонила його від управління церквою, позбавивши сану та усіх ступенів священства.

27-28 травня 1992 р. у Харкові відбувся Собор УПЦ, на якому Предстоятелем цієї церкви обрано митрополита Володимира (Сабодана). Тодішня Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України не визнала рішень Харківського собору УПЦ. Президія Верховної Ради України із цього приводу теж виступила із заявою, в якій констатувалося, що його проведення «призвело до чвар та конфліктних ситуацій в середовищі Української православної церкви» [2].

25-26 червня 1992 р. за ініціативи та участі українських політиків був терміново скликаний Всеукраїнський православний собор, на якому відбулося об'єднання частини УАПЦ із частиною УПЦ та проголошено створення нового церковного утворення – Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП). Главою церкви був обраний патріарх Мстислав, який на той час

знаходився у США, а його заступником – митрополит Філарет. УПЦ та УАПЦ не визнали рішень собору та створення нової церкви і продовжували своє існування. Таким чином, в Україні замість об'єднання двох церков в одну з'явилася третя – УПЦ КП, що призвело до поглиблення міжцерковного протистояння, переділу церковної власності та втягнення в конфлікт представників влади та різних політичних сил.

Після розділення кожна із церков намагалася самостійно вирішувати проблеми свого канонічного статусу. Оскільки створення УПЦ КП активно підтримував тодішній Президент України Л. Кравчук, у жовтні 1993 р. він звертався до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням про визнання та підтримку цієї церкви.

УАПЦ, у свою чергу, намагалася подолати церковну ізоляцію шляхом набуття статусу автономії у складі Константинопольського патріархату.

Характерно, що ідеї автокефалії спочатку не цуралася й УПЦ. Однак РПЦ, в юрисдикції якої вона перебувала, відкладала розгляд цього питання на невизначений час. Згодом серед ієрархів УПЦ ідея незалежності почала поступово згасати, і нині питання про її здобуття навіть не порушується. Особливо це стало помітним після обрання Предстоятелем церкви митрополита Онуфрія, який (на відміну від свого попередника митрополита Володимира (Сабодана)) неодноразово заявляв про своє бажання залишатися в єдності з Московським патріархатом.

Більше того, УПЦ не просто сама відмовилася від ідеї автокефалії, а й свідомо перешкоджала руху до неї іншим українським церквам – УПЦ КП та УАПЦ, що повною мірою узгоджувалося з позицією політичних сил, які стоять за нею в Україні і Росії.

У той час, коли УПЦ (за винятком групи проукраїнських ієрархів) майже повністю відмовилась від домагань автокефалії, УПЦ КП і УАПЦ за активної підтримки владних структур продовжували боротьбу за неї.

Вагомий внесок у її здобуття зробила Верховна Рада України, яка 16 червня 2016 р. звернулася до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням щодо подолання розколу в українському православ'ї та надання автокефалії православній церкві в Україні.

Виходячи з того, що автокефальна церква є одним із ключових атрибутів незалежної держави, до Вселенського патріарха Варфоломія до реалізації цієї ідеї згодом активно підключився Президент України П. Порошенко. 17 квітня 2018 р. він звернувся до Вселенського патріарха Варфломія з тим же проханням – надати православній церкві в Україні Томос про автокефалію. Звернення Президента України до Вселенського патріарха Варфоломія було підтримано Верховною Радою України, а також скріплено підписами єпископату УПЦ КП, УАПЦ та групою ієрархів УПЦ.

У відповідь на звернення української влади та ієрархів церков Вселенський патріарх Варфоломій розпочав процедури, пов'язані з наданням автокефалії православній церкві в Україні.

Усупереч значному релігійному та політичному спротиву реалізації ідеї автокефалії української церкви Константинопольська православна церква (9-11 жовтня 2018 р.) провела Синод, на якому прийняла важливі для українського православ'я рішення. Зокрема, було заявлено про продовження процедури надання автокефалії українській церкві; відновлено ставропігію Вселенського патріарха у Києві; знято звинувачення і відновлено канонічний статус Предстоятелів двох українських церков патріарха Філарета і митрополита Макарія; скасовано акт 1686 р. про підпорядкування в Київської митрополії Московському патріархату; ухвалено звернення до всіх сторін утримуватися від захоплення культових будівель і майна, а також від будь-яких інших насильницьких дій [3].

Ідучи назустріч Константинопольському патріархату, українська влада прийняла рішення про передачу йому в безоплатне користування визначної пам'ятки архітектури національного значення Андріївської церкви в Києві.

Важливим кроком на шляху до незалежності української церкви було підписання у Стамбулі 3 листопада 2018 р. Президентом України П. Порошенком і Вселенським патріархом Варфоломієм Угоди про співробітництво і взаємодію між Україною і Константинопольським патріархатом у справі створення автокефальної церкви в Україні.

Проти рішень і дій Константинопольського патріархату стосовно українського церковного питання різко виступила РПЦ, яка кваліфікувала їх як незаконне вторгнення на свою канонічну територію і звинуватила Вселенського патріарха Варфоломія в «підтримці розкольників». Про неприйнятність рішень Синоду Константинопольської православної церкви щодо українського православ'я заявила також УПЦ, що знаходиться в юрисдикції Московського патріархату.

Значною подією в релігійно-церковному і суспільно-політичному житті України був Об'єднавчий собор православних церков (15 грудня 2018 р.), на якому було створено Православну церкву України (ПЦУ), затверджено Статут і обрано її Предстоятеля митрополита Епіфанія. В результаті створення ПЦУ існування УПЦ КП та УАПЦ було припинено. Новоутворена церква нараховувала у своєму складі близько 7 тис. релігійних організацій.

Після невдалих спроб зриву Об'єднавчого собору на знак протесту проти дій Вселенського патріарха Варфоломія РПЦ прийняла рішення про припинення молитовного спілкування і розрив зв'язків із Константинопольським патріарха-

том. Слідом за РПЦ аналогічні рішення ухвалила також УПЦ. Тим самим було покладено початок розколу у світовому православ'ї.

Незважаючи на шалений спротив РПЦ та УПЦ, а також проросійських політичних сил в Україні, зокрема парламентської опозиції, об'єднання українських церков відбулося. 5 січня 2019 р. у Стамбулі в урочистій обстановці Вселенським патріархом Варфоломієм був підписаний, а наступного дня вручений митрополиту Епіфанію «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві України». Об'єднавчим собором та врученням Томосу завершилася тривала боротьба за церковну незалежність, яка за підтримки української держави закінчилася перемогою української церкви.

Із метою приниження значення Об'єднавчого собору та дискредитації України перед міжнародним співтовариством Глава РПЦ патріарх Кирило назвав його «незаконним збіговиськом» «двох українських розкольницьких груп», «інспірованих главою світської влади у власних політичних цілях», присутніх на ньому ієрархів – «лжеєпископами», а митрополита Епіфанія – «неканонічним архієреєм і неканонічним предстоятелем». При цьому він закликав православних церковних лідерів не визнавати новостворену «псевдоцерковну структуру» і не вступати з нею у спілкування.

УПЦ слідом за Московським патріархатом назвала Об'єднавчий собор «церковною смутою», черговим «церковним розколом» в Україні, а дії Вселенського патріарха Варфоломія щодо української церкви – «духовною зрадою православної віри».

Процесу здобуття автокефалії ПЦУ перешкоджали не лише РПЦ та УПЦ, а й деякі українські політики, зокрема опозиційні народні депутати України.

Противники автокефалії звинувачували українську владу у «втручанні у внутрішні справи церкви», у відповідь на що прес-служба Адміністрації Президента України заявила, що «боротьба за Томос про автокефалію відповідає національним інтересам і є питанням національної безпеки. У такій ситуації це не право, а обов'язок президента діяти… Бездіяльність була б справжнім злочином, за який варто і треба було би судити» [4].

Одним із прийомів, що широко використовувався противниками автокефалії, було залякування прихильників Московського патріархату в Україні утисками і переслідуваннями, насильницьким залученням до новоутвореної української церкви. Спростовуючи подібного роду чутки, Президент України П. Порошенко заявив, що в новоутворену церкву «ніхто нікого не «запрошуватиме» силоміць».

Російська світська і церковна пропаганда твердила, що ПЦУ не матиме самостійності, залежатиме від Константинопольського патріархату, буде «повністю підконтрольною Стамбулу». У відповідь на такі звинувачення митрополит Епіфаній заявив: «Всім нашим супротивникам, які кажуть, що ми не маємо цієї автокефалії та підпорядковані Константинополю, – це неправда. Цей документ, Томос, чітко свідчить, що ми є незалежною, автокефальною святішою церквою України» [5].

При цьому слід мати на увазі, що для української церкви канонічна залежність від Константинопольського патріархату (якщо вона насправді й існувала б) є не такою загрозливою, як залежність від Московського патріархату, який тісно пов'язаний із російською владою. Для української церкви і держави небезпечною є не стільки канонічна залежність від іншої церкви, скільки політична залежність від іншої держави.

За дії, спрямовані на об'єднання церков та здобуття автокефалії православної церкви в Україні, особливій критиці російської влади і церкви піддавався Президент України П. Порошенко. Вони звинувачували його у використанні релігійного питання для підвищення свого політичного рейтингу у президентській виборчій кампанії.

Безперечно, зважаючи на те, що процеси, пов'язані з об'єднанням церков та здобуттям автокефалії, відбувалися напередодні президентської виборчої кампанії, вони були тісно вплетені в її контекст. Однак стверджувати, що саме Томос міг бути вирішальним чинником впливу на вибір українським народом Глави держави, було б несправедливим. Адже, розраховуючи на електоральну підтримку прихильників автокефалії, П. Порошенко ризикував при цьому втратити голоси її противників, яких в Україні було і є чимало.

У контексті подій, що відбувалися довкола автокефалії української церкви, Верховна Рада України прийняла закон, який зобов'язував релігійні організації, керівний центр яких знаходиться в державі-агресорі, відображати це у своїй назві. Під дію цього закону потрапляла УПЦ, яка мала в назві вказати на свою належність до РПЦ. УПЦ рішуче виступила проти зміни своєї назви. Зокрема, нею було заявлено, що прийнятий закон їхньої церкви не стосується, оскільки вона заснована її Собором, зареєстрована відповідно до українського законодавства, є цервою українського народу, а її центр знаходиться не в Москві, а в Києві. Вона наголошувала на своїй «самостійності», заперечувала будь-який вплив на неї РПЦ, визнаючи наявність з нею лише «молитовного зв'язку».

Після створення ПЦУ та отримання нею Томоса про автокефалію важливе значення мало й прийняття закону, яким врегульовувалося питання про зміну релігійними громадами своєї канонічної і організаційної підлеглості. Послідовники УПЦ разом із парламентською опозицією рішуче

виступили проти прийняття цього закону, заявивши, що він спрямований на рейдерське захоплення храмів та майна.

Натомість прихильники незалежної української церкви вважали, що цей закон сприятиме безболісному переходу релігійних громад з УПЦ, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату, до новоутвореної ПЦУ, яка отримала Томос про автокефалію.

Томос про автокефалію Православної церкви України має неабияке релігійно-церковне значення. З його отриманням збулася давня мрія українського народу про свою власну незалежну церкву, яка нині має можливість стати в ряд із іншими Помісними православними церквами світу і на рівних спілкуватися з ними.

Не менш важливим є й внутрішньополітичне значення об'єднання українських церков, утворення ПЦУ та здобуття нею автокефалії. Адже разом із Томосом Україна отримала свій ще один важливий атрибут – церковну незалежність, яка сприятиме зміцненню української державності, консолідації суспільства, підвищенню її міжнародного авторитету.

Автокефалія ПЦУ має й геополітичний вимір. Адже вона торкнулася релігійних і політичних інтересів не лише України і Росії, а й інших країн та їхніх церков. Автокефалія української церкви вплинула на відносини між Помісними православними церквами, зміцнила у православному світі позиції Константинопольського патріархату, підвищила авторитет Вселенського патріарха Варфоломія, значно послабивши при цьому імперські устремління Росії та становище РПЦ, яка давно претендує на лідерство у православному світі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, сповнене драматизму багаторічне протистояння проукраїнських і проросійських політичних і церковних сил в Україні і за її межами, боротьба прихильників і противників церковної незалежності завершилася об'єднанням церков, створенням ПЦУ і отриманням нею автокефального статусу. Автокефалія була не просто «дарована» Константинопольським патріархатом цій церкві, а з допомогою Вселенського патріарха Варфоломія «здобута» в нелегкій боротьбі українських національно-патріотичних політичних і релігійних сил із російськими та проросійськими.

Оскільки церковна незалежність за своїм значенням стоїть в одному ряду з незалежністю української держави, до її здобуття долучилися не лише православні ієрархи, а й представники української влади, які своїми діями сприяли розв'язанню проблеми, яка впродовж тривалого часу турбувала не лише релігійно-церковне середовище, а й українську державу і суспільство.

Подальша доля ПЦУ значною мірою залежатиме від низки чинників, зокрема співвідношення проукраїнських і проросійських церковних і політичних сил, тиску Росії на Україну, РПЦ – на українську церкву, підтримки українського православ'я Константинопольським патріархатом, темпів розбудови новоутвореної церкви та визнання її світовим православ'ям.

Становлення та розбудова нової церкви в Україні, перемога проукраїнських політичних і релігійних сил над проросійськими ще довго викликатимуть інтерес в українських науковців різного профілю і потребуватимуть комплексних наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віктор Єленський: Проблема автокефалії є питанням політичним набагато більшою мірою, ніж питанням богословським. Релігія в Україні. 17.08.2012 р. URL : https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/17864-viktor-yelenskij-problema-avtokefaliyi-ye-pitannyam-politichnim-nabagato-bilshoyu-miroyu-nizh-pitannyam-bogoslovskim.html.

2. Заява Президії Верховної Ради України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1992. № 33. Ст. 501.

3. Рішення Синоду: Українська церква отримає Томос. Повний текст. *Українська правда.* 11 жовтня 2018 р. URL : https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911/.

4. У Порошенка відреагували на позов до суду через звернення про Томос. Українська правда. 1 жовтня 2018 р. URL : https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/1/7193796/.

5. Епифаний: Разговоры, что у Православной церкви Украины нет настоящей автокефалии, – неправда. *ГОРДОН.* 18 января 2019 г. URL : https://gordonua.com/news/society/epifaniy-razgovory-chto-u-pravoslavnoy-cerkvi-ukrainy-net-nastoyashchey-avtokefalii-nepravda-670120.html.

УДК 32.019 (437.6)
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.3

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СЛОВАЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

POLITICAL AND CULTURAL ASPECTS OF THE POST-COMMUNIST TRANSFORMATION OF THE SLOVAK SOCIETY

Ключкович А.Ю.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

В умовах утвердження демократичної політичної культури українського суспільства актуальним видається вивчення зарубіжного досвіду ціннісних трансформацій. Статтю присвячено дослідженню розвитку політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму в Словаччині. Метою статті є аналіз посткомуністичної політичної культури словацького суспільства в аспекті її основних джерел, конфліктних ліній, проблемних характеристик політичної свідомості та поведінки. З'ясовано, що посткомуністична трансформація політичної культури словацького суспільства носить складний і часто суперечливий характер. Трансформаційні процеси в Словаччині були ускладнені конфліктним типом політичної культури, наявністю численних соціополітичних розмежувань.
Ключові слова: Словаччина, політична культура, політичні цінності, посткомунізм, демократична трансформація.

В условиях утверждения демократической политической культуры украинского общества актуальным представляется изучение зарубежного опыта ценностных трансформаций. Статья посвящена исследованию развития политической культуры в условиях становления демократического политического режима в Словакии. Целью статьи является анализ посткоммунистической политической культуры словацкого общества в аспекте ее основных источников, конфликтных линий, проблемных характеристик политического сознания и поведения. Выяснено, что посткоммунистическая трансформация политической культуры словацкого общества носит сложный и часто противоречивый характер. Трансформационные процессы в Словакии усложнялись конфликтным типом политической культуры, наличием многочисленных социополитических размежеваний.
Ключевые слова: Словакия, политическая культура, политические ценности, посткоммунизм, демократическая трансформация.

In terms of the establishment of democratic political culture of Ukrainian society, the study of foreign experience of value transformations is currently important. The article is devoted to study of political culture development in the context of the establishment of democratic political regime in Slovakia. The purpose of the article is to study the political culture of Slovak society, in particular sources, conflict lines, problem characteristics of political consciousness and behavior. It was found out that post-communist transformation of political culture of Slovak society is characterized by contradictory features. Transformation processes in Slovakia were complicated by the conflict type of political culture, as well as the presence of numerous social and political cleavages.
Key words: Slovakia, political culture, political values, post-communism, democratic transformation.

Постановка проблеми. Як засвідчує досвід посткомуністичних трансформацій, важливий вплив на інституціоналізацію та консолідацію демократії здійснюють політико-культурні чинники. Досягнення суспільного консенсусу щодо інституційних нововведень, базових цінностей і цілей розвитку суспільства є критерієм успішності демократичних перетворень. У процесі переходу до демократії Словаччина зіткнулася з низкою труднощів, які характерні для транзитивних суспільств. У даному контексті важливим видається аналіз комплексу проблем політичної культури як багатоаспектного суспільного феномена, що знаходить свій прояв на ціннісному, поведінковому та інституційному рівнях політичної системи та відображає своєрідну природу словацького суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку словацької політичної культури знайшла своє відображення в публікаціях З. Буторової [3], М. Велшіца [11], Р. Гефферта [1], В. Крівого [6], Ю. Марушіака [3], С. Сомолані [9; 10]. Результати емпіричних досліджень динаміки цінностей, політичної участі дають підстави дослідникам відносити посткомуністичну Словаччину до групи країн із конфліктним типом політичним культури. Як зазначає С. Сомолані, в результаті взаємопосилюючого впливу соціетальних поділів культурна гетерогенність словацького суспільства є сегментованою на різні політичні субкультури [10, с. 64]. У дослідженнях підкреслюються складність, тривалість посткомуністичних політико-культурних трансформацій та їх важливість у завершенні консолідації громадянського суспільства у Словаччині.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз словацької посткомуністичної політичної культури в аспекті її основних джерел, конфліктних ліній, з акцентом на проблемних характеристиках політичної свідомості та поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Падіння комуністичного режиму зумовило демократичні зміни на різних рівнях політичної системи словацького суспільства. Якщо на інституційному рівні демократичні перетворення відзначалися кардинальністю та інтенсивністю, то на політико-культурному – суперечливістю та повільністю, що порушувало трансформаційну коеволюційність. Переосмислення старих і формування нових цінностей ускладнювалося гетерогенністю словацької політичної культури, багаторівневим і тривалим впливом різних чинників на її розвиток.

Посткомуністична політична культура словацького суспільства черпає свій структурний потенціал із таких основних джерел: національні традиції, спадщина комуністичного режиму, закордонний вплив, власна політична практика трансформаційної доби – які в тій чи іншій формі впливали та впливають на політичні орієнтації та цінності, установки та поведінку громадян.

Після падіння комуністичної «завіси» особливо відчутним виявився закордонний вплив, який через різні канали поширювався у словацькому суспільстві. В цей час країна знаходилася в стані суспільного злому, коли відбувалися пошуки та освоєння нових культурних цінностей і правил співіснування, характерних для західних демократій. Зміна політичного режиму зумовила появу демократичних інституцій, механізми і процедури функціонування яких часто не мали еквівалентів у словацькій політичній культурі. Нерідко ці запозичення були причиною суспільних протиріч і конфліктів на шляху до консолідованої демократії, яка передбачає досягнення певного рівня адаптивності та гомогенності між інституціями та політичною культурою. Т. зв. «культурне відставання» є характерною ознакою трансформаційних процесів у Словаччині та інших посткомуністичних країнах. У словацькому варіанті «культурне відставання» зумовлене навздогінною модернізацією і соціокультурними параметрами суспільства [11, с. 8].

Ціннісні трансформації у Словаччині пов'язані як із прогресивними демократичними перетвореннями, так і спадщиною соціалістичної доби. Адже стартовою точкою переломних змін є система цінностей соціалістичного суспільства, болісне знецінення ідеалів якого відбувалося впродовж всього періоду трансформації після 1989 р. Ціннісна чутливість посилювалася на фоні завищених суспільних очікувань і ускладнення соціально-економічного становища в країні.

Система суспільних цінностей і мислення була деформована єдиною ідеологією та політикою патерналізму за часів комуністичного режиму. В умовах побудови соціалізму і комунізму відбулася запізніла, навздогінна модернізація індустріального типу, що мала важливе значення для словацького суспільства. Період комуністичного режиму в свідомості значної частини суспільства пов'язаний із покращенням матеріального благополуччя і розширенням соціальних прав, попри боротьбу з інакомисленням, обмеження громадянських прав і свобод, відсутність демократії в цілому.

Також відносна м'якість курсу «нормалізації» після 1968 р. у порівнянні з Чехією позначилася на ставленні словацького суспільства до комуністичного режиму і на політичній культурі загалом. У Словаччині склалася специфічна модель комунізму, яка відрізнялася від сусідів по соцтабору. Структури комуністичного режиму успішно співіснували з неформальними соціальними мережами. Умовою функціонування цих мереж було прийняття їх членами «правил гри», що встановлені комуністичним режимом [3, с. 171]. У такий спосіб специфічний характер владно-суспільних відносин, деформоване сприйняття режиму наклали свій відбиток на мислення і погляди словаків.

У контексті змін у системі світоглядного сприйняття важливим було відродження національних традицій, звернення до політичного досвіду словацького народу. Слабкості демократичних традицій у Словаччині варто шукати в минулому, адже корені постлистопадової політичної культури лежать не тільки в комуністичному, але й докомуністичному періоді [10, с. 46]. Багатовікове існування словацького народу в рамках різних державних утворень і реалізація елітами т.зв. «стратегії виживання» зумовили адаптивність словаків до різних режимів, їх відносну пасивність у політичному житті.

Слабке проникнення ліберальних ідей у словацьке суспільство пояснюється периферійним характером його модернізації за часів Австро-Угорщини, Чехословаччини та впливом відповідних екзогенних акторів – політичних і економічних [9, с. 21]. Авторитарних елементів в історичну свідомість додав пронімецький режим Словацької республіки в 1939–1945 рр., за якого були ліквідовані демократичні інститути.

У процесі трансформації словацьке суспільство спирається й на демократичні історичні традиції. В даному контексті важливим є демократичний досвід Чехословаччини в міжвоєнні роки, період відносної свободи в 1945–1948 рр., спроба лібералізації чехословацького комуністичного режиму в 1968 р. Але після 1989 р. для абсолютної більшості громадян демократія була новим явищем, яке неоднозначно сприймалося посткомуністичною свідомістю, тим більше на фоні складних політичних і соціально-економічних процесів.

Для політичної культури посткомуністичної Словаччини характерна різновекторність, склад-

ність, амбівалентність поглядів і ціннісних орієнтацій, що має як інтегруючий, так і роз'єднуючий суспільний потенціал. Складність посткомуністичних ціннісних орієнтацій відображається в наявності численних соціополітичних розмежувань, які мають відповідний темпоральний і партійно-політичний вимір. Упродовж трансформації в Словаччині зберігають значення вже традиційні конфліктні площини: «ліві-праві», «консерватизм-лібералізм», «центр-периферія», «словаки-угорці», «єврооптимізм-євроскептицизм» – які загострювалися в окремі періоди розвитку.

Складність демократичного розвитку Словаччини підтверджували також нестандартні конфліктні лінії, які спиралися не на позитивні ціннісні орієнтації, а на негатив, небезпеку чи навіть страх [7, с. 45]. У 1990 р. йшлося про необхідність покінчити зі «старим» комуністичним режимом; у 1992 р. центральним було питання про неефективно діючу федерацію; в 1994–1998 рр. на передній план висунулася боротьба за збереження демократичного режиму та проблема усунення від влади В. Мечіара в 1998 р.; у 2002 р. йшлося про недопущення тих політичних сил, які могли б завадити євроінтеграційному процесу; в 2012 р. в епіцентрі суспільної уваги – криза ЄС і корупційні скандали [2, с. 108]. На сучасному етапі суспільство непокоять посилення екстремізму та кризові прояви в політиці ЄС (насамперед, у міграційній і економічній). Конфліктні лінії відображають специфіку ціннісних орієнтацій у рамках словацького транзиту і є чинником структурування партійно-політичного простору. Досить часто саме партійно-політичні актори створювали напругу в цих конфліктних площинах (напр., Рух за демократичну Словаччину і Словацька національна партія нагнітали антиугорську істерію в 1990-х рр.).

Найбільш складним у політичному розвитку Словаччини був період 1990-х рр., коли знайшли свій прояв як демократизаційні процеси, так і авторитарні тенденції розвитку. Традиції політичного колективізму, патерналізму, етатизму вступили в суперечність із цінностями індивідуалізму та лібералізму, які, принаймні на поч. 1990-х рр., мали слабші позиції [10, с. 46]. Патримоніальні риси, провінційно-авторитарне мислення як спадкові ознаки старого режиму давалися взнаки на різних рівнях політичної системи й ускладнювали демократичний транзит. Емпіричні дослідження IVO в 1990-х рр. зафіксували ряд проблемних характеристик словацького соціуму: схильність до авторитарності, егалітаризму, патерналізму та етнічної інтолерантності [6, с. 3]. Із часом питома вага цих ціннісних деструктивів у масовій політичній свідомості помірно послабилася, але темпи даної перебудови були повільними, що ставало на заваді консолідації громадянського суспільства як складової частини загальної консолідації демократії.

Для значної частини словацького суспільства характерна ситуативна обумовленість розуміння принципів демократії під впливом актуального соціально-політичного клімату, що зумовлює нестійкість і мінливість поглядів. Приміром, сприйнятливість громадян до проблем політики і демократії була високою в др. пол. 1990-х рр., коли зростали загрози для євроінтеграційних перспектив країни. Саме масова громадянська мобілізація в 1998 р., як протест проти недемократичної і неєвропейської політики В. Мечіара, відіграла вирішальне значення для повернення Словаччини на шлях демократичного розвитку.

Ключовим питанням оцінки успішності трансформаційного процесу країни є ставлення її громадян до змін. В аспекті оцінки політичних режимів (до і після Листопадової революції 1989 р.) громадська думка в Словаччині не є однозначною, попри три десятиліття трансформації. Як зафіксували емпіричні дослідження впродовж 1991–2005 рр., обидві моделі суспільного устрою мали значну кількість прибічників (від 32 до 48%), і з часом кількість критиків нового режиму суттєво не зменшувалася. Частина словацького суспільства недостатньо усвідомила необхідність глибоких перетворень, оскільки «більшість не вважала в кінці 1980-х рр. комуністичний режим «імперією зла», що не піддається реформуванню і сприяє моральному занепаду» [3, с. 158]. Згідно з результатами опитувань IVO/FOCUS в 2014 р. розуміння необхідності зміни суспільної системи внаслідок Листопадової революції 1989 р. висловили 58% словацьких громадян, 30% були проти цих змін і 12% респондентів не визначилися [5, с. 8].

Із позицій сьогодення демократична трансформація Словаччини загалом схвально оцінюються громадянами, але є відмінності та неоднозначності стосовно оцінки окремих її складових частин. Результати опитування IVO/FOCUS в 2009 і 2014 рр. засвідчують, що в порівнянні із ситуацією до 1989 р. більшість опитаних позитивно оцінила розширення можливостей щодо подорожей, навчання і праці за кордоном, отримання інформації та освіти, свободи слова та участі у громадському житті. Але водночас більшість респондентів переконана, що не змінилися або навіть стали гіршими за час трансформації умови соціально-статусного зростання [5, с. 17]. У процесі трансформації не втратили суспільного попиту ряд цінностей комуністичного періоду (напр. стабільність, порядок, солідарність), що підкреслює ностальгічні почуття в частини громадян.

Як засвідчує досвід посткомуністичних трансформацій, демократичні цінності адекватно сприймаються громадянами тих країн, які успішно вирішують економічні та соціальні питання. Проблеми соціально-економічного характеру ускладнювали суспільну оцінку демократичних здобутків

Словаччини. Як неодноразово засвідчували соціологічні дослідження, попри визнання важливості свободи як базової цінності демократії, словацькі громадяни демократію здебільшого інтерпретують в економічному контексті [11, с. 103]. Впродовж трьох десятиліть трансформації в Словаччині простежується прямий зв'язок між незадоволеністю громадян своїм соціально-економічним становищем і низькою оцінкою функціонування демократії. Саме тому довготривалою тенденцією в розвитку ціннісних орієнтацій, яка почала проявлятися незабаром після зміни політичного режиму в 1989 р., є виразне преференціювання прав і цінностей соціального характеру.

Ускладнювало трансформаційні процеси в Словаччині різке зростання значущості питань національної політики. Особливістю Словаччини в центральноєвропейському контексті є етнічна гетерогенність населення, насамперед наявність чисельної угорської національної меншини. Соціополітичне розмежування на етнічній основі між словацькою більшістю та угорською меншістю мало періоди загострення і послаблення в контексті політичного розвитку. В 1990-х рр. при незавершеному процесі національної емансипації т.зв. «національне питання» перебувало в центрі політичного дискурсу, що обмежувало простір для розвитку громадянських прав [10, с. 52]. Водночас політична центрованість національного питання не була зумовлена націоналістичними чи шовіністичними рисами політичної культури словаків, а скоріше результатом проблем, пов'язаних із будівництвом держави, наявністю чисельних угорської і ромської нацменшин.

Етнічне політико-культурне розмежування по лінії «словаки – угорці» не було кардинально гострим, але часто використовувалося націонал-популістами для ескалації міжетнічної напруги та мобілізації історичних ресентиментів у політичному процесі [10, с. 51]. В умовах політизації етнічності, міжетнічної напруги, поляризації суспільства важко досягти консенсусу стосовно ключових питань розвитку держави.

Важливим і водночас проблемним аспектом політичної трансформації було питання державності – виникнення самостійної Словацької Республіки внаслідок розпаду ЧСФР, яке поляризувало політичні еліти, суспільство і до сих пір має неоднозначні оцінки в громадськості. Результати соціологічних опитувань, проведених у перші місяці існування самостійної Словацької Республіки, засвідчили, що більшість словаків не була прихильниками поділу ЧСФР [3, с. 167]. Поряд із побоюваннями економічного характеру невпевненість у словаків викликав і політичний чинник, а саме владна еліта, що стимулювала роз'єднання. Впродовж десятиліття самостійного розвитку Словаччини ставлення її громадян до розпаду Чехословаччини змінилося. Аналіз поглядів сучасних словаків щодо самостійного розвитку Словаччини підтверджує високий ступінь ідентифікації громадян зі своєю державою, порівняно з результатами опитувань відразу після проголошення незалежності. Згідно з дослідженнями IVO/FOCUS у жовтні 2014 р. виникнення самостійної Словацької Республіки позитивно оцінили 58% громадян, 18% висловилися негативно, 4% не визначилися і 20% побачили в самостійності і плюси, і мінуси [5, с. 4].

Важливим чинником формування ціннісних орієнтацій та ідентичності в політичній сфері є усвідомлення суспільством своєї цивілізаційно-культурної належності. Впродовж історичного розвитку словаки піддавалися різновекторному геополітичному впливу в розрізі осі «Схід – Захід», що відобразилося на громадській думці. Коливання словацького суспільства між східним (проросійським) і західним (євроатлантичним) вектором розвитку було досить відчутним у 1990-х рр., що додавало транзитивних труднощів. У даному контексті соціолог В. Крівий підкреслює ситуативність профілю словаків у зв'язку з домінантними геополітичними впливами в певний період. Навесні 1998 р., коли Словаччина віддалялася від своїх сусідів в аспекті євроінтеграційних перспектив, громадяни з острахом сприймали ці процеси, і дві третини з них хотіли посилення впливу Заходу [6, с. 11]. Попри сильні проросійські симпатії, більшість словаків задоволена реалізацією саме європейського інтеграційного курсу, що неодноразово підтверджувалося результатами соціологічних досліджень.

У посткомуністичний період простежуються складні тенденції й на поведінковому рівні політичної культури. Різкий підйом на поч. 1990-х рр. змінився довготривалим спадом політичної активності, що виразно проявилося, насамперед, в електоральному процесі, призводячи до т.зв. «дефіциту участі» та «парадоксу участі» [4, с. 76]. Нереалізовані очікування і труднощі процесу трансформації в поєднанні з не завжди ефективними та прозорими діями політичних суб'єктів посилювали недовіру громадян до політичних еліт та інститутів демократії, що впливало демотивуючи на бажання громадян брати активну участь в управлінні державою. Низька політична участь є свідченням збереження традиційних елементів т.зв. «підданської» політичної культури (за типологією Г. Алмонда і С. Верби). У політичній турбулентності перехідного періоду для словаків характерна амбівалентність ставлення до політиків і партій, що супроводжується, з однієї сторони, високою недовірою, а з іншої – завищеними очікуваннями [8, с. 149]. Завищені надії часто ведуть до глибоких розчарувань і пошуку «нового спасителя», що створює стартовий легітимаційний

ґрунт для нових політиків і партій, репутація яких поки що «не заплямована владою».

Для відображення глибини демократичних перетворень важливим є інституційний рівень політичної культури, де основні учасники політичного процесу повинні діяти в межах встановлених правил. Р. Гефферт бачить серйозну проблему в розвитку словацької політичної культури саме в тому, що гравці часто не дотримуються формально встановлених правил на різних рівнях влади: в політичній, економічній і соціальній системах [1]. Це відображається на суспільному сприйнятті етики, моральності та толерантності в політиці, інтерес до яких у словацьких громадян є значно меншим, аніж до забезпечення соціальних гарантій і життєвих стандартів. Особливо складним був політичний розвиток 1994–1998 рр., коли парламентаризм потерпав від свавілля правлячої коаліції, недемократичних практик управління, утисків політичної опозиції, маніпулювання демократичними процедурами і законами, що свідчило про наростання авторитарних тенденцій на інституційному рівні політичної культури. Але навіть за умов демократичного політичного режиму для культури функціонування політичних інститутів в Словаччині не є характерною консенсуальність (конфлікти у правлячих коаліціях, протистояння між владою та опозицією, розпад парламентських клубів, партократія), що не сприяє довірі до політиків із боку суспільства.

Висновки. Аналіз окремих політико-культурних аспектів посткомуністичної трансформації Словаччини засвідчив важливість впливу як чинників історико-традиційного, так і політико-ситуативного характеру. Трансформаційні процеси були ускладнені конфліктним типом політичної культури, наявністю численних соціополітичних розмежувань, актуалізація яких мала різний темпоральний і партійно-політичний вимір. Попри складнощі та амбіваленції, політична культура змогла стати основою для утвердження демократії та незалежності у Словаччині. Водночас для словацької держави і громадянського суспільства не втрачає актуальності завдання пошуку шляхів закріплення демократичних цінностей на всіх рівнях політичної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гефферт Р. К вопросу о политической культуре Словакии. *Политическая экспертиза.* 2006. № 3. URL : http://www.politex.info/content/view/275/30.
2. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України : монографія. Ужгород : ПП Данило С.І., 2014. 256 с.
3. Опыт демократических преобразований Словакии. Братислава : Институт общественных проблем, 2007. 213 с.
4. Agh A. Post-Accession Crisis in the New Member States: Progressing or Backslidig in the EU? *Studies of Transition States and Societies.* 2010. Vol. 2. Issue 1. P. 74–95.
5. Dvadsaťpäť rokov od Nežnej revolúcie očami občanov SR a ČR / CVVM, SOÚAVČR, IVO/FOCUS (2014). URL: http://www.ivo.sk/7551/sk.
6. Krivý V. Hodnotové orientácie, kolektívne identity a hodnotové štiepenie v slovenskej spoločnosti. *Slovenský národopis.* 2005. Vol. 53. №. 3. S. 262–284.
7. Politický vývoj v štátoch Vyšehrádskej štvorky / S. Krno (ed.). Nitra : FF UKF, 2004. 172 s.
8. Slovensko na ceste do neznáma. Bratislava : IVO, 2003. 264 s.
9. Slovensko: problémy konsolidácie demokracie: spor o «pravidlá hry» pokračuje / ed. S. Szomolányi. Bratislava : SZPV, Nadácia Eberta, 1997. 207 s.
10. Szomolányi S. Kľukatá cesta Slovenska k demokracii. Bratislava : Stimul, 1999. 121 s.
11. Velšic M. Zmena politického režimu na Slovensku v perspektíve verejnej mienky. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, 2001.151 s.

УДК 329:323(477)
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.4

ІДЕОЛОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

IDEOLOGY IN THE ACTIVITIES OF POLITICAL PARTIES: THEORY AND PRACTICE

Морарь М.В.,
доктор політичних наук,
професор кафедри суспільно-гуманітарних наук
Таврійського державного агротехнологічного університету

Аналізуються стан та перспективи розвитку партійної ідеології. В цьому контексті робиться висновок, що за час, який минув із дня проголошення незалежності України, практично жодній політичній партії так і не вдалося стати потужною ідеологічною силою, яка би впродовж певного часу здійснювала більш-менш істотний вплив на соціально-політичний процес у державі. Партійні ідеології абстрактні, не цілеспрямовані і не мають конкретного ціннісного змісту. Партійні лідери, партійні еліти не харизматичні, не яскраві. Жоден лідер із найбільших політичних сил в Україні не зможе напевно дати відповідь на питання: яку ідеологію він сповідує?

Аналізується та обґрунтовується необхідність формування консолідаційної ідеології, відтворення системи цінностей, які б об'єднували учасників політичного процесу, здатних консолідувати українську громаду і привести український народ до злагоди і процвітання.

На наш погляд, ключовими цінностями ідеології будь-якої партії повинні стати відчуття відповідальності за долю країни, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість. Це і є основними напрямами партійної ідеології у формуванні громадської думки та громадського виховання.

Ключеві слова: політична ідеологія, політична партія, партійна ідеологія, партійний лідер, політичний процес, політична система.

Анализируются состояние и перспективы развития партийной идеологии. В этом контексте делается вывод, что за время, прошедшее со дня провозглашения независимости Украины, практически ни одной политической партии так и не удалось стать мощной идеологической силой, которая бы в течение определенного времени осуществляла более или менее существенное влияние на социально-политический процесс в государстве. Партийные идеологии абстрактные, а не целенаправленные, и не имеют конкретного ценностного содержания. Партийные лидеры, партийные элиты не харизматичные, не яркие. Ни один лидер из крупнейших политических сил в Украине не сможет наверняка ответить на вопрос: какую идеологию он исповедует?

Анализируется и обосновывается необходимость формирования консолидационной идеологии, воспроизведение системы ценностей, которые бы объединяли участников политического процесса, способных консолидировать украинское общество и привести украинский народ к согласию и процветанию.

На наш взгляд, ключевыми ценностями идеологии любой партии должны стать чувство ответственности за судьбу страны, патриотизм, гуманизм, демократия, справедливость. Это и есть основными направлениями партийной идеологии в формировании общественного мнения и общественного воспитания.

Ключевые слова: политическая идеология, политическая партия, партийная идеология, партийный лидер, политический процесс, политическая система.

The state and prospects of party ideology development are analyzed. In this context, it is concluded that, in the time since the proclamation of Ukraine's independence, virtually no political party has succeeded in becoming a powerful ideological force that would have had a more or less significant impact on the socio-political process in the state over a certain period of time. Party ideologies are abstract, non-focused and have no specific value content. Party leaders, party elites are not charismatic, not bright. No leader of the largest political forces in Ukraine will surely be able to answer the question: What kind of ideology does he profess?

It is analyzed and substantiated the necessity of forming a consolidation ideology, a reproduction of a system of values that would unite the participants of the political process, able to consolidate the Ukrainian community and bring the Ukrainian people to harmony and prosperity.

In our opinion, the key values of the ideology of any party should be a sense of responsibility for the fate of the country, patriotism, humanism, democracy, social justice. These are the main areas of party ideology in shaping public opinion and public education.

Key words: political ideology, political party, party ideology, party leader, political process, political system.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство продовжує переживати один із найскладніших періодів своєї історії. Революційні події 2013–2018 рр. та нові соціально-політичні процеси в Україні гостро поставили на порядок денний такі виклики: зміцнення незалежної держави, збереження стабільності і міжнаціональної згоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними і національними ознаками. У вирішення цих питань велика роль відводиться політичними ідеологіями та їх носіям – партійним лідерам.

Це зумовлено, насамперед, посиленням ролі ідеології у трансформаційних суспільствах, у тому числі і в Україні. Людина і суспільство живуть в ідеологічному просторі так само, як у світі культури, політики, економісти. Бо ідеологія – це система поглядів та ідей, в яких відображається

ставлення до дійсності через призму політичних цінностей та інтересів тих чи інших соціальних верств та спільнот.

Виклад основного матеріалу. Світова історія свідчить, що проблема цінностей стає ключовою в будь-яку епоху кардинальних змін. М. Вебер наголошував, що цінності є фундаментом мотивації поведінки людей, основою цілісності соціальної системи. Лише суспільство, в якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки в ній зникає головне джерело суперечностей між окремою людиною і суспільством в цілому. І навпаки – ціннісні розколи дестабілізують систему, породжують катаклізми, потрясіння, руйнують її. Тому необхідно, як справедливо відзначає М. Дмитренко, ретельно відфільтровувати і творчо переосмислювати запозичені зі світового досвіду політичної цінності, цілеспрямовано, але толерантно поширювати їх у маси. Це є одним із важливіших завдань ідеології, функція якої полягає в забезпеченні інтеграції розколотої спільності [2, с. 176].

У цьому контексті варто підкреслити, що сьогоднішній етап розвитку українського політикуму часто називають періодом деідеологізації, коли політична ідеологія виявилася фактично повністю заміненою, персоніфікацією політичного процесу. Крім того, на думку деяких науковців, українські ідеологічні партії закінчують своє існування. На місце ідеологічних партій приходять партії ФПГ, які є політичним продовженням фінансово-промислових груп.

Варто відзначити, що безідеологічних, безідейних суспільств об'єктивно не існує. Ідеологія – це духовний фундамент, на якому будується свідомість людини. Кожна нація, як слушно відзначає М. Обушний, має свою ідеологію, і жодні зміни в суспільному житті не спроможні знищити те, що закладене в природі людини – потребу в ідеології як в усвідомленій меті суспільної діяльності [6, с. 112].

Ідеологія створює фундаментальну систему цінностей суспільства і держави, формулює стратегічні цілі, виходячи з корінних інтересів правлячої еліти і тих соціальних сил, на які вона спирається. А ідеологія, у свою чергу, презентується відповідними політичними партіями, громадськими об'єднаннями, рухами, групами інтересів, беручи участь у діяльності яких громадяни реалізують власні інтереси, запити і потреби, підтримують або не підтримують формальну владу і її структури.

Найдієвішим засобом перетворення волі індивідів у колективну волю, забезпечення участі громадян у формуванні політики держави є саме політичні партії, кожна з яких має власні ідеологічні засади, систему норм і цінностей, що зорієнтовані та розраховані на конкретні соціальні групи.

Таким чином, політична ідеологія – це основа партійного життя, адже партії через систему поглядів і політичних оцінок мобілізують людей та направляють їхню діяльність на творення відповідних ідеологій соціальних систем. Використовуючи слова відомого американського політолога Дж. ла Паломбара, партія є носієм ідеології чи певної системи орієнтацій ідеологічного характеру [11, с. 182].

Партійна проблема, яка безпосередньо стосується й об'єкта дослідження, знайшла своє висвітлення у працях представників як політичної науки, так і суміжних із нею дисциплін. Особливий інтерес становлять праці М. Головатого, В. Горбатенко, В. Кременя, М. Кармазіної, М. Обушного, М. Примуша, Ю. Шведи, в яких аналізуються трансформаційні процеси, український шлях розвитку та окремі аспекти партійного лідерства як політичного явища.

Важливі теоретичні та концептуальні положення з досліджуваної проблеми містяться у працях М. Михальченка, А. Пахарєва, Ф. Рудича, в яких розглядаються проблеми сучасного суспільства, проведено критичний аналіз ролі політичних партій та їх лідерів в умовах політичної модернізації країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що окремі аспекти даної проблеми достатньо активно вивчаються вітчизняними науковцями. Що стосується проблеми місця та ролі партійної ідеології в трансформаційних суспільствах, у тому числі і в Україні, то означене питання не стало об'єктом окремого наукового аналізу, хоча має надзвичайно важливе значення для практики сучасного державотворчого процесу. Крім того, актуальність даної теми зумовлена також і тим, що, поступово змінюючись, ідеологія продовжує відігравати важливу роль у формуванні політичної позиції партії і формуванні виборчих стратегій.

Метою статті є визначити місце і роль партійної ідеології в суспільстві, а також обґрунтувати та актуалізувати необхідність формування консолідаційної ідеології, відтворити систему цінностей, які б об'єднували учасників політичного процесу, здатних консолідувати українську громаду і привести український народ до злагоди і процвітання.

Ідеологія партії – це система ідей, поглядів, уявлень, цінностей, визначення шляхів розвитку та зміни навколишнього світу, які покладені в основу діяльності політичної партії. Партійна ідеологія, як справедливо відзначає Ю. Шведа, – одна з форм представлення позитивної моделі сучасного та майбутнього державного та суспільного устрою, необхідна для визначення в ній місця партії [12, с. 231].

Кожна політична партія розробляє свою партійну ідеологію чи політичну платформу. Більшість

партологів розглядають політичну платформу як теоретико-методологічне підґрунтя партії, що покликане дати уявлення про те, яку політику в різних сферах суспільного життя буде проводити партія, яких змін і рішень вона вимагає від існуючої влади й які зміни вона сама здійснить, якщо виборе державну владу [6, с. 120]. Партія формулює свою програму на основі відповідної ідеології і трактує її як застосування ідеологічних підходів до конкретно-історичних умов.

Партійні лідери мусять вміти чітко формулювати нові творчі цілі, евристичні програми та ідеології. Позитивна чи негативна оцінка ролі партій у житті сучасного суспільства визначається переважно ставленням особи, соціальної верстви, класу, нації до тієї чи іншої ідеології, на основі якої і базує свою політико-практичну діяльність та чи інша політична партія.

Німецький дослідник ідеології та партійної політики Г.Й. Феен зазначає: «Партія мусить розробити власний, тільки їй притаманний профіль, який чітко відрізняв би її від усіх інших партій. Ця спроможність є результатом програмної роботи. Програмна робота, якою нехтують багато політичних партій, є серцевиною партійної діяльності. За допомогою своєї програми партія самовизначається і визначає своє місце, свої позиції в державі та суспільстві. В програмі принципів формулюються базові цінності, іншими словами, визначається політична антропологія, а на цій основі розробляється загальна політична концепція побудови держави, суспільства та економіки» [1]. Таким чином, політичні партії мають бути носіями ідеологій, формулювати ідеології, пропагандувати ідеї.

Проголошення незалежності України у 1991 р. пов'язане з відстоюванням певних ідейних принципів, які заклали основу української ідеології. В цьому контексті слід звернути увагу на те, що становлення багатопартійності в Україні відбувалося в умовах економічної кризи, зростання бідності населення, формування потужних фінансово-промислових груп та посилення їх впливу на лідерів партій. На цьому етапі партійне лідерство відіграло як прогресивну, так і негативну роль у політичному процесі країни. З одного боку, сприяло демократизації суспільства, розвиткові політичної участі громадян, а з іншого – стало підставою для появи олігархічних партійних кланів та фінансово-промислових угрупувань. Ця суперечливість призвела до того, що українська багатопартійність у часи державної незалежності не змогла висунути лідера, який би об'єднав усі верстви українського суспільства в боротьбі за справжню демократію, соціальну справедливість та всенародний добробут.

Поступова ідеологічна трансформація в поєднанні з персоніфікацією політичного процесу ставить логічне питання: наскільки партійні лідери репрезентують та задовольняють реально існуючі в суспільстві ідейні пошуки? А отже, – чи готові керівники партій гнучко реагувати на ідеологічні потреби українського соціуму зразка XXI століття і, відкидаючи ідейний догматизм, забезпечити відповідальність власних політичних сил вимогам часу?

Вважаємо, що нині важко однозначно дати відповідь на це питання.

Партійні ідеології, на думку переважної більшості українських партологів, абстрактні, не цілеспрямовані і не мають конкретного ціннісного змісту. Тому вони подібні в різних партій, а населенню важко відрізнити одну партію від іншої.

Українські ідеологічні партії, на думку О. Швиркова, завершують своє існування. Ідеологічний одяг цих партій остаточно зносився і, за всієї колишньої краси та яскравості, ні в кого вже не викликає натхнення та сплеску емоцій. Натомість сьогодні можемо спостерігати завершення переходу до нової форми партійної організації, що базується на партіях ФПГ, які є політичним продовженням фінансово-промислових груп. Саме вони витіснили з політичної сцени партії ідеологічні [13, с. 78].

На відміну від традиційних ідеологічних партій, партії ФПГ, вважає дослідник, не формуються на основі якоїсь абстрактної ідеї, а створюються цілком свідомо для просунення конкретних бізнес-проектів, лобіювання інтересів. Лобіювання, що виникло під час появи політичних партій, стане неприхованим сенсом їх існування, а конкуренцію ідеологій замінить конкуренція бізнес-планів.

Ми вважаємо, що говорити про завершення існування ідеологічних партій зарано. Що уявляє собою таке утворення, як політична партія? Її можна уявити у вигляді елементів, що пов'язані між собою і утворюють системно-структурну організацію, а саме: політична партія = ідеологія + лідер + організаційна структура + фінансова база + соціальна база + форми роботи + електорат. Такої думки дотримуються сучасні українські партологи.

Ідеологія – це доктрина, на якій ґрунтується прагнення відповідної групи до влади, і тому передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій. Кожен суспільно-політичний устрій спирається на відповідну ідеологію з її цінностями, яку пропагує та чи інша політична партія. Саме орієнтація на конкретну ідеологію допомагає політичній партії визначити перспективи її діяльності та створити програму суспільного розвитку, що буде підтримуватись населенням, допомагає вихованню політично активних громадян, що поділяють суспільні ідеали партій, поширення в масах партійних ідей тощо.

Необхідно відзначити, що за час, який минув із дня проголошення незалежності України, прак-

тично жодній політичній партії так і не вдалося стати потужною ідеологічною силою, яка би впродовж певного часу здійснювала більш-менш істотний вплив на соціально-політичний процес у державі. М. Острогорський у своїй праці «Демократія і політичні партії» згадував про нівелювання загального інтересу на користь приватних дрібних інтересів, фаворитизм, регулярне використання адміністрації для обслуговування політичні партії у своєму розвитку [7].

Серед сучасних партійних проблем України можна визначити: відсутність чіткої ідеологічної платформи; комерціалізацію політичної діяльності та олігархізацію партійної еліти; відсутність постійної комунікації між партією і рядовими виборцями; наявність партійного популізму замість концепцій і стратегій розвитку; відсутність довгострокової стратегії партійного будівництва.

Розмитість, а часом навіть повна відсутність ідеологічної платформи є ключовою проблемою більшості політичних партій в Україні. Звичайно ж, не можна не відзначити, що в теорії багато політичних партій декларують прихильність основним політичним ідеологіям, наприклад консерватизму, лібералізму, націоналізму, комунізму чи соціал-демократії, однак на практиці і в прийнятті управлінських рішень домінує поліідеологічність.

Така відсутність елементарних ідеологічних орієнтирів призводить до виникнення багатьох, ситуативних партійних проектів, створених спеціально під виборчі компанії різного рівня. М. Острогорський ще на початку XX століття писав про те, що політичні партії як засіб консолідації різних інтересів претендують на вираження інтересів усього народу, але лише в деяких випадках вони дійсно виконують цю функцію, найчастіше ж вони використовують це з метою пропаганди в боротьбі за електоральну підтримку. Дана думка підтверджується в умовах українських реалій.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що основним критерієм, за яким формується партійна система і структуризуються інтереси суспільства, є ідеологія. Всі вибори продемонстрували невисоку якість партійного будівництва, а саме його безструктурність і безідейність.

Партійні ідеології абстрактні, не цілеспрямовані і не мають конкретного ціннісного змісту. Партійні лідери, партійні еліти не харизматичні, не яскраві. Жоден лідер із найбільших політичних сил в Україні не зможе напевно дати відповідь на питання: яку ідеологію він сповідує?

З урахуванням викладеного важливим напрямом розвитку партійної системи є формування політичних партій європейського зразка. Сьогодні партій у класичному розмінні цього поняття в Україні дуже мало. Абсолютна більшість із них, як справедливо визначає М. Михальченко, побудована не на ідеологічній основі або на політичних принципах, а насправді є конгломератом людей із певними бізнесовими та іншими інтересами [5, с. 262].

В європейському розумінні політична партія – це об'єднання громадян, що домагаються політичних цілей відповідно до правового порядку, встановленого в державі. Партії та лідери повинні дотримуватися передусім гуманістичних принципів: свободи, демократії, поваги до права людини та верховенства права.

Варто підкреслити, що процес трансформації суспільства характеризується протиріччям між усталеними традиційними цінностями народу, його культурою і тими ліберальними цінностями, яких вимагає сьогодення. Розпад традиційної спільноти, поява в ній угрупувань населення з протилежним способом мислення і життя ведуть до розколу світоглядної основи спільноти. Тому ідеологія повинна відповідати життєвим реаліям і, головне, враховувати інтереси широких верств населення. Бо, як кажуть на Близькому Сході, тисячу нових храмів не гарантують й на сантиметр наближення людини до Бога.

На наш погляд, ключовими цінностями ідеології будь-якої партії повинні стати відчуття відповідності за долю країни, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість. Це і є основними напрямами партійної ідеології у формуванні громадської думки та громадського виховання.

У цьому контексті слід відзначити, що окремі правові системи прямо встановлюють, що партія здійснює діяльність, спрямовану на поліпшення громадського виховання. У деяких державах на рівні закону конкретизують дану функцію.

Висновки. Законодавство в Україні не містить прямих посилань на виховну функцію політичних партій. На наш погляд, варто перебороти стереотипи минулого і повернутися до цього питання. Можна цілком погодитися з дослідниками, які пропонують виділити функцію громадського виховання.

Перспективними напрямами дослідження можна вважати розкриття питань, пов'язаних із детальним аналізом політичних ідеологій із метою відокремлення; пошук шляхів формування консолідаційної ідеології, відтворення системи цінностей, які б об'єднували учасників політичного процесу, духовно згуртували й об'єднали націю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Феен Г. Й. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС. 2007. 15 с. *Сайт Представництва Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні.* URL : http://www.kas.de/wf/doc/kas 10201-544-13-30.pdf.

2. Дмитренко М. Політична система Україна: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. Київ : Знання України, 2008. 544 с.

3. Конончук С.Г. Партійна система України: ідеологічний вимір / Укр. не залеж. центр політ. дослідж. Київ : Агенство «Україна», 2010. 76 с.

4. Лісовський В.М. Політична і партійна ідеологія українського суспільства: різновекторність та перспектива розвитку. *Наукові праці. Політичні науки.* Випуск 166. Том 178. Видання ЧДУ імені Петра Могили. 2012. С. 56–58.

5. Михальченко М. Коруація в Україні: політико-філософський аналіз : монографія. Київ : ІПІЕНД імені І. Кураса НАН України, 2010. 615 с.

6. Обушний М.І. Партологія : навчальний посібник / За ред. М.І. Обушного. Київ : Арістей, 2006. 432 с.

7. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии. Москва : РОСПЭН, 1997. 639 с.

8. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. Київ : Парламентське вид-во, 2010. 336 с.

9. Рудич Ф.М. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу. *Політичний менеджмент.* № 2(47). 2011. С. 13–43.

10. Філософія політики : підручник / НАН України ; АПН України ; Ктївський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Знання України, 2003. 399 с.

11. Шведа Ю.Р. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2010. 750 с.

12. Швирков О. Партія – ФПГ як ключовий елемент української партійної системи. *Політичний менеджмент.* Київ, 2011. № 2. С. 77–85.

РОЗДІЛ 3
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323.269.3
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.5

КОНСТРУКТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДІАЛОГ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ВІЗІЙ

THE MODEL OF CIVIL WAR: SUMMARY OF METHOLOGICAL VISIONS

Вовк С.О.,
доктор політичних наук,
професор кафедри політології та правознавства
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

У статті висвітлюються теоретичні положення структурно-функціонального, конфліктологічного, марксистського, соціокультурного, біхевіористського і геополітичного підходів до пізнання громадянської війни. Зазначені підходи розкривають політологічне, соціально-філософське, історичне, психологічне і культурне бачення громадянської війни як засобу зміни вектора політичного процесу, в основі якого лежать зміни суспільно-політичної системи і соціокультурного середовища держави і геополітичне протиборство акторів глобальної і регіональної політики.

Плюралістична матриця окреслених підходів доводить, що громадянська війна є впорядкованим і цілісним явищем у певному просторово-часовому вимірі, джерелом нових духовних цінностей, поведінки і психології як окремої особистості, так і мас, і відображає конфліктну взаємодію, в основі якої лежить несправедливий розподіл ресурсів, а соціокультурні розбіжності і зміни геополітичного статусу-кво в регіоні сприяють ескалації збройного протиборства.

Ключові слова: громадянська війна, конфліктологічний підхід, полемо-логічний підхід, структурно-функціональний підхід, марксистський підхід, соціокультурний підхід, біхевіористський підхід і геополітичний підхід.

В статье освещаются теоретические положения структурно-функционального, конфликтологического, марксистского, социокультурного, бихеовиористского и геополитического подходов к познанию гражданской войны. Указанные подходы раскрывают политологическое, социально-философское, историческое, психологическое и культурное видение гражданской войны как средства изменения вектора политического процесса, в основе которого лежат трансформации общественно-политической системы и социокультурной среды государства, а также геополитическое противоборство актеров глобальной и региональной политики.

Плюралистическая матрица указанных подходов доказывает, что гражданская война является целостным явлением в определенном пространственно-временном измерении, источником новых духовных ценностей, поведения и психологии как отдельной личности, так и масс, и отражает конфликтное взаимодействие, в основе которого лежит несправедливое распределение ресурсов, а социокультурные различия и изменения геополитического статуса-кво в регионе способствуют эскалации вооруженного противоборства.

Ключевые слова: гражданская война, конфликтологический подход, полемологический подход, структурно-функциональный подход, марксистский подход, социокультурный подход, бихевиористский подход и геополитический подход.

This article highlights the theoretical positions and approaches to the cognition of the civil war, such as: structural-functional, conflictological, Marxist, socio-cultural, behavioral and geopolitical. These approaches reveal the political, socio-philosophical, historical, psychological and cultural visions of the civil war as a mean of changing the political process vector, which is based on changes in the socio-political system and socio-cultural environment of the state and the geopolitical confrontation of actors in global and regional policy.

The aray of outlined approaches proves that the civil war is an ordered and integral phenomenon in a certain space-time dimension, a source of new spiritual values, behavior and psychology of the individual and the people. It reflects the conflict interaction, which is based on the unfair distribution of resources. Socio-cultural differences and changes in the geopolitical status quo in the region contribute to the escalation of armed confrontation.

Key words: civil war, conflictological approach, polemological approach, structural and functional approach, Marxist approach, socio-cultural approach, behavioral approach and geopolitical approach.

Постановка проблеми. Сучасний стан політичної історії свідчить про збільшення кількості громадянських війн, які ведуться на різних континентах. Пізнання громадянської війни є складною дослідницькою діяльністю, що, з одного боку, зумовлена складністю самого предмета пізнання, а з іншого – незважаючи на кількісні та якісні концепції, залишається відкритим питання, як висвітлити особливості такого виду війн об'єктивно, не залишивши поза увагою жодного аспекту. Відтак дослідження громадянської війни можливе за умови застосування методологічного плюралізму в пізнавальному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно громадянська війна є предметом наукового дискурсу. Інтерес до проблеми підтверджується значним масивом вітчизняних і зарубіжних публікацій, які розкривають різноманітні теоретичні

і практичні положення збройної боротьби за владу в межах однієї держави. В межах зазначеної проблематики доцільно виділити роботи Т. Ріcс-Капена, Х. Егре, С. Гейте, Дж. Фірона, Д. Лейтіна, Д. Сміта, А. Шлезінгера, С. Сірого, К. Доккена, У. Духа, А. Купермана, А. Гудмана, Ч. Алгера, Д. Боймана, К. Балдинюка.

Значна кількість публікацій відображає висвітлення причин виникнення і наслідків громадянської війни, геополітичну боротьбу на її тлі між акторами регіональної та глобальної політики.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Оцінюючи ступінь наукової розробки явища громадянської війни, слід зазначити, що є необхідність створення плюралістичної матриці пізнання громадянської війни.

Формулювання цілей статті (постановка завдань). Метою статті є визначення основних підходів до розуміння явища громадянської війни та аналіз теоретичних положень, які дозволяють пізнати внутрішню війну як впорядковане і цілісне явище в певному просторово-часовому вимірі, соціокультурному і політичному континуумі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Науковий дискурс щодо явища громадянської війни переконує в наявності різноманітних підходів до пізнання громадянської війни. Відтак можна виокремити кілька значущих підходів. Особливої уваги заслуговує структурно-функціональний підхід, який дозволяє розглянути громадянську війну як певну цілісність, що становить складну структуру, кожен елемент якої має певне значення. Структурно-функціональний підхід дає змогу розкрити окремі частини досліджуваного явища, яке загалом набуває більш впорядкованого і систематизованого вигляду. Останнє можливе завдяки зміщенню акценту з елементів системи на взаємозв'язок і співвідношення між ними.

Для дослідження громадянської війни є важливими положення цього підходу, які визначають те, що, по-перше, війна відіграє вирішальну роль у соціальних змінах і є найбільш значущою з усіх форм переходу соціального життя; по-друге, «війну неможливо пояснити суто економічними причинами без урахування людських пристрастей, …колективних імпульсів…» [8, с. 127]; по-третє, війна є соціальною інституцією і набуває відповідного значення під впливом суспільства.

У межах марксистського підходу громадянська війна розглядається як суспільно-політичне явище, притаманне тільки класовим суспільно-економічним формаціям. Представники цього підходу визначають громадянську війну як різновид насильницької боротьби і розглядають як:

1) збройну боротьбу виключно між класами всередині будь-якої держави. Так, енциклопедичний словник із наукового комунізму визначає, що «громадянська війна – найбільш гостра форма класової боротьби, характерна переважно для переломних епох людства» [6, с. 48];

2) збройну боротьбу з різноманітним складом протиборчих сторін. У філософському енциклопедичному словнику зазначено: «Громадянська війна – це організована збройна боротьба за державну владу між класами і соціальними групами всередині країни…» [9, с. 126].

Відповідно до окреслених вище визначень громадянська війна має дві сутнісні ознаки. Перша полягає в тому, що громадянська війна є формою боротьби тих чи тих класів і груп за державну владу для здійснення перетворень суспільного життя або збереження існуючого суспільного устрою. Другою сутнісною ознакою громадянської війни є збройне насилля. Відтак за своєю суттю громадянська війна – це продовження політики всередині держав тільки їй властивим засобом – збройним насиллям, яке виступає головним засобом боротьби. Тобто громадянська війна є продовженням політики держави й панівних у ній класів іншими, зокрема насильницькими засобами.

Представники марксистсько-ленінської концепції наголошують на чітко класовій сутності громадянської війни, під час якої ведеться збройна боротьба за політичну владу між різними, головним чином антагоністичними класами в межах однієї держави. Згідно із цією думкою громадянська війна найчастіше була логічним продовженням революції, під час якої розгорталася завзята боротьба старих і нових панівних класів [74].

Водночас окремі представники марксистсько-ленінської концепції дотримувалися підходу, за якого громадянська війна зводиться і до політичної боротьби між класами, і до боротьби між силами прогресу й реакції. Г. Дьомін вважає, що «громадянська війна – це складне соціально-політичне явище, що становить двосторонній процес збройного протиборства сил прогресу і реакції в процесі боротьби за демократію, за національну незалежність, за економічні і соціальні перетворення» [3, с. 328].

Відтак громадянську війну представники марксистсько-ленінської концепції вбачають у діалектичному поєднанні політики і збройного насилля в процесі боротьби класів і соціальних груп за свої інтереси, реалізація яких можлива лише за умови володіння державною владою.

Структурно-функціональний підхід дає змогу застосувати його дослідницький потенціал до соціально-політичного, воєнно-стратегічного і соціокультурного вимірів буття громадянської війни, які відображають: 1) відносини між класами, соціальними й етнічно-конфесійними групами, державою, політичними партіями і рухами щодо задоволення соціальних і політичних потреб, майбутнього розвитку держави і суспільства; 2) особливості збройного протистояння і

військових дій між протиборчими сторонами для досягнення поставленої мети; 3) специфіку світогляду, системи моральних норм, оцінок, поведінки й ідеалів протиборчих сторін.

Застосування даного підходу дозволяє простежити взаємопов'язаність вимірів громадянської війни. Суть впливу соціального-політичного виміру на воєнно-стратегічний проявляється в реалізації функції цілепокладання. Саме цим визначається характер і спосіб використання зброї, збройного насилля під час боротьби за владу. Зі свого боку, армія і збройні формування протиборчих сторін існують як активна сила політичної організації суспільства. Соціокультурний вимір відображає духовні цінності протиборчих сторін, формує ідеологічні погляди та ставлення до супротивника як політичної сили і ворога. Водночас воєнно-стратегічний вимір формує і відображає ідеологію збройної боротьби як невід'ємну складову частину ідеології кожної з протиборчих сторін.

Конфліктологічний підхід передбачає розгляд громадянськості війни як конфліктної взаємодії різних підсистем (соціальних верств, класів) суспільства, як збройного й політичного протиборства між останніми.

Дискурс навколо дефініції громадянської війни в конфліктологічній парадигмі відображає декілька визначень поняття останньої: по-перше, як конфлікту, спричиненого ескалацією ідеологічного протистояння політичних сил у боротьбі за владу; по-друге, як конфлікту, в якому основним засобом виступає збройне насилля; по-третє, як конфлікту, що блокує попередню форму існування системи і тим самим створює для останньої умови вибору нового способу життя (з огляду на цю тезу громадянську війну варто розглядати і як необхідний етап переходу системи з одного стану в інший).

Тож пізнання громадянської війни враховує такі фактори: а) для взаємодії сторін характерне неадекватне сприйняття і нерозуміння ними одна одної; б) об'єктом конфліктної ситуації є цінності й соціальний статус, влада, матеріальні і духовні блага; в) в основі природи людини лежить прагнення до насилля; г) інтереси сторін виступають спонукальними силами конфліктної поведінки; д) динаміка конфліктної ситуації – це процес, що складається з реакцій протиборчих сторін на зовнішні стимули.

У конфліктологічному дискурсі під час розуміння, аналізу, визначення сутнісних ознак конфлікту зупиняються на динаміці останнього, що визначає процес розвитку конфліктної ситуації, яка відображає установку сторони на той чи той тип взаємодії з іншою стороною: а) позитивну установку, спрямовану на досягнення домовленостей; б) невизначену установку, пов'язану з відсутністю впевненості в можливості дійти компромісу; в) негативну установку, яка відображає бажання домовлятися в умовах негативного емоційного фону. Відповідно до характеристики установки виокремлюють три типи конфліктної взаємодії (співпраця, кооперація, конкуренція чи суперництво), які є суттєвими характеристиками моделей розвитку конфлікту.

Оскільки протиборчі сторони громадянської війни не прагнуть до вирішення існуючих між ними суперечностей, не розглядають компроміс як основу поведінки в умовах конфлікту, то громадянську війну можна визначити як модель розвитку конфлікту з типом поведінки конкуренція / суперництво.

Отже, відповідно до цього підходу виникнення та розвиток громадянської війни оцінюється за типом суб'єкт – дія – об'єкт, який заснований на відмінностях, по-перше, між позиціями, що є рядом суспільно-політичних вимог, пов'язаних з інтересами, які не можуть виступати предметом переговорів [2, с. 222]; по-друге, між цінностями, що належать до галузі культури і є менш відкритими для змін; і останнє – між потребами як основними людськими запитами (ідентичність, безпека, визнання), які є універсальними і не можуть бути предметом взаємних поступок.

Полемологічний підхід (Г. Бутуль, Ж. Фрьонд [8, с. 125–135]) розглядає громадянську війну не тільки як соціальний конфлікт, а й як один із деструктивних інститутів кризового стану суспільства, під час якого руйнується «вибухова структура», настає «демографічне розслаблення». Цей підхід апелює розглядати громадянську війну шляхом узагальнення таких категорій, як: 1) структура, яка є ключовим елементом; 2) кон'юнктура, що відображає порушення рівноваги в суспільстві і взаємодію між групами людей; 3) причини і мотиви, які ілюструють накопичений агресивний потенціал; комплекси, що витупають конкретизацією агресивності.

Представники даного підходу поступово відійшли від пояснення причин виникнення війни виключно демографічними процесами і перейшли до пошуку причин в природі людини і її соціальних відносинах, акцентуючи при цьому увагу на дуалізмі колективної та індивідуальної психології.

Соціокультурний підхід характеризується тим, що розглядає війну у взаємозв'язку з розвитком соціальних і культурних відносин між соціальними групами, етнічними і релігійними спільнотами. Під час дослідження громадянської війни необхідно враховувати специфіку формування, еволюції суспільства й національної політичної системи. Для пізнання громадянської війни автор як інструментарій використовує такі положення даного підходу: а) насилля, що здійснюється один проти одного групами, які належить до різних цивілізацій, несе загрозу ескалації, особливо за умов підтримки

з боку держав відповідної цивілізації; б) війни визрівають тривалий час, десятиліттями; в) чим тривалішою і більш руйнівною виявлялася війна, тим більше змін відбувається після її закінчення.

Під час дослідження громадянської війни центр тяжіння у вивченні переноситься з політичної та воєнної площини в соціальну і культурну [7]. До того ж, для деяких війн необхідно проводити аналіз, виходячи з особливостей держави, в якій вони відбуваються, відтак ураховувати багатонаціональну, територіальну неоднорідність держави або великі простори [5].

Представники цього підходу акцентують увагу на дослідження розмивання єдності нації, проблеми «ми-вони», «свій-чужий» у відносинах між громадянами. Коли потенційно небезпечний «чужий» перетворюється в реального смертельного ворога і пошук ворога переміщується всередину країни, поняття «свій-чужий» втрачають чітку визначеність, і «ворогом» може стати кожен.

Культурологічний підхід розглядає війну як феномен культури, передбачає врахування соціокультурних особливостей протиборчих сторін. Громадянська війна як протиборство на основі культурних протиріч (ідеологічних, національних, релігійних, мовних) становить нерівноправні відносини культур між двома чи більше сторонами. Згідно з положеннями даного підходу громадянська війна призводить до появи нових моделей поведінки, які ще тривалий час впливають на взаємовідносини між членами суспільства. Громадянська війна відчужує людину від духовних цінностей.

Геополітичний підхід до розгляду громадянської війни апелює до врахування під час аналізу геополітичного протиборства на тлі внутрішньої війни таких аспектів, як: а) рівень суміжності геополітичних інтересів великих держав у регіоні, де відбувається громадянська війна; б) рівень претензій держав на встановлення політичної гегемонії у світі; в) сила протидії з боку геополітичних супротивників; г) конфігурація міжнародного порядку, який базується на сукупності договорів та / або протистоянні систем.

Біхевіористський підхід дозволяє пізнати громадянську війну через поведінкові стратегії, обрані протиборчими сторонами в боротьбі за політичну владу, матеріальні ресурси. Термін «боротьба» у визначенні громадянської війни підкреслює не тільки запеклість конфліктної взаємодії протиборчих сторін, а й процес ескалації.

За основу психологічного підходу до виміру громадянської війни необхідно взяти те, що психіка людини – це чинник, який визначає розвиток суспільства через психологічні закономірності. Цей підхід окреслює готовність індивіда і соціальних груп до руйнувань і вбивств заради досягнення політичної мети. Підхід передбачає врахування психологічних механізмів конфліктної поведінки і мотивації суб'єктів і учасників громадянської війни. Згідно із цим підходом: а) джерело війни перебуває безпосередньо в психіці людини; б) рішення брати участь у збройній боротьбі пов'язано з агресивним станом, груповими й індивідуальними образами історичного минулого й майбутнього розвитку держави; в) почуття групової солідарності взаємопов'язуються з ідейною, моральною, релігійною прихильністю і таким чином формують емоційний комплекс протиборчої сторони; г) особистісний чинник відіграє суттєву роль у динаміці боротьби.

Застосування розробленої Е. Фроммом концепції «соціального характеру» для дослідження громадянської війни дозволяє вживати для аналізу сутності війни інструментарій масової психології та психології особистості.

Соціальний характер виконує важливу суспільну функцію. Будь-яке суспільство є неоднорідним, має складну структуру, складається з різних груп, що мають свої інтереси. Однак усі члени суспільства, незалежно від їхнього соціального статусу, повинні поводитися відповідно до вимог соціальної системи. Функція соціального характеру полягає в оформленні енергії всередині суспільства для продовження функціонування цього суспільства [11, с. 331]. Соціальний характер виконує роль приводного пасу між структурою суспільства і панівною ідеологією. Водночас доцільно зазначити, що вплив може бути і прямим, і зворотнім. Більше того, панівна ідеологія виступає як раціоналізація несвідомих потреб, що управляють людиною. Теорія соціального характеру як інструмента дозволяє зрозуміти політичні процеси, що відбуваються під час громадянської війни, може бути універсальним методом незалежно від історичної епохи, в якій відбувається війна. Крім того, актуальність такої теорії збільшується в площині вивчення ментальності народу, що переживає внутрішню війну.

Застосування положень Е. Фромма корисне у вивченні поведінки особистостей під час громадянської війни, особливо авторитарного й революційного характеру. Справа в тому, що авторитарність часто поєднується з бунтарством, і тому може помилково бути прийнята за революційність. Для Е. Фромма революційний характер є аналогічним продуктивній орієнтації. Він поєднує в собі такі ознаки, як: істинна незалежність, любов до життя, «революційний характер – гуманіст, який відчуває в собі все людство і не цурається нічого людського. Він любить і шанує життя. Він скептик і людина віри» [10, с. 209].

З огляду на вищесказане концепція «соціального характеру» необхідна для з'ясування проблеми психології особистості під час громадянської війни, коли на арену політичної боротьби виходить велика кількість революціонерів, авантюристів, авторитаристів зі своїми цінностями й потребами.

Розгляд громадянської війни в контексті соціального й політичного протесту спонукає до висновку, що причиною і рушійною силою протесту є відторгнення існуючих політичних відносин, політичного режиму загалом різними соціальними, етнічними, релігійними групами. Відтак громадянську війна можна розглядати як колективну незгоду, що виявляється у вигляді відкритого спротиву, руйнівних колективних дій, спрямованих на зміну системи влади.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Теоретичні положення структурно-функціонального, конфліктологічного, марксистського, соціокультурного, біхевіористського і геополітичного підходів до пізнання громадянської війни є фундаментом плюралістичної парадигми, яка враховує, що громадянська війна є не тільки впорядкованим і цілісним явищем в певному просторово-часовому вимірі, а й джерелом нових духовних цінностей, поведінки і психології як окремої особистості, так і мас, відображає конфліктну взаємодію, в основі якої лежить несправедливий розподіл ресурсів, а соціокультурні розбіжності і зміни геополітичного статусу-кво в регіоні сприяють ескалації збройного протиборства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васильченко В.В. Феномен политического протеста: сущность, традиции и инновации. *Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. История и полит. науки.* 2015. № 2. С. 212–219.

2. Вовк С.О. До проблеми вивчення громадянської війни як суспільно-політичного феномену. *Філософія і політологія в контексті сучас. культури.* 2012. Вип. 4(3). С. 221–226.

3. Вовк С.О. Підходи до визначення поняття «громадянська війна». *Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали Запоріз. сесії 1 Всеукр. наук.-практ. конференції.* 2012. Ч. 3. С. 12–14.

4. Демин Г.И. Гражданские войны современной эпохи : автореф. дис… д-ра филос. наук : 09.00.02 ; Военно-полит. акад. им. В.И. Ленина. Москва, 1986. 40 с.

5. Зимина В.Д. Гражданская война 1918–1920 гг. как политический конфликт в развитии российской государственности. *Новый ист. вестник.* 2004. № 11. С. 214–232.

6. Научный коммунизм : словарь / под ред. А.М. Румянцева. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1975. 399 с.

7. Поршнева О. Гражданская война в России в человеческом измерении: некоторые итоги изучения. *Гражданская война как феномен мировой истории : материалы науч. конф. (26 апр. 2008 г.).* Екатеринбург, 2008. С. 127–141.

8. Соловьев А.В. Полемология – французская социология войны. *Социс.* 1993. № 12. С. 125–132.

9. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л.Ф. Ильичев [и др.]. Москва : Сов. энцикл., 1983. 839 с.

10. Фромм Э. Революционный характер. *Психоанализ и этика.* Москва : Республика, 1993. 414 с.

11. Шамрей В.К., Лыткин В.М. Динамика личностных изменений у ветеранов локальных войн и вооруженных конфликтов. *Воен.-мед. журнал.* 2006. № 7. С. 4–10.

12. Шульц Э.Э. «Утопия», «Национализм» и «Интернационализм» как основа радикальных массовых форм социального протеста. *Вест. Сев. (Аркт.) федер. ун-та. Сер. Гуманитар. и соц. науки.* 2015. № 1. С. 35–43.

УДК 351.74.321
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.6

МІСЦЕ СИЛОВИХ СТРУКТУР У СИСТЕМІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ДЕРЖАВ ІЗ «ГІБРИДНИМИ РЕЖИМАМИ»

THE PIACE OF FORCE STRUCTURES IN SYSTEM OF POLITICAL AUTHORITY OF STATES WITH «HYBRRID MODES»

Кабиш О.О.,
аспірант
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

У статті осмислюється проблема місця силових структур у політичній системі держав перехідного типу. Визначено характер та види участі силових структур у системі політичної влади, рівень їх впливу на політичну владу та участь у прийнятті управлінських рішень. Зазначається, що в умовах трансформації суспільства, коли політичний режим набуває ознак «гібридизації», силові структури залишаються найбільш ефективним, вирішальним джерелом влади, її органічним компонентом. Відмічається фрагментованість силових структур та низький рівень довіри до них із боку громадянського суспільства.
Ключові слова: силові структури, політична система, політичний ресурс, «гібридний» режим, дефектна демократія, квазідемократія, авторитаризм, громадянське суспільство.

В статье осмысливается место и роль силовых структур в системе политической власти государств переходного типа. Определяется характер и виды участия силовых структур в системе политической власти, уровень их влияния на политическую власть и участие в принятии управленческих решений. Отмечается, что в условиях трансформации общества, когда политический режим приобретает признаки «гибридизации», силовые структуры остаются более эффективным, решающим источником власти, ее органическим компонентом. Отмечается фрагментарность силовых стуктур и низкий уровень доверия к ним со стороны гражданского общества.
Ключевые слова: силовые структуры, политическая система, политический ресурс, «гибридный режим», политическая мобильность, дефектная демократия, квазидемократия, авторитаризм, гражданское общество.

In the article become clear the problem of the force structure in the political system of the states of transient period. Defined the character and types force structure which are involved in the system of political authorities, level of them impact on political authorities and taking part of make manage decision. Is pointed out that in the condition of society transformation when the political regime gain the sign “hybridization” of the forces structure and stay more effective, decisived source of power her organic component. It is being noted fragmentation and low level credibility force structure from the side of civil society.
Key words: force structures, political system, political resource, “hybrid mode”, political mobility, defective democracy, quasi-democracy, authoritarianism, civil society.

Постановка проблеми. Силові структури, як соціально-політична й професійна група, мають значний політичний потенціал та відіграють важливу роль у політиці. Вони вступають не тільки інструментом політики, а й являють собою професійну та політично заангажовану силу, яка прагне доступними для неї засобами впливати на зміст політики. Маючи надійні адміністративні та силові важелі впливу, силові структури можуть змусити до покори все суспільство. Характер та зміст взаємодії силових структур і політики зумовлений низкою різноманітних чинників: ментальністю, традиціями, духовними цінностями, формою державного правління, суспільно-політичною ситуацією, конкретними обставинами та зумовлюються політичним режимом.

Період соціальних і політичних трансформацій на шляху становлення державності позначається як перехідний період. Зміна внутрішньополітичної ситуації, поява зовнішніх загроз призводить, відповідно, до зміни структури силових структур та їх функціонального навантаження, до зміни їх повноважень, до зміни взаємовідносин силових структур із громадянським суспільством, що і визначає місце силових структур у політичній системі суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти трансформації політичних режимів дістали відображення в працях Р. Даля, К. Джаггерса, Х. Лінца, М. Маршала, А. Мельвіля, А. Паддінгтона, С. Хантінгтона та ін. Наукові розробки «гібридних режимів» як властивості перехідних суспільств здійснені транзитологами Л. Даймондом, Г. О’Донеллом, Ф. Шміттером та ін. Неоднозначний підхід до інтерпретації гібридного режиму як проміжного типу політичного режиму дістав відображення у працях К. Баумана, Й. Екмана, Х. Зінеккер, С. Майнварінга, а також українських дослідників Ю. Дзюбенко та Ю. Мацієвського. Разом із тим у науковій літературі констатується невисокий рівень обізнаності науковців у питаннях взаємовідносин силових структур із владою та суспільством. Питання взаємодії окремих підрозділів силових структур та політики розглядалися

Б. Абрахамсоном, М. Едмондсом, Х. Лассуелом, А. Лукхемом, С. Хантінгтоном. У сучасній українській науковій літературі слід відмітити розробки В. Богайчука, І. Карпінського, В. Смолянюка, І. Ільницької, які досліджують проблеми впливу силового блоку на політичні інститути й процеси. та М. Требіна, А. Бадера, які переймаються проблемою взаємодії силових структур та суспільства. Однак у зазначених роботах не приділяється належної уваги визначенню місця і ролі силових структур як політичного інституту в політичній системі суспільства, що трансформується, та питанням взаємодії силових структур із громадянським суспільством.

Формулювання цілей статті. Дане дослідження має на меті визначити місце та роль силових структур у політичній системі держав із «гібридним» політичним режимом. Для досягнення поставленої мети нами поставлені такі завдання: визначити основні види участі силових структур у системі політичної влади та їх взаємовідносини з громадянським суспільством у період соціальних і політичних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Характер та види участі силових структур у системі політичної влади та їх взаємодія з громадянським суспільством залежить від суспільного і державного ладу, політичного режиму, конкретної соціально-економічної та політичної обстановки, міцності правопорядку, ефективності всієї системи інструментів владарювання.

Наукова категорія «політичний режим» тлумачиться як «інституційний спосіб взаємодії держави і громадянина, відображає той чи інший рівень свободи, політичної конкуренції між владою та опозицією у формуванні органів державної влади, а також рівень політичної участі громадян, їх впливу на прийняття державно-управлінських рішень, що відображають соціальне представництво і народне волевиявлення» [1, с. 18], характеризує форми і канали доступу до найважливіших управлінських позицій, характеристики акторів, що мають доступ до них або позбавлених такого, а також стратегії боротьби за владу [2] та окреслює методи формування та форми діяльності державних інституцій та інших елементів політичної системи суспільства.

Базовими, що мають наукове обґрунтування, прийнято вважати такі різновиди політичного режиму, як: демократичний, за якого функціонування політичної системи засноване на визнанні народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні державних та суспільних справ і наділенні громадян достатньо широким колом прав і свобод (обрання представницьких органів державної влади й місцевого самоврядування шляхом загальних, рівних, прямих виборів під час таємного голосування; наявність у парламенту виняткового права видавати загальнодержавні закони; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, наявність механізму стримувань і противаги між ними; структурована багатопартійність; прийняття політичних рішень більшістю при повазі інтересів і прав меншості) [3, с. 563]; авторитарний, коли політична влада здійснюється конкретним суб'єктом за мінімальної участі народу [4, с. 17]; тоталітарний, коли в державі існує єдина загальна ідеологія, яка пронизує всі сфери життя суспільства, монополізація влади єдиною масовою партією чи особою, постійні чи періодичні репресії – це засіб внутрішньої політики, де панує абсолютна монополія держави на засоби масової інформації і жорсткий контроль за економікою; відсутні опозиційні сили та форми недержавної власності [5].

Але, як відомо, політичні процеси характеризуються динамічністю, і, відповідно, зміни в суспільно-політичних сферах життя призводять до трансформації політичного режиму. Режим, що «знаходиться у проміжному стані на шляху або до демократії, або до авторитаризму» [6, с. 14], визначається як «гібридний» політичний режим.

Одні дослідники розглядають «гібридні» режими як неповноцінну демократію [7; 8], інші – як неповний, окремий прояв чи підтип авторитаризму [9; 10], треті вбачають у ньому політичну систему, яка поєднує несумісні інституційні та ідеологічні принципи [11]. Існують і інші підходи, коли «гібридний» режим відрізняється і від демократії, і від авторитаризму, одночасно поєднуючи характеристики й одного, й іншого, тобто є окремим типом режиму. Як зазначає К. Лавренова, він не стає самостійним, унікальним політичним режимом, а залишається «неоднозначним міжрежимним (між демократією й авторитаризмом) станом функціонування політичної системи» [12].

Головна особливість «гібридних» політичних режимів, як зазначає Г. Шипунов, полягає в тому, що демократичний процес перебуває тут під контролем правлячої еліти, яка має всі можливості для впливу на його перебіг, утримання влади та реалізацію своїх інтересів [7]. «Гібридизація» політичного режиму супроводжувався ростом кількості заангажованих у політичне життя учасників та зміною системи політичних взаємовідношень у суспільстві, в тому числі і втягуванням силових структур у внутрішньополітичний процес.

Силові структури (до яких належать, передусім, армія, структури МВС та Служби безпеки) як невід'ємний атрибут політичної влади «формуються, еволюціонують та трансформуються в залежності від типу владного режиму, який надбудовується над суспільством, та уявлень про безпеку, які формуються в рамках такого режиму» [13, с. 179–243]. Відповідно, відбувається зміна місця і ролі силових структур у політичному житті

суспільства та характеру взаємодії з владою та громадянським суспільством.

Розглянемо окремі типи «гібридних» політичних режимів, що представляють собою певний симбіоз авторитарних і демократичних тенденцій, та визначимо характер та види участі силових структур у політичному процесі та їх місце в політичній системі суспільства.

«Дефектна демократія» (В. Меркель та А. Круассан), що представлена «виключаючою демократією», виникає за умови, коли порушується принцип загальних, вільних, чесних виборів та обмежується активне та пасивне виборче право [14]. За такого типу силові структури використовуються правлячою групою (елітою) як адміністративний ресурс для впливу на волевиявлення виборців та хід виборчої кампанії, і в такому випадку вони виступають інструментом, засобом державної влади в цілому або окремих органів. Підрозділи окремих силових відомств використовувалися й партійно-державними інстанціями для протидії політичній опозиції у Тбілісі (1989 р.), в Баку (1990 р.) та Вільнюсі (1991 р.). Згадаймо виборчу парламентську кампанію 2002 р. в Україні, коли силові структури стали здійснювали тиск на опозиційні політичні сили та перешкоджання їм у веденні агітації (безпідставні затримання агітаторів, вилучення агітаційних матеріалів тощо). В умовах, далеких від демократичних, відбувалися вибори міського голови м. Мукачева у квітні 2004 р. Вона проводилися з грубими порушеннями принципу вільної агітації, характерною була силова боротьба з опонентами. Під час голосування дуже поширеним був «недопуск спостерігачів та журналістів на виборчі дільниці через недостатньо вмотивоване рішення територіальної комісії щодо способу реєстрації офіційних спостерігачів та представників ЗМІ, до яких застосовувалося й пряме фізичне насильство. При цьому, незважаючи на безпрецедентно велику кількість працівників правоохоронних органів на дільницях, вони проявляли повну бездіяльність, не реагуючи на здійснення серйозних правопорушень невідомими особами та організованими групами невідомих осіб кримінальної зовнішності, що створювало напружену атмосферу на дільницях» [15];

«Анклавною демократія» характеризується позбавленням групами вето (військовими, мілітаризованими рухами та загонами, міжнародними концернами) демократично обраних представників народу доступу до певних політичних сфер [7] Наприклад: у Латинській Америці та Південно-Східній Азії, де зазвичай військові беруть на себе політичну роль; Туреччині (1950–1982), де після запровадження демократичних виборів армія була гарантом (світської) конституції країни та основною силою проти ісламізації країни; Чилі, після переходу до демократії (1989–2011), коли армія являла автономну структуру, на яку контроль демократичного уряду не поширювався, та ін.

«Захисна демократія» та «обмежена демократія» (Л. Морліно). В такому режимі існують потужні вето-гравці (такі, як армія, сильна економічна олігархія, традиційна влада, наприклад монарх, або навіть зовнішні сили), які здійснюють вплив на політичний режим країни. Характеризується наявністю всезагального виборчого права, формально правильними процедурами виборів посадовців, які отримують повноваження на основі виборів, та наявністю в країні багатопартійної системи. Але громадянські права обмежуються поліцією або іншими державними органами [14]. За таких типів політичного режиму силові структури беруть участь у політичній боротьбі, можуть відстоювати свої інтереси в межах демократичних процедур. Силові структури виступають вагомими важелями у прийнятті політичних рішень. Наприклад, у Росії за президентства В. Путіна вирішальний вплив на прийняття рішень мають представники ФСБ та інших силових структур [16].

Зростання значимості силових структур у політиці, використання їх у внутрішньо-владному конфлікті несе небезпеку демократичним процедурам та сприяє трансформації політичного режиму у бік посилення авторитаризму. Характер та форми участі силових структур у механізмі політичної влади набуває інструментально-суб'єктного вигляду. Силові структури мають достатньо важелів для впливу на владу і політичних лідерів.

«Демократія без закону» та **«квазідемократія»** (Л. Морліно). Основними рисами такого режиму є відсутність або слабкість виборчого процесу, обмеження політичного плюралізму та участі, відсутність/слабкість свободи висловлювання, об'єднання та організації. При цьому спостерігається також відсутність або слабкість верховенства права та/або особистісної автономії, індивідуальних прав та свобод, слабкість функціонування держави, беззаконня [14]. Силові структури повністю підлеглі та підконтрольні правлячій групі/партії, відіграють провідну роль у здійсненні політичної влади та є важливою опорою влади, гарантом встановлення порядку, інструментом забезпечення всеохоплюючого контролю над усіма сферами суспільного життя.

Наочним прикладом, коли силові структури є інструментом у руках провладної сили, є 2010–2013 роки в Україні за часів президентства В. Януковича. Зміцнювати структури, які потенційно можуть розправлятися з масовими мітингами і політичними опонентами, та розширювати коло їх функцій В. Янукович розпочав одразу ж після приходу до влади. Зокрема, було збільшено їх фінансування (Генпрокуратурі було

за цей час збільшено бюджет із 1,2 мільярда гривень до 2, мільярда, СБУ – на півмільярда гривень, МВС – маже на два мільярди гривень.) У 2012–2013 роках ці кошти на силові структури були знову майже подвоєні. Вже на початку правління президента Януковича експерти пов'язували дане нарощування витрат із підготовкою режиму до війни з власним народом [17], яка знайшла своє відображення 18–20 лютого 2014 року у формі силового протистояння силових структур із власним народом.

«Змагальний авторитаризм» (С. Левіцький, Л. Вей) характризується існуванням достатньо рівних умов конкуренції між владою та опозицією; влада контролює суддів, виборчі комісії та інших номінально незалежних арбітрів, здійснює на них маніпулятивний вплив шляхом шантажу, підкупу і/або залякування. Як результат, правові та інші державні органи, які повинні бути арбітрами закону, систематично надають переваги та виступають на стороні владних сил. Це дозволяє правлячій партії приймати незаконні акти та не нести за це ніякої відповідальності [14]. Державами із змагальними авторитаризмом можна вважати посттоталітарну Албанію, Гаїті з 2006 року. Політичний режим в Україні за президентства Л. Кучми характеризується як змагальний, але напівавторитарний (Т. Кузьо). Основні його риси: висока корумпованість державного апарату, декоративна демократія, єдність законодавчої, виконавчої та судової влади як цілісного механізму контролю над суспільством і гарантування незмінності режиму за допомогою непідконтрольних суспільству «силових структур» та концентрація влади в руках єдиної фінансово-багатопартійної корпорації [18]. Силові структури наділяються винятковими функціями й мають право на застосування сили, репресії, терор [19] (наприклад, справа Г. Гонгадзе та касетний скандал за безпосередньої участі силовиків, зокрема: керівника співробітників Служби охорони Президента М. Мельниченка, міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка та керівника СБУ Л. Деркача [20]).

«Демократура» та «диктабланда» (Ф. Шміттер). Такі «гібридні» режими з'являються в умовах ініційованого або нав'язаного зверху транзиту, коли попередні владні сили намагаються захистити свої інтереси шляхом «насадження» авторитарних прийомів режиму, який починає своє існування. «Диктабланда» – режим, в якому відбулася певна лібералізація, але без наступної демократизації. Хоча населенню надані певні права, але воно не втягнуте в політичне життя, немає розвинутого громадянського суспільства.

«Демократура» – за такого режиму наявні елементи демократії (багатопартійність, багатопартійні вибори), але немає лібералізації. Елементи демократії носять формальний характер, а вибори покликані гарантувати перемогу правлячої партії. Сьогодні можна говорити про режим «демократури» в Росії (В. Путіна) та Туреччині (Р. Ердогана). Інституційною основою такого режиму є силові органи. Наприклад, проаналізувавши наявні ресурси для збереження нинішнього керівництва Російської Федерації при владі, основні тенденції соціально-економічного та внутрішньополітичного життя Росії, її зовнішньополітичні інтереси та засоби досягнення геополітичних цілей, вітчизняні дослідники Центру досліджень проблем Російської Федерації Національного інституту стратегічних досліджень України вказують на те, що силові структури стоять на службі режиму, а саме: «Консолідація путінського режиму первісно відбувалася на основі відновлення функціональності репресивних органів колишнього СРСР та їх підпорядкування єдиному центру управління державою. Кадрові рішення в силових відомствах та підпорядкування їх інституту президента дозволили В. Путіну на посаді президента РФ встановити повний контроль за виконавчою владою та посилити його вплив на економічну й регіональні еліти; силові структури виступають дієвим інструментом у боротьбі за перерозподіл власності (наприклад, т. зв. «наступ «силовиків» на «лібералів», який проявився в арешті міністра економічного розвитку РФ О. Улюкаєва у листопаді 2016 р. і ситуації навколо «Башнефти» та пов'язаний із боротьбою за посади в уряді, встановленням контролю над фінансовими потоками і майбутньою моделлю реформ у Росії); силові структури використовуються у внутрішньо-елітній боротьбі (затримання та арешт вищих посадових осіб Слідчого комітету РФ у липні 2016 р. співробітниками ФСБ, перевірки та арешти в Головному управлінні економічної безпеки та протидії корупції МВС у 2016–2017 рр. тощо); розширюються сфери повноважень та підпорядкування окремих силових структур з урахуванням потреб режиму [21, с. 33].

Підсумуємо. У загальному вигляді політичний процес у державах з «гібридним» політичним режимом позначається недосконалим функціонуванням держави, застоєм, корупцією і домінуванням еліт, низьким рівнем політичної участі в період між виборами, порушенням правових норм, застосуванням адміністративного та силового ресурсу, зростанням впливу силових структур у політиці. Силові структури приймають участь у політичному процесі, забезпечуючи прихід до влади «нових» політичних сил або утримання влади в руках «старих».

Організаційний потенціал влади в умовах так званих «гібридних» режимів визначається здатністю держави до здійснення примусу і силою правлячої еліти, рівнем проникнення державного апарату примусу в суспільство (кількість і якість

внутрішнього апарату безпеки держави або її силовий блок – армія, поліція, служба безпеки, їх спецпідрозділи тощо) та силою зв'язків між керівництвом держави та керівництвом силових структур. Силові структури стають або об'єктом політичної боротьби між різними політичними силами, що прагнуть заручитися їх підтримкою, або об'єктом політичного маніпулювання. Таким чином, характер та форми участі силових структур у державах із «гібридними» режимами може варіюватися. В умовах, коли напрямок трансформації політичного режиму схиляється в бік демократизації, силові структури підконтрольні та підпорядковані цивільному уряду і не беруть участь у боротьбі за владу як самостійний суб'єкт політики.

Якщо ж тип режиму превалює до авторитарного чи диктаторського, то, відповідно, силові структури підпорядковуються і жорстко контролюються провладною групою та використовуються як знаряддя та інструмент насильства, каральний орган для боротьби з політичними опонентами, для тиску на працівників засобів масової інформації та залякування громадських активістів і населення.

Коли ж відбувається процес політизації силових структур, то останні отримують можливість функціонувати в якості самостійної політичної сили. Так, у Бангладеш, Пакистані і Таїланді демократичні кризи завершилися військовими переворотами та встановили воєнний/поліцейський режим, що відрізняється власним стилем побудови політичного процесу в державі.

Слід звернути увагу на те, що процеси трансформації політичної системи не лише призводять то певної «гібридизації» політичних режимів, але й актуалізують проблему становлення і функціонування громадянського суспільства, розширення участі громадян у політичному процесі. За визначенням Світового Банку, громадянське суспільство – це «широкий спектр неурядових і неприбуткових організацій, які існують в суспільному житті, виражають інтереси та цінності своїх членів або інших суб'єктів на основі етичних, культурних, політичних, наукових, релігійних або філантропічних міркувань. Організації громадянського суспільства – це громадські групи, неурядові організації, профспілкові союзи, групи корінного населення, благодійні організації, організації, засновані на вірі, професійні об'єднання та фонди» [22].

Як складова частина політичної системи, організації громадянського суспільства перебувають у відносинах з іншими її складниками. Зокрема, взаємодія організацій громадянського суспільства із силовими структурами напряму залежить від форми політичного режиму, ролі та місця силових структур у політичній системі. Так, в умовах «гібридного» політичного режиму, що трансформується в напрямку авторитаризму, незалежно від того, чи є силові структури об'єктом або частковим суб'єктом політики, вплив на них із боку громадян повністю відсутній. При цьому діяльність самих громадських організацій перебуває під контролем владних структур, а інформація про їх діяльність у ЗМІ контролюється відповідними службами. Ізоляція організацій громадянського суспільства від політичної участі веде до паралельної політичної структуризації. Обмеження в доступі до політичної сфери веде до протистояння, а несанкціонована активність таких соціально-політичних груп, як правило, присікається правлячою елітою засобами силових структур.

Коли ж трансформація політичного режиму відбувається за демократичними принципами, взаємодія із силовими структурами може виявлятись як у підтримці, так і у критиці їх роботи, виявляється у відносній участі у формуванні та реформуванні силових структур та контролі за їх діяльністю. Реалізується такий процес за допомогою висвітлення роботи силовиків у незалежних ЗМІ, мітингів та інших механізмів прямої демократії.

Україна сьогодні характеризується «стабільно гібридним» політичним режимом із мінімальними виборчими стандартами, хрупкістю демократичних інститутів і проблемами із захисту політичних і громадянських прав, домінуванням силових структур, що підтверджується результатами дослідження «Freedom Hause» за «Nations in transit» [23]. Слід вказати на фрагментованість вітчизняних силових структур та низький рівень довіри до силових структур із боку громадянського суспільства.

Висновки. Отже, в умовах політичних трансформацій, які характеризуються «гібридизацією» політичного режиму, силові структури, як певна державна інституція, стають динамічним аспектом функціонування політичної системи, своєрідним каналом політичної мобільності, що реагують на виклики політичної системи. Вони можуть виступати як особливий політичний інститут, що може використовуватися окремими політичними силами як інструмент боротьби за владу або механізм здійснення тиску, бути активним суб'єктом владних відносин та самостійно втручатись у політичну боротьбу. В умовах «гібридного» політичного режиму силові структури практично непідконтрольні суспільству.

Перспективними напрямами подальшого дослідження. «Гібридні» режими у всьому світі пов'язують із руйнуванням біполярної системи міжнародних відносин, що призводить до зовнішньої військової агресії. Виявляють більш агресивну та експансіоністську зовнішньополітичну поведінку в порівнянні з демократичними й авторитарними режимами [24], тому питання політичної участі силових структур у зовнішньополітичних процесах можуть стати предметом подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Радченко О. Зміст, сутність та типологія категорії «політичний режим» у державно-управлінському дискурсі. *Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць.* 2005. № 2(24). Харків : ХарРІ НАДУ. С. 15–22.

2. Transitions from authoritarian rule: tentative conclusions about uncertain democracies. URL : http://www.oss.net/dynamaster/file_archive/040319/aa115fbb5880b64176f3327c89e282d5/OSS2002-02-16.pdf (дата звернення 25.10.18).

3. Політологія. Кн. перша : Політика і суспільство. Кн. друга : Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космічна. 2-е вид., перероб. та доп. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2003. 664 с.

4. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.

5. Феоктистова О.А. Тоталітаризм: проблема типології і визначення меж у соціальній філософії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Філософія. Політологія.* 2000. № 32. С. 43–45.

6. Brzezinski Z. The Great Transformation. The National Interest. 1993. № 33. Fall. P. 4.

7. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних політичних режимів: український контекст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Політичні науки.* 2008. Вип. 3. С. 89–102. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoap_2008_3_10 (дата звернення 22.04.2018).

8. Merkel W. Embedded and Defective Democracies. 2004. Vol. 11. № 5. P. 33–58.

9. Ghandi J. Political Institutions Under Dictatorship. N.Y. : Cambridge Univ. Press, 2008.

10. Bueno de Mesquita B., Smith A., Siverson R.M., Morrow J.D. The Logic of Political Power. Cambridge, MA: MIT Press, 2003.

11. Россия: десять вопросов о самом важном / Под общ. ред. Л. Шевцовой. Москва : Центр Карнеги, 1997. 79 с.

12. Лавренова К.О. Особливості розвитку гібридного політичного режиму в умовах демократизації : дис. на здобуття наук.ст. к. п. н. за спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2017.

13. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії практики / М.І. Михальченко (керівник) та ін. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.

14. Батюк Д.А. Типологія гібридних політичних режимів. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури.* 2013. Вип. 6(1). С. 18–23. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2013_6(1)__6. (дата звернення 03.05.2018)

15. Звіт КВУ за підсумками моніторингу виборчої кампанії по виборах міського голови Мукачева 18 квітня 2004 року. URL : http: // www. cvu. org. ua / doc. php?lang=ukr&mid=docs&id=672. (дата звернення 6.11.2018)

16. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. Москава : Захаров, 2005. 384 с.

17. Каральні органи в Україні одні з найбільших у світі (ІНФОГРАФІКА). URL : http://texty.org.ua/pg/news/editorial/read/50501/Karalni_organy_v_Ukrajini_odni_z_najbilshyh?fb_comment_id=617789141621320_5242760. (дата звернення 6.11.2018)

18. Другому президенту України Леонідові Кучмі виповнилося 80 років. URL : https://zaxid.net/news. (дата звернення 7.11.2018)

19. Кухта Б. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. Львів : Кальварія. С. 442–443.

20. Убивство Гонгадзе: справа, яку не можна забувати. Хронологія. URL : https://zik.ua/news/2016/03/22/ubyvstvo_gongadze_sprava_yaku_ne_mozhna_zabuvaty_hronologiya_683256 . (дата звернення 7.11.2018)

21. Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / М.М. Розумний та ін. ; за ред. М.М. Розумного. Київ : НІСД, 2017. 84 с.

22. World Bank (2009), “World Bank – Civil Society Engagement: Review of Fiscal Years 2007–2009”. URL : http://siteresources.worldbank.org/CSO/Resources/CivilSocietyBook2009final.pdf. (дата звернення 5.11.2018)

23. Кисленко Р. Специфіка трансформації гібридного режиму в сучасній Україні. *Науковий журнал «Політікус».* Вип. 5. 2017. С. 51–56.

24. Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. *Освіта Регіону.* 2012. № 3. С. 67–72.

УДК 327.8
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.7

ОКУПАЦІЯ РОСІЙСЬКИМИ «МИРОТВОРЦЯМИ» ЧАСТИНИ ГРУЗІЇ ТА ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ (НА ПРИКЛАДІ РЕСПУБЛІКИ АБХАЗІЯ)

THE OCCUPATION BY RUSSIAN "PEACEKEEPERS" OF GEORGIA AND THE EMPIRICAL ANALYSIS OF THE DEMOCRATIC DEVELOPMENT OF THE TERRITORY (FOR EXAMPLE, THE REPUBLIC OF ABKHAZIA)

Кополовець Р.В.,
аспірант кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

У статті комплексно досліджено роль та вплив Росії у військовому конфлікті в Абхазії. Проаналізовано основні етапи військового протистояння. Розглянуто методи впливу на суверенну територію Грузії, доведено військовий тиск із боку Російської Федерації, що мало наслідком окупацію, політичну та економічну блокаду території республіки Абхазії. Фахово проведено емпіричний аналіз на основі дослідження програми «Свобода у світі» організації «Freedom House».

Ключові слова: Абхазія, Росія, окупація, військовий конфлікт, емпіричний аналіз, політична трансформація, демократичний розвиток.

В статье комплексно исследована роль и влияние России в военном конфликте в Абхазии. Проанализированы основные этапы военного противостояния. Рассмотрены методы воздействия на суверенную территорию Грузии, доказано военное давление со стороны Российской Федерации, что имело следствием оккупацию, политическую и экономическую блокаду территории республики Абхазии. Профессионально проведен эмпирический анализ на основе исследования программы «Свобода в мире» организации «Freedom House».

Ключевые слова: Абхазия, Россия, оккупация, военный конфликт, эмпирический анализ, политическая трансформация, демократическое развитие.

The article comprehensively explored the role and influence of Russia in the military conflict in Abkhazia. Analyzed the main stages of military confrontation. Methods of influencing the sovereign territory of Georgia are considered, military pressure from the Russian Federation is proved, and as a result of the occupation, the political and economic blockade of the territory of the Republic of Abkhazia. Professionally conducting an empirical analysis based on the Freedom House organization's Freedom in the World study.

Key words: Abkhazia, Russia, occupation, military conflict, empirical analysis, political transformation, democratic development.

Постановка проблеми та її наукове значення. Питання про втручання іноземних держав у внутрішню політику є особливо актуальним у сучасній політичній науці. Грузія у своїй політичній історії мала дві спроби впливу на внутрішню політику та військове захоплення незалежних і суверенних територій (Республіка Абхазія 1992 рік та Південна Осетія 2008 рік.) Тому проблема політичної та військової окупації виходить на перший план у розвитку держав, що переходять до демократії. Для проведення емпіричного (прикладного) аналізу демократичного розвитку території в політичній науці вироблена комплексна програма – «Свобода у світі» з відповідними звітами та аналізом по країнах та територіях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначу, що дана проблематика досліджена недостатньо фахово та комплексно, проте ряд авторів у своїх дослідженнях акцентують свою увагу на даній проблематиці. Однією з базових праць слід назвати роботу «Политика непризнания в контексте грузино-абхазского конфликта» [1]. У праці проаналізовано політико-правовий статус Абхазії, наслідки та перспективи розвитку території, досліджено взаємовідносини з Росією. К. Вітман у праці «Витоки грузино-абхазького конфлікту» досліджує політичні передумови конфлікту та деякі аспекти військового впливу [2]. М. Дорошко в роботі «Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД» акцентує свою увагу на геополітичних чинниках та безпекових питаннях у сучасній Грузії [3].

Фундаментальною працею є дослідження вчених під редакцією Д. Гамахария «Очерки из истории Грузии. Абхазия с древнейших времен до наших дней» [4]. Автори розглядають історичні етапи становлення республіки Абхазії.

Теоретико-прикладний аналіз здійснено на основі експертних досліджень організації Freedom House [23].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання участі так званих миротворців Російської Федерації у вирішенні конфліктів на пострадянському просторі стає все більш актуальним. У науковій сфері ці питання є досить складними в силу політичної заангажова-

ності та перекручування фактів у наукових виданнях Росії, тому дослідження потребує якісного та об'єктивного переосмислення та аналізу.

Завданням статті є дослідження військово-політичного аспекту та роль Росії у грузино-абхазькому конфлікті, а також емпіричний аналіз демократичного розвитку Абхазії.

Виклад основного матеріалу. Початок сучасного протистояння між Грузією та Абхазією виник зі спроб місцевої влади відділитися від Грузії. 21 лютого 1992 року Військова рада Грузії оголосила про скасування радянської конституції і відновлення конституції Грузинської демократичної республіки 1921 року. Абхазьке керівництво сприйняло скасування радянської конституції Грузії як фактичне скасування автономного статусу Абхазії, і 23 липня 1992 року Верховна Рада республіки відновила дію Конституції Абхазької Радянської республіки 1925 року, згідно з якою Абхазія є суверенною державою. Це рішення не було визнано на міжнародному рівні [3]. 14 серпня 1992 року війська Національної гвардії Грузії чисельністю близько 3000 чоловік під командуванням Т. Китовані під приводом переслідування загонів прихильників З. Гамсахурдіа (першого президента Грузії) увійшли на територію Абхазії. Абхазькі збройні формування чинили опір, але загони Національної гвардії за кілька днів зайняли більшу частину території Абхазії, включаючи столицю Сухумі. Саме з 14 серпня 1992 року в Абхазії розпочався військовий конфлікт, а фактично війна була підтримувана Росією. При цьому в зоні конфлікту, на території, контрольованій абхазькими та грузинськими силами, ***розташовувались декілька частин російських Збройних Сил, які перебували тут ще з радянських часів (авіабаза в Гудауті і 24- а військово-сейсмічна лабораторія в Нижніх Ешерах, 901 батальйон Повітряно-Десантних сил у Сухумі).*** Вони офіційно зберігали нейтральний статус, займаючись охороною майна Міністерства оборони Російської Федерації і забезпеченням безпеки гуманітарних операцій. Грузинське керівництво вважало, що російські військовослужбовці здійснювали і розвідувальні операції в інтересах абхазів. У результаті збройного протистояння загинуло більше 70 осіб [4, с. 541].

У липні 1993 року, скориставшись конфліктами всередині грузинського керівництва в Західній Грузії, абхазькі сили розгорнули контрнаступ на Сухумі. До 4 жовтня 1993 року абхазькими збройними формуваннями була звільнена вся територія республіки Абхазія, і вони вийшли на рубіж річки Інгурі в Гальському районі. Відкрите протистояння (фактична війна) тривало до червня 1994 року. Із цього моменту почалася прихована диверсійна партизанська війна. Військовий конфлікт, за офіційними даними, забрав життя 17 тисяч осіб, у тому числі 4 тисяч абхазів. Понад 270 тисяч грузинів були змушені втекти з Абхазії.

Із 23 червня 1994 року на територію Абхазії введено «миротворчі сили» Росії – **фактично це регулярні російські підрозділи повітряно-десантних сил,** перекинутих до Абхазії в серпні 1992 року. Єдиним районом Абхазії, який продовжувала контролювати Грузія, був район Кодорської ущелини, проте і там були виставлені блок пости російських військ [4, с. 535].

14 травня 1994 року в Москві за посередництва Росії було укладено «Угоду про припинення вогню і поділі сил» між грузинською і абхазькою стороною. Принижена поразками у двох конфліктах, економічно спустошена Грузія приєдналася до СНД і погодилася на розміщення колективних сил безпеки цієї організації в Абхазії. Після завершення активної фази протистояння Абхазія вийшла з-під юрисдикції Тбілісі і де-факто існували як незалежна, суверенна територія, але де-юре не були визнана і перебувала у блокаді як із боку Грузії, так і з боку Росії.

Головним магістральним фактором війни в Абхазії стала участь у ній Російської Федерації. Ця участь була настільки відкритою і багатосторонньою, що події 1992–1993 років можна класифікувати як Російсько-Грузинську війну в Абхазії [4, с. 512]. *Участь Росії у війні підтверджується такими факторами:*

1. Безпосередня участь у бойових діях регулярних частин збройних сил Росії, в тому числі Псковської дивізії особливого призначення, 345-го повітряно-десантного полку, 643-го зенітно-ракетного полку.

2. Постачання військових формувань, сепаратистів зброєю, бойовою технікою, матеріально-технічними засобами (за даними радника В. Ардзінба по лінії спецслужб Росії А. Дем'янова, на початку війни 643-й зенітно-ракетний полк збройних сил Росії передав сепаратистам 984 автомата, 267 пістолетів, 18 кулеметів, 500 ручних гранат, 600 сигнальних ракет, більше півмільйона патронів, військово-інженерну техніку та інше).

3. Надання сепаратистам військово-експертної допомоги із забезпеченням стратегічних військових з'єднань, плануванням важливих військових об'єктів.

4. Організація груп добровольців на території Росії та їх перекидання в зону конфлікту.

5. Масовані бомбардування військово-повітряними і військово-морськими силами Росії позицій грузинських військ і зон проживання грузинського мирного населення.

У період з 1994–1998 рік Абхазія фактично перебувала під контролем Росії, територія республіки була повністю спустошеною, економічно та політично відсталою.

Політична та військова ситуація значно ускладнилась в 1998 році, що призвело до подальшої ескалації та відновлення військових дій. Війна за Абхазію тривала з 20 по 26 травня 1998 року. Грузія вирішила вдатися до воєнно-силової акції в Гальському районі, але за кілька днів грузинські сили були розбиті абхазькими військами.

Найкращою для аналізу політико-громадянського сектору держави чи території (маються на увазі анексовані, або так звані «спірні» території) є емпірична програма організації Freedom House, а саме дослідження «Freedom in the World» («Свобода у світі»). Дослідження окупованої території Абхазії починаються з 1998 року. Методологія дослідження ґрунтується на основоположних стандартах політичних прав і громадянських свобод, багато в чому запозичених із відповідних розділів Загальної декларації прав людини. Ці стандарти поширюються на всі країни і території незалежно від географічного положення, етнічного та релігійного складу населення або рівня економічного розвитку. Методологія дослідження використовує трирівневу систему, що складається з балів, рейтингів та статусу країни [23].

Бали – перший рівень оцінювання стану демократичних прав та свобод в певній країні / території.

Країні / території нараховуються бали від 0 до 4 за кожен із 10 показників політичних прав та 15 показників громадянських свобод у формі запитань. Оцінка «0» означає найменший ступінь свободи, а 4 – найвищий ступінь свободи.

Рейтинги – другий рівень визначення демократичного розвитку. У кінцевому підсумку країні / території присвоюються два рейтинги для політичних прав та громадянських свобод: на основі загальної оцінки за політичні права та громадянські свободи.

У підсумку показники сумуються та діляться на два, і країна / територія отримує середній показник та відповідний статус [3].

1.0 - 2.5 – **вільна країна / територія;**

2.0 - 5.0 – **частково вільна країна / територія;**

5.5 - 7.0 – **невільна країна / територія.**

Оцінювання території окремо (в даному випадку – Абхазії) від решти країни не означає підтримання будь-якої сторони в суперечці щодо суверенітету. Вирішення таких завдань не належить до мандату організації, і у своїй позиції Freedom House керується відповідними документами ООН. Як відомо, у грудні 2016 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила резолюцію щодо прав людини в Криму, в якій півострів названо «тимчасово окупованою територією» [23].

Аналізуючи показники демократичного розвитку в Абхазії з 1998–2008 роки, слід зазначити:

1. У 1998 році Абхазія оголосила про свою незалежність від Грузії. Внаслідок військових дій близько 150 тис. етнічних грузинів покинули цю територію. Близько 20 000 цивільних осіб загинули. В підсумку територія визнається невільною, і сумарний показник дорівнює 5, 5 балів [5].

2. У червні 1999 року грузинське керівництво лобіювало міжнародне засудження етнічних чисток в Абхазії в результаті війни 1992–1993 років. Невдалі зусилля фактично завершилися, і грузини сподівалися, що ООН санкціонує застосування сили на відокремлених територіях [5].

3. У липні 2000 року Грузія та Абхазія підписали протокол про стабілізацію конфлікту, в якому обидві сторони домовились про присутність не більше 600 військовослужбовців та поліцейських на кожній стороні зони конфлікту. Хоча офіційна столиця Грузії стверджувала, що Абхазія повинна залишатись складовою частиною Грузії, Сухумі продовжувала наполягати на незалежності тери-

Таблиця 1

Емпіричні показники демократичного розвитку в Абхазії (1998–2008 рр.) за даними «Freedom in the World» [5–12]

Рік дослідження**	Політичні права	Громадянські свободи	Сумарний показник
			Статус***
1998	6	5	5.5 Невільна
2002	6	5	5.5 Невільна
2003	6	5	5.5 Невільна
2004	6	6	6 Невільна
2005	6	5	5.5 Невільна
2006	5	5	5.0 Частково вільна
2007	5	5	5.0 Частково вільна
2008	5	5	5.0 Частково вільна

** Абхазія – анексована Російською Федерацією територія Грузії.*
*** У 1999, 2000, 2001 роках дослідження не проводились.*
**** Жодна європейська країна не визнає незалежність Абхазії*

торії від Грузії, статус якої не був визнаний міжнародним співтовариством [6].

4. У 2003 році в місті Сочі відбулись переговори між президентом Грузії Едуард Шеварднадзе та президентом Росії Володимиром Путіним, сторони погодили рішення про повернення грузинських переселенців до Абхазії. В обмін на початок репатріації біженців Грузія погодилась санкціонувати відновлення залізничних ліній із Сочі до Тбілісі через Абхазію [7].

5. У березні 2007 році Абхазія провела парламентські вибори, які не були визнані міжнародним співтовариством. Політична ситуація протягом року залишалась напруженою через погіршення відносин з офіційною Грузією та зростаючий вплив Росії на Абхазію. Проблему загострював ряд серйозних інцидентів, включаючи загибель двох абхазьких поліцейських та ракетний напад на частину Абхазії, яку контролювала Грузія. Територія зберігає статус частково вільної [11].

Відтак у досліджуваний період загальні показники демократичного розвитку в Абхазії такі: 1998, 2002, 2003 – 5,5, 2004 – 6, 2005 – 5,5, територія класифікувалась як невільна, у 2006, 2007, 2008 роках – 5,0 та статус частково вільної території. У березні 2008 року Росія відмовилася від договору 1996 року, який вводив санкції в Абхазії, а потім значно збільшив кількість російських військ на території. Грузинські війська були окуповані російським вторгненням у серпні, абхазькі сили захопили стратегічну Кодорську ущелину, яка перебувала під грузинським контролем. Росія односторонньо визнала незалежність Абхазії 26 серпня 2008 року.

Основними емпіричними характеристиками в Абхазії з 2009 по 2018 рік є нижчеприведені.

Після визнання незалежності Абхазії в 2008 році Росія значно посилила контроль над територією в 2009 році. У червні Місія спостерігачів Організації Об'єднаних Націй у Грузії завершила свою 16-річну місію в Абхазії. Під час серпневого візиту російський прем'єр-міністр Володимир Путін пообіцяв фінансувати посилення абхазького кордону та створити на цій території військової бази. Абхазія пізніше заявила, що передасть контроль над стратегічними активами Росії, спричинивши протести абхазької опозиції.

У вересні 2008 року Венесуела стала третьою країною, після Росії та Нікарагуа, яка визнала незалежність Абхазії [52].

У 2010 році на території Абхазії були розгорнуті комплекси протиракетної оборони, кількість офіцерів Російської армії поступово зростала і становила близько 5 тисяч осіб.

У листопаді 2014 року Абхазія та Росія підписали договір, що передбачав більш тісні абхазько-російські відносини, особливо у військових та економічних питаннях. Цей договір був підданий критиці на внутрішньому та міжнародному рівнях, а противники стверджували, що його умови сприяють розширенню російського впливу на Абхазію [58].

У 2017–2018 роках, попри спроби окремих опозиційних політиків, Абхазія залишається під сильним зовнішнім контролем Росії та перебуває в частковій ізоляції від цивілізованого світу.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Відтак загальний індекс демократизації в Абхазії такий: у 1998 році внаслідок військових дій та зовнішнього втручання, в результаті якого територія стає де-факто окупованою, показник

Таблиця 2

Емпіричні показники демократичного розвитку в Абхазії* (2009–2018 рр.) за даними «Freedom in the World» [13–22]

Рік дослідження	Політичні права	Громадянські свободи	Сумарний показник
			Статус**
2009	5	5	5.0 Частково вільна
2010	5	5	5.0 Частково вільна
2011	5	5	5.0 Частково вільна
2012	5	5	5.0 Частково вільна
2013	4	5	4.5 Частково вільна
2014***	4 (18)	5 (22)	4.5 Частково вільна
2015	4 (18)	5 (23)	4.5 Частково вільна
2016	4 (19)	5 (23)	4.5 Частково вільна
2017	4 (18)	5 (23)	4.5 Частково вільна
2018	4 (18)	5 (41)	4.5 Частково вільна

**Абхазія – анексована Російською Федерацією територія Грузії.*

***Жодна європейська країна не визнає незалежність Абхазії.*

***** У 2014 році – методологію змінили та вдосконалили. В дужках позначено бали в рейтингу політичних прав та громадянських свобод за новими критеріями*

демократизації – 5,5, статус невільної території. У 1999, 2000, 2001 роках дослідження не проводились.

2003 році – 5,5, 2004 – 6 – це найгірший показник за весь період дослідження. У 2005 – 5,5; слід зазначити, що в 2006 році індекс знизився до 5 балів, і статус Абхазії змінився, територія визнавалась частково вільною.

2007 – 2012 – 5, в період дослідження з 2013–2018 зафіксовано найкращий показник – 4,5, проте територія і надалі входить до блоку частково вільних.

У результаті Російської агресії Грузія зазнала значних втрат, зокрема:

1. Зруйновано пряме сухопутне сполучення з Російською Федерацією, через неї – Україною і всією Європою, в результаті чого Грузія опинилася в напіванклавному положенні.

2. Втрачена частина території Абхазії, що століттями перебувала під канонічною юрисдикцією Грузинської Апостольської Автокефальної Церкви.

3. Втрачений північно-західний сектор ареалу етногенези грузинського народу, простір його культурно-творчої діяльності.

4. З огляду на вирішальний вплив Росії в тимчасовій втраті Абхазії Грузія вимушена відмовитися від геополітичного і геостратегічного нейтралітету та шукати гарантії міжнародної безпеки в рамках Євроатлантичної військової системи з перспективою перетворення в один із плацдармів цієї системи в південно-західній зоні Євразії.

5. Унаслідок військових конфліктів, підтриманих Росією, в Абхазії загинуло близько 2 500 осіб, майже 5 тисяч осіб отримали поранення.

Підсумовуючи, слід зазначити, що приклад окупації Абхазії спонукає серйозно переосмислити питання безпеки суверенних держав Європи, а для політичної науки є широке поле для подальших досліджень та вироблення практичних рекомендація щодо недопущення військових конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Политика непризнания в контексте грузино-абхазского конфлитка. Лондон : «International Alert», 2011. С. 52.
2. Вітман К. Витоки грузино-абхазького конфлікту. *Віче.* 2008. № 18. С. 40–43.
3. Дорошко М.С. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Київ : Навч. Центр учбової літератури, 2011. С. 204.
4. Очерки из истории Грузии. Абхазия с древнейших времен до наших дней. / Под общей ред. Д. Гамахария. Тбилиси : Интелекти. 2009. С. 594.
5. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 1998. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/1998/abkhazia.
6. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2002. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2002/abkhazia.
7. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2003. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2003/abkhazia.
8. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2004. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2004/abkhazia.
9. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2005. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2005/abkhazia.
10. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2006. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2006/abkhazia.
11. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2007. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2007/abkhazia.
12. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2008. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2008/abkhazia.
13. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2009. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2009/abkhazia.
14. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2010. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2010/abkhazia.
15. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2011. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2011/abkhazia.
16. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2012. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2012/abkhazia.
17. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2013. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2013/abkhazia.
18. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2014. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2014/abkhazia.
19. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2015. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2015/abkhazia.

20. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2016. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/abkhazia.
21. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2017. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2017/abkhazia.
22. Freedom House: Freedom in the World. Report Abkhazia 2018. URL : https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/abkhazia.
23. Що таке «Свобода у світі» (Freedom in the World)? ULR : https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_Freedom_in_the_World_FAQs_2017_Abbreviated_UKR.pdf.

УДК 321
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.8

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОПУЛІСТСЬКИХ РУХІВ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

FEATURES OF INSTITUTIONALIZATION OF POPULIST MOVEMENTS IN THE EUROPEAN UNION COUNTRIES

Кремена В.І.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Статтю присвячено дослідженню особливостей процесу поширення та інституціоналізації популістських рухів у країнах Європейського союзу. Розглянуто політичні, ідеологічні та соціальні причини появи партійних структур принципово нового типу. На сучасному етапі процесів національного партійного будівництва у країнах ЄС можна спостерігати послаблення традиційних ідеологічних течій та посилення різного роду альтернативних рухів, що зумовлено процесами глобалізації та появою нових форм політичної участі

Автор робить висновок про те, що нові європейські партії активно використовують сучасні політичні технології, що є запорукою їх високого електорального результату. Нові принципи комунікації з електоратом роблять дані партійні структури одним із ключових гравців на європейському політичному просторі.

Ключові слова: Європейський союз, політичні партії, популізм, альтернативні рухи, ідеологія.

Статья посвящена исследованию особенностей процесса распространения и институционализации популистских движений в странах Европейского союза. Рассмотрены политические, идеологические и социальные причины появления партийных структур принципиально нового типа. На современном этапе процессов национального партийного строительства в странах ЕС можно наблюдать ослабление традиционных идеологических течений и усиление широкого спектра альтернативных движений, что обусловлено процессами глобализации и появлением новых форм политического участия.

Автор делает вывод о том, что новые европейские партии активно используют современные политические технологии, что является фундаментом их высоких электоральных результатов. Новые принципы коммуникации с электоратом делают данные партийные структуры одним из ключевых игроков в рамках европейского политического пространства.

Ключевые слова: Европейский союз, политические партии, популизм, альтернативные движения, идеология.

The article is devoted to the research of the aspects of the distribution and institutionalization of populist movements in the countries of the European Union. There are considered the political, ideological and social causes of the formation of a fundamentally new type of social structures. Currently, there may be more and more opportunities for alternative driving forces in the country, due to the process of globalization and the emergence of new official participants.

The authors conclude that the new European parties actively use modern political technologies that are the basis of their high electoral results.

New principles of communication with the electorate make these party structures one of the key players in the European political space.

Key words: European Union, political parties, populism, alternative movements, ideology.

Постановка проблеми. Сьогодні ми можемо спостерігати, що партійні системи багатьох європейських країн зазнали певної трансформації. Однією з особливостей такої трансформації є поява численних рухів та політичних партій, особливостями яких є лівий, правий та консервативний популізм.

Сучасні європейські партії відрізняються деякими особливими характеристиками, що не притаманні політичним партіям традиційного типу, серед яких можна виділити:

1) більш високу чутливість до політичних умов у своїх країнах;

2) підвищення ролі лідера в рамках партійної структури;

3) нові партії відрізняються політичною гнучкістю;

4) нові партії мають «нетрадиційних» союзників;

5) роблять акцент на посилене використання Інтернет-простору;

6) реалізують специфічні методи комунікації з виборцями.

Нові партійні структури знаходяться в постійному пошуку актуальних тем, що і є запорукою електоральної привабливості [2, с. 14].

У межах сучасної політичної теорії під популізмом розуміють принцип, який використовують політичні рухи або окремі персоналії у процесі боротьби за владу. Для нього є характерним: маніпулювання широкими верствами населення; культивація недовіри до правлячих еліт, представницьких інституцій та державного механізму в цілому; використання утопічних гасел та наявність харизматичних представників.

Що стосується ролі лідерів у рамках даних структур, то можна спостерігати, як у нових пра-

вопопулістських партіях, в яких є наявною чітка ідеологія, лідери грають набагато більшу роль, ніж у традиційних структурах. Такі партії, як «Національний фронт» чи нідерландська «Партія свободи», неможливо уявити без їх харизматичних лідерів. Рішення в нових партіях приймаються або безпосередньо лідером, або вузьким колом осіб, що надає їм певні переваги, в той час як у традиційних структурах процес прийняття рішень є повільним та забюрократизованим. Основним ризиком є те, що помилки або дискредитація лідера може привести до краху всієї партії.

У програмах нових партій нерідко поєднуються суперечливі складові частини, запозичені як у правої, так і в лівої частини політичного спектру. Нові партії позиціонують себе з антиглобалістських позицій та протистоять культурній уніфікації, тому і виходять за рамки ліво-правого протистояння, використовуючи ті теми, які хвилюють виборців у їх країнах. Хоча більшість нових партій і стоїть на правопопулістичних та євроскептичних позиціях, частина з них активно використовує ліву ідеологію («Національний фронт», «Справжні фіни» та ін.), де жорстка позиція стосовно мігрантів переплітається з вимогами збільшення дотацій селянам та підвищення податків для бізнес-структур [6].

Отже, можна зазначити, що дана проблематика набуває особливої актуальності в умовах політичних та економічних криз у європейських країнах, «мігрантського питання», процесів виходу Великобританії з ЄС (т. зв. «Брексіт»), посилення недовіри електорату до традиційних партійних структур та кризи класичних партійних ідеологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика знаходить своє відображення переважно у працях зарубіжних дослідників, які вивчають процеси трансформації традиційних партійних структур та появу нових, процеси кризи традиційних політичних ідеологій, причини та наслідки посилення популістських рухів різного ідеологічного спрямування, нові форми комунікації партійних структур з електоральними групами та ін. Серед таких дослідників можна виділити К. Мудде [1], П. Майра [5], Є. Массетті [6], Л. Сморгунова [3]. Зазначені дослідники присвятили свої праці проблематиці генези та поширення популістських рухів у країнах Європи.

Отже, ми можемо спостерігати, що дана проблематика є актуальною в межах сучасної європейської політичної теорії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність досить великої кількості публікацій із даної проблематики, малодослідженим залишається економічне, політичне та ідеологічне підґрунтя появи партійних структур даного типу. Також важливим є виділення особливостей даних рухів у різних країнах Європейського союзу, що зумовлено тим, що в залежності від конкретних країн дані рухи можуть мати різні форми політичної участі, різну організаційну структуру та різні ідеологічні засади.

Формулювання цілей статті. Виходячи з вищезазначеного, цілями статті є:

1) дослідження економічних, політичних та соціальних причин посилення партійних структур популістського типу у країнах ЄС;

2) виділення національних особливостей у діяльності даних структур;

3) розгляд ключових причин кризи традиційних європейських партійних структур та ідеологічних засад;

4) дослідження особливостей організаційної структури, форм комунікації з електоратом та прийняття внутрішньопартійних рішень у партійних структурах нового типу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Електоральні успіхи нових партій, особливо правопопулістських, сприймаються європейськими дослідниками як прояв кризи традиційних партійних систем. Деякі експерти порівнюють теперішній період із подіями кінця 70-х років, коли ідеологія лівих партій зазнала суттєвої трансформації, з'явились «зелені» партії, а згодом і праві популісти.

Більшість експертів виділяє дві причини послаблення традиційних партійних структур:

1. Поява нових партій є реакцією європейських суспільств на економічні кризові явища. Прихильники цієї точки зору вважають, що робітничий та середній класи стали жертвами політики економії та антикризового курсу, який використовують європейські уряди. Дані соціальні групи страждають від підвищення податків, безробіття та економічної стагнації. Ситуацію також загострює фактор міграції з країн Близького Сходу та Північної Африки, що призводить до зростання злочинності, загострення конкуренції за робочі місця та соціальну допомогу. У розвинених демократіях зростає невдоволення політикою урядів, які контролюються традиційними партіями, що знаходить своє вираження в голосуванні за популістські сили.

2. Поява нових партій є результатом кризи західних демократій. Прихильники цього напряму вважають, що послаблення традиційних партійних структур є результатом непрозорості процесу прийняття рішень, недемократичності державної політики, концентрації владних повноважень у руках транснаціональних бюрократичних структур, високого рівня корупції, а також порушення прав та свобод. Прихильники даної тези звертають увагу на те, що поява нових партій відбувається в тих країнах, в яких влада, на думку їх жителів, є найбільш корумпованою та відірваною від політичних реалій, наприклад в Італії, Франції та Угорщині.

Особливостями процесів комунікації нових партій із виборцями є активне використання візуальних технологій. Багато політичних акцій представляють собою справжні перформанси, які є оригінальними за формами та змістом. Інформація про ці акції, оброблена у вигляді професійних фотографій, відео та текстів, завдяки розміщенню в мережі Інтернет швидко досягає великих аудиторій. Ще однією з ключових рис є доступність партійних лідерів для широкого кола виборців та журналістів, чим вони і відрізняються від недоступних лідерів традиційних партій. Риторика лідерів нових партій відрізняється простотою, відсутністю політкоректності і охоплює ті питання, які хвилюють виборців [4, с. 6]. Такі політики, як Марін Ле Пен, Беппе Грілло, Герт Вілдерс та Габор Вона, мають репутацію блискучих ораторів, які добре розуміють аудиторію та вміють знаходити контакт із широким колом людей.

Стосовно ролі держави у програмах нових партій, то в них не існує консолідованої позиції в питаннях, наскільки сильною повинна бути держава та який повинен бути ступінь втручання держави в економіку. В науковій літературі прийнято всі нові партії ділити на 3 групи: ті, що виступають за відносно слабку державу; ті, що виступають за сильну державу; ті, що ігнорують цей напрям.

До прихильників послаблення ролі держави в різних сферах суспільного життя можна віднести: «Партію незалежності Сполученого королівства» (Великобританія), «Партію свободи» (Нідерланди), «Партію прогресу» (Норвегія), рух «П'яти зірок» (Італія), Рух Палікоти (Польща) та ін.

Прихильниками посилення ролі держави є: «Національний фронт» (Франція), «Датська народна партія», «Справжні фіни», «Йоббік» (Угорщина), «Незалежні греки» та «Золота зоря» (Греція), «Народна партія – наша Словаччина» та ін.

Не проявляють особливого інтересу стосовно ролі держави такі нові партії, як СІРІЗА (Греція), «Партія свободи» (Австрія) та «Альтернатива для Німеччини» [7].

Професор політології в Європейському університеті (Флоренція) Пітер Майр бачить причиною підйому нових партій кризу представницької демократії. На його думку, протягом довгого часу основні традиційні партії втрачали зв'язок зі своїми виборцями та «зрощувались» із державною та європейською бюрократією. На його думку, негативну роль у деградації традиційних партій зіграв Європейський союз: концентрація влади у Брюсселі, де рішення приймаються бюрократичною елітою, яку ніхто не обирав, призвів до послаблення демократичних інститутів в окремих національних державах. «Дефіцит демократії» в ЄС створює ситуацію, коли пересічні європейці все менше зможуть впливати на політику шляхом своїх держав та традиційних партійних структур. У результаті незгода з політичним курсом знаходить свій легальний вихід у голосуванні за нові партії популістського спрямування [5].

У ході дискусій щодо нових партій була виявлена певна тенденція. Чи перетвориться протестний суспільний запит у появу нової політичної сили, яка буде знаходитися на жорстких праворадикальних позиціях? Вчені вважають, що це залежить від того, наскільки гостро в конкретній країні стоїть проблема міграції та культурної адаптації національних меншин. У Франції, де відчуваються великі труднощі з мігрантами-мусульманами, чи в Угорщині, де є велика група неадаптованих ромів, нові партії використовують націоналістичну риторику. В Польщі та Чехії, де таких проблем немає, нові партії стоять виключно на популістських позиціях.

Іншим важливим результатом дискусій стало те, що електоральний успіх нових партій націоналістів безпосередньо зумовлений їх готовністю зробити свою риторику та програмні положення більш помірними. Для ілюстрації цього можна порівняти результати діяльності «Національного фронту» та грецької «Золотої зорі». «Національний фронт» після зміни лідера відмовився від ксенофобських меседжів та почав використовувати соціальну риторику. За декілька років партія отримала суттєві електоральні переваги та займає одне з провідних місць у рамках французької партійної системи, навіть в умовах несприятливої мажоритарної системи абсолютної більшості. А у випадку грецької «Золотої зорі», яка залишилася на праворадикальних позиціях, ми могли спостерігати, що навіть у кризові часи дана партія не змогла отримати вище 10-15%. При цьому партія потрапила в ситуацію абсолютної політичної ізоляції як на європейському, так і на національному рівні.

Найбільш успішними та впливовими у своїх країнах залишаються ті партії, які готові відмовитися від радикальної риторики. Вони можуть бути партнерами для традиційних структур у процесах формування парламентських коаліцій. В якості такого прикладу можна навести коаліцію між консерваторами та «Партією прогресу» в Норвегії. Рух у бік поміркованої опозиції збільшує електоральний результат та політичний вплив нових партій, а також мінімізує загрози, що інші партії об'єднаються з метою нейтралізації радикалів, як це відбулося у Греції з партією «Золота зоря».

Британські політологи Ш. Хенлі та А. Сікк на основі проведеного соціологічного дослідження дійшли висновку, що розвиток партій нового типу неможливо пояснити виключно економічними або політичними причинами. Розвиток нових партій відбувається на тлі складного взаємозв'язку економічної рецесії та зростаючої корупції істеблішменту та бюрократії

[8]. Вчені вважають, що підйом нових партій в останні роки мав місце в раніше стабільних партійних системах завдяки «синтезу» економічної кризи, неефективної політики уряду та зростання корупції, що є очевидним для виборців. Таким чином, нездатність основних традиційних партій реагувати на економічну кризу та різні суміжні проблеми забезпечили необхідні передумови для електоральних успіхів нових партій. До того ж, відносна стабільність партійної системи дуже швидко перетворюється в її негнучкість, а нездатність вирішувати гострі соціальні питання створює сприятливі умови для появи нових партій та рухів. Саме на цьому фоні в Італії з'явився рух «П'яти зірок», лідер якого Б. Грілло постійно звинувачував правлячі еліти та партії в тому, що вони «застаріли» і не здатні досягати нових успіхів.

Отже, дані британські політологи стверджують, що саме традиційні партії несуть відповідальність за власне послаблення та підйом нових партій. Протягом доволі тривалого часу ключові традиційні партії не змогли забезпечити ефективну протидію корупції, а також зробити процес прийняття рішень більш прозорим та демократичним. Але в умовах глобалізації, коли національні держави стали слабшими, а наднаціональні інститути в ході європейської інтеграції навпаки посилилися, традиційні партійні структури і не могли діяти інакше.

В якості висновку можна зазначити, що дані партійні структури мають свої особливості в кожній країні. В деяких країнах вони використовують ліві гасла, в деяких знаходяться на правих та консервативних позиціях. У ряді країн вони представляють собою безкомпромісні та антисистемні рухи, а в деяких є складовими частинами правлячих коаліцій.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Сьогодні популістські рухи у країнах ЄС переживають своє найбільше піднесення, але це не можна трактувати як суттєву загрозу демократичним європейським інституціям. Це зумовлено тим, що: у своїй практичній політичній діяльності вони не охоплюють широке коло питань та проблем, характерних для європейського простору; в них відсутні союзники серед інших провідних партій як на національному, так і на загальноєвропейському рівні; якщо вони приймають участь у діяльності правлячих коаліцій, то, як правило, займають там місце «молодших партнерів», а інколи навіть займають дихотомічну позицію з багатьох питань.

Тому, виходячи із цього, перспективним напрямом подальших досліджень можна вважати: взаємодію популістських та профспілкових рухів у країнах ЄС; взаємодію популістських рухів на наднаціональному рівні; зовнішньополітичний вектор у програмних положеннях популістських рухів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мудде К. Популистские праворадикальные партии в современной Европе. *Берегиня.* 2014. № 4. С. 91–100.

2. Праворадикальные политические партии и движения современной Европы. М. : Издательство СПбГУ, 2011. 408 с.

3. Сморгунов Л.В. Сетевые политические партии. *Полис. Политические исследования.* 2014. № 4. С. 21–37. URL : https://doi.org/10.17976/jpps/2014.04.03.

4. Kopecky, Petr; Mudde, Cas. The Two Sides of Euroscepticism. Party Positions on European Integration in East Central Europe. *European Union Politics.* 2002. Vol. 3. № 3. P. 6.

5. Mair P. Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy. N.Y. : Verso, 2013.

6. Massetti E. Sub-state Nationalisms in Contemporary Europe. *ESRC.AC.UK: Economic and Social Reseach Council.* URL : http://www.esrc.ac.uk/my-esrc/grants/PTA-026-27-2119/outputs/Download/17dc21e5-3bc3-476e99cb-716120ec8749.

7. Revealed: one in four Europeans vote populist. *The Guardian.* 2018. URL : https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/nov/20/revealed-one-in-four-europeans-vote-populist.

8. Seán Hanley, Allan Sikk. Economy, corruption or promiscuous voters? Explaining the success of Anti-Establishment Reform Parties in Eastern Europe. Paper prepared for the ECPR General Conference, Bordeaux 5-7 September 2013.

УДК 329.1/6-047.37
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.9

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ: КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

POLITICAL PARTIES AND PARTY SYSTEMS INSTITUTIONALIZATION: CATEGORICAL APPARATUS AND METHODOLOGY OF RESEARCH

Лешанич М.І.,
здобувач кафедри міжнародної політики
Ужгородського національного університету

У статті охарактеризована методологія дослідження процесів інституціалізації політичних партій і партійних систем. Розмежовано такі поняття, як політична і правова інституціалізація політичних партій і партійних систем. Проаналізовано сутність, детермінанти, критерії інституціалізації політичних партій і партійних систем. Обгрунтовано використання емпіричних методів для вивчення процесу інституціалізації партійних систем (індекси ефективного числа партій, волатильності, націоналізації партійної системи).

Ключові слова: інституціалізація, політична партія, партійна система, інституціалізація політичної партії, інституціалізація партійної системи, критерії інституціалізації.

В статье описана методология исследования процессов институциализации политических партий и партийных систем. Разграничены такие понятия, как политическая и правовая институциализация политических партий и партийных систем. Проанализированы сущность, детерминанты, критерии институциализации политических партий и партийных систем. Обосновано использование эмпирических методов для изучения процесса институциализации партийной системы (индексы эффективного числа партий, волатильности, национализации партийной системы).

Ключевые слова: институциализация, политическая партия, партийная система, институциализация политической партии, институциализация партийной системы, критерии институциализации.

The article describes the methodology of research the processes of political parties and party systems institutionalization. Such concepts as political and legal institutionalization of political parties and party systems are distinguished. It describes the essence, determinants, criteria of political parties and party systems institutionalization. The use of empirical methods for studying the process of party systems institutionalization is substantiated (the index of effective number of parties, volatility, nationalization of the party system).

Key words: institutionalization, political party, party system, political party institutionalization, party system institutionalization, institutionalization criteria.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення особливостей еволюції і функціонування партійних систем у сучасних політіях. Партійні системи виступають як зв'язуюча ланка держави і громадянського суспільства, як важливий механізм вирішення конфліктів і протиріч.

Відтак важливими є знання про специфіку процесу інституціалізації партійних систем, їх «укорінення» в суспільній свідомості та політичних практиках. Потребують уточнення детермінанти та критерії процесу інституціалізації, категоріальний апарат дослідження, оскільки нерідко процес інституціалізації політичних партій і партійних систем ототожнюють, або ж у сутність процесу інституціалізації вкладають лише правовий зміст. Це, у свою чергу, також актуалізує предметне поле нашого дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета наукової статті – охарактеризувати методологічні засади дослідження процесу інституціалізації політичних партій і партійних систем. Для досягнення мети автором поставлені такі завдання: 1) розмежувати та визначити сутність понять «інституціалізація політичної партії» та «інституціалізація партійної системи»; 2) дослідити детермінанти та критерії інституціалізації політичних партій і партійних систем; 3) показати можливі напрями застосування емпіричних методів дослідження для вичення інституціалізації політичних партій і партійних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення і розвитку політичних партій і партійних систем висвітлюються як у зарубіжній, так і у вітчизняній політичній науці. Одним із напрямів таких досліджень є вивчення процесів інституціалізації політичних партій і партійних систем. Серед праць зарубіжних дослідників цих процесів можна виділити наукові доробки Ю. Гайворонського [15], Г. Голосова [23], К. Джанди [11], А. Дюгурової [19], Б. Ісаєва [6], Р. Гудіна [1], С. Левицького [18], С. Майверінга [13], С. Хантінгтона [16] та інших. В їх роботах охарактеризовані сутнісні ознаки процесів інституціалізації політичних партій і партійних систем, чинники впливу на вказані процеси, критерії їх оцінки.

Серед вітчизняних дослідників вказана проблематика досліджувалась у працях Т. Бевз [10], Г. Зеленько [9], А. Колодій [12], М. Кармазіної,

А. Мелешевича [22], Ю. Остапця [21], Ю. Якименка та інших.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для дослідження інституціоналізації партійних систем необхідно визначити такі основні категорії, як «партійна система», «інституціалізація», «інституціалізація політичних партій», «інституціалізація партійної системи».

Поняття інституту тісно пов'язане із системними уявленнями про суспільство і політичну сферу, оскільки призначення інституту полягає у виконанні певних функцій, що забезпечують інтеграцію громадського і політичного цілого. Характеризуючи політичні інститути, важливим вважаємо питання про можливість конструювання соціально-політичної реальності шляхом проектування. В даному контексті міститься відповідь на запитання про можливість цілеспрямованого впливу на процеси інституціалізації політичних партій і партійних систем. Р. Гудін вважає, що інститути змінюються з трьох важливих причин. По-перше, випадково, або у зв'язку з непередбачуваними обставинами. По-друге, інститути можуть змінюватись еволюційно, коли ті з них, які належним чином задовільняють певні потреби, виживають в результаті дії відбіркового механізму. По-третє, причиною змін інститутів можуть бути наміри стратегічно діючих політичних агентів [1, с. 77]. Третя причина – це не що інше, як конституційна інженерія.

На нашу думку, до вказаних вище причин можна додати четверту, також не менш важливу, яка пов'язана із соціальними потрясіннями (соціальні революції, зміни політичних режимів тощо). Саме такі потрясіння у 2004 та 2014 рр., наприклад, привели до кардинальних змін у якісному складі партійної системи України.

У політології можна виокремити дві точки зору на можливість управління соціально-політичною реальністю через реформу політичних інститутів. Відповідно до першої з них у науці накопичений значний досвід вивчення політичних інститутів, форм правління, виборчих систем для того, щоб мати можливість займатися соціально-політичним проектуванням (М. Дюверже, Дж. Сарторі, Ф. Херменс). З іншої точки зору, інститути не конструюються, а еволюціонують. І наявні інститути є вираженням глибинних соціальних факторів. Тобто історичне і інституційне минуле країни є обмежувальним принципом політичних і виборчих реформ (Ф. фон Хаєк, Х. Екстейм) [2, с. 84–85].

На нашу думку, істина знаходиться в поєднанні історичного досвіду і політичного реформування. Відтак ідеальної моделі політичної системи, партійної системи, форми правління не існує. Політичні актори мають впливати на перетворення дійсності, як відповідь на виклики соціального середовища.

Коли говорять про систему, припускають наявність елементів, міжелементних зв'язків і породженої ними цілісності, або системної якості. До головних ознак системи відносимо: наявність взаємопов'язаних елементів; між елементами присутні змістовні зв'язки; самі елементи володіють стійкістю, а система – структурною впорядкованістю; система відрізняється відносною самостійністю, автономністю і виокремленістю по відношенню до середовища, цілеспрямованістю функціонування [3].

Необхідно підкреслити, що систему характеризує не тільки взаємозв'язок системоутворюючих елементів між собою, а й тісний зв'язок і єдність системи з оточуючим середовищем.

Із позиції системного підходу актуальною є дефініція Т. Шмачкової, яка під партійною системою розуміє «контури політичного простору, складеного з незалежних елементів (партій), і який визначається їх кількістю, параметрами (чисельність виборців, типом внутрішньої структури), а також коаліційними можливостями» [4, с. 228].

У сучасній політичній науці існує два основних підходи до визначення партійної систем, які пов'язані з її відношенням до оточуючого середовища. Сутність першого підходу полягає в тому, що партійну систему визначають не тільки як взаємини між партіями, а й як відносини партій із державою та іншими політичними інститутами країни. Прихильники цього підходу включають у визначення партійної системи взаємозв'язок партій із різними політичними, громадськими інститутами, а також взаємодію між партіями та громадянами держави, інтереси яких покликані представляти партії. Іншими словами, у визначення партійної системи включається середовище, що оточує партійну систему. Даний підхід, на наш погляд, можна позначити як розуміння партійної системи в широкому сенсі слова, за якого партійна система характеризується не тільки взаємовідносинами самих партій, а й їх взаємодією з державою та іншими елементами політичної системи, а також із громадянами.

Сутність другого підходу полягає в тому, що партійна система розглядається як взаємовідносини між партіями, без включення в поняття партійної системи зв'язків з іншими політичними та громадськими інститутами. У визначення партійної системи не включається середовище. Даний підхід можна окреслити як розуміння партійної системи у вузькому сенсі слова. Партійна система являє собою сукупність відносин між діючими політичними партіями з питань боротьби за владу або співпраці, впливу на владу та її здійснення.

Представником даного підходу є М. Дюверже. На його думку, в кожній країні протягом тривалого періоду число партій, їх внутрішня структура, ідеологія, відносні розміри, альянси, типи опозиції

набувають певної стабільності. Цей стабільний ансамбль і утворює систему партій. Під партійною системою М. Дюверже розумів всі партії країни, що діють на основі відносно стабільних зв'язків [5].

М. Дюверже вважав, що партійна система формується в результаті взаємодії численних і комплексних факторів, серед яких можна виділити загальні та специфічні. До загальним він відносив соціально-економічні, ідеологічні та технічні. До специфічних – вплив політичного режиму та виборчої системи [6, с. 277–278].

Ми вважаємо, що партійну систему можна визначити як існуючу в країні сукупність партій, їх взаємовідносини і взаємозв'язки у вигляді конкуренції чи співпраці, які сприяють утворенню ефективного зворотного зв'язку між суспільством і державою. Партійна система являє собою інституційну систему (порядок) діючих в країні політичних партій.

Перейдемо до розгляду понять «інституціалізація», «інституціалізація політичної партії» та «інституціалізація партійної системи».

У загальному вигляді під інституціалізацією розуміється процес формування якихось нових державних і громадських інститутів як стійких форм організації діяльності людей; процес закріплення норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, яка здатна діяти заради задоволення суспільної потреби. Інституціалізація – процес утворення набору правил, що задають контекст людського співіснування і взаємодії [7, с. 20]. Створення інститутів, їх зміцнення, стабілізація і вкорінення в суспільстві являють собою сукупність подій, які прийнято іменувати інституціалізацією [8, с. 20–21].

Отже, інституціалізація – це процес, результатом якого є поява інституту. В нашому випадку – політичних партій і партійних систем. Крім того, інституціалізацією може бути закріплення, вкорінення і стабілізація вже існуючих інститутів в суспільстві. Поняття «інституціалізації» передбачає закріплення певної практики або галузі суспільних відносин у вигляді закону, соціальної норми, прийнятого порядку.

Процес інституціалізації політичних партій можна трактувати як перетворення політичних партій із звичайної асоціації в повноцінний конституційно-правовий інститут. Інституціалізація політичних партій – це визнання їх необхідності, позитивності, функціональності як владою, так і суспільством [6, с. 112].

Інституціалізація політичних партій проявляється у, по-перше, конституюванні, тобто включенні до конституції основних принципів статусу політичних партій; по-друге, в законодавчій інституціалізації, внаслідок якої правове становище партій набуває подальшого регулювання в законі [9, с. 206].

До основних завдань правової інституціалізації політичних партій, на думку Т. Бевз, слід віднести: 1) юридичне закріплення й уточнення статусу політичних партій, їх ролі і місця в політичній системі; 2) досягнення правовими засобами організаційної стійкості політичних партій і їх активної участі в політичному житті; 3) визначення порядку взаємодії партій з органами державної влади й іншими суспільними об'єднаннями; 4) створення умов, що забезпечують контроль держави за діяльністю політичних партій [10, с. 35].

Таким чином, головними, на нашу думку, є такі напрями правової регламентації діяльності політичних партій: 1) визначення місця та ролі політичних партій у суспільстві та державі; 2) порядок створення та розпуску політичних партій; 3) забезпечення ефективної участі у виборчих процесах; 4) фінансування політичних партій.

Часто інституціалізація політичних партій безпосередньо пов'язується тільки з їх правовим оформленням і регулюванням. При цьому не можна не враховувати той факт, що партія – це, перш за все, політичний інститут. Отже, поняття «інституціалізація політичних партій» має ширше значення, яке включає в себе і процес створення інституту політичної партії. Таким чином, некоректно ототожнювати правове регулювання діяльності політичних партій з їх інституціалізацією. Політична і правова інституціалізації – це різні форми одного процесу. Тому під правовою інституціалізацією політичних партій розуміється процес формування державою нормативних типів її діяльності, а під політичною інституціалізацією – процес їх структурно-функціонального становлення та розвиток у ролі такого, що має власні системні якості як політичний інститут. За визначенням К. Джанди, інституціалізація партій – це ступінь, із яким партія матеріалізується в щось конкретне в суспільній свідомості, в результаті чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись до значимих моделей поведінки [11, с. 95].

Тобто, вести мову про політичну партію як повноцінний політичний інститут, на думку Г. Зеленько, можна лише за умови, якщо партія, бодай із різною результативністю (стає парламентською або залишається поза парламентом), але виконує типові для політичної партії функції. Це проявляється в її взаємодії з різними політичними акторами, інститутами, ставленні (рівні довіри) до партій із боку громадян, а також суто формальними ознаками (партійна інфраструктура, чисельність тощо [9, с. 208]).

До головних функцій політичних партій (які роблять їх інституціалізованими структурами) ми відносимо боротьбу за владу у представницьких органах шляхом участі у виборах та участь у виконавчих органах влади для реалізації виборчих програм. Якщо ж партія не виконує цих головних

функцій, то про неї можна говорити як про субінститут або псевдоінститут.

Щодо аналізу інституціалізації політичних партій і партійних систем, то українська дослідниця А. Колодій робить ряд застережень. По-перше, не можна ототожнювати інституціалізацію з близьким, але не ідентичним поняттям стабілізації, особливо якщо останню розуміють просто як тривале існування певних партій та/чи партійних блоків. Інституціалізація – значно ширше поняття; вона неможлива без визнання та поціновування певної практики чи організації суспільством. По-друге, інституціалізацію не можна розуміти як формалізацію партій, їх офіційне визнання шляхом реєстрації та легалізації. Необхідно брати до уваги формальну та неформальну інституціалізацію, їх можливе збігання або, навпаки, різновекторність, коли юридично встановлені демократичні правила утворення і функціонування партій (як і будь-яких інших організацій та установ) нівелюються під тиском визнаних у впливових суспільних середовищах неформальних правил гри протилежного змісту. І по-третє, потрібно розрізняти інституціалізацію партій й інституціалізацію партійних систем: перший процес хоча й створює базу, з якої розпочинається другий, але в другому важливу роль відіграє інституціалізація інтеракцій між партіями, отже, ці процеси не тотожні [12, с. 136].

Інституціалізація партійної системи розпочинається з існування взаємодії між партіями. Під час інституціалізації партійної системи взаємини між партіями повинні бути реальними, що може проявлятися у співпраці, суперництві, конкуренції, боротьбі між партіями, утворенні коаліцій, неформальних домовленостей (наприклад, не критикувати один одного під час виборчої кампанії тощо). Більше того, інституціалізація партійної системи знижує невизначеність політичних результатів (йдеться про прогнозованість суспільно-політичних процесів).

Одними з перших, хто зробив спробу визначити поняття «інституціалізація партійних систем», були С. Мейнверінг і Т. Скаллі (1995 р.). Вони визначили інституціалізацію партійної системи як «процес, за якого партії стають стабільними і впливовими, якщо не універсально прийнятними. Політичні актори формують очікування і відповідно поведінку, засновану на припущенні, що існуючі в даний час загальні риси і норми організації переважатимуть і в найближчому майбутньому» [13, с. 87].

Таким чином, інституціалізацію партійної системи можна визначити як процес, результатом якого є не тільки становлення політичних партій в якості повноцінного інституту політичної системи, але й набуття стійкості (інституціональності) відносин і зв'язків між самими партіями. Як вважає Я. Пляйс, «будівля ефективної партійної системи, що представляє собою сукупність діючих у країні легальних партій, не може бути побудована, якщо в ній немає необхідного будівельного матеріалу (будівельних блоків). Звідси випливає, що без партій, які якраз і являють собою ці будівельні блоки, не може бути й мови про зведення партійної системи. Характерними атрибутами інституціалізації партійної системи виступають стабільність правил і норм, які зумовлюють діяльність політичних партій та міжпартійну конкуренцію. Інституціалізація партійної системи – це процес, за допомогою якого моделі міжпартійної конкуренції і взаємодії стають звичайним, повсякденним, передбачуваним явищем, стабільним у часі» [14, с. 22].

Таким чином, утворюється структура результатів електоральної конкуренції, яка характеризується такими параметрами, як розмір (кількість партій в парламенті) і форма (сила партій і конфігурація правлячої коаліції). Якщо така структура відтворюється протягом декількох електоральних циклів, то її можна визнати консолідованою (або ж інституціалізованою) [15, с. 142].

Аналізуючи процеси інституціалізації політичних партій і партійних систем, слід зупинитись на вивченні їх критеріїв. Саме поняття «критерій» можна визначити як ознаку, на підставі якої проводиться оцінка, аналіз, порівняння, виявляється ступінь розвитку того чи іншого явища або процесу. На практиці критерій не може носити жорсткий, однозначний характер, оскільки існує фактор ймовірної зміни умов. Критерій повинен бути досить розгорнутим, включати в себе певні компоненти, одиниці виміру, які дозволять немов би «заміряти» межі соціально-політичної дійсності. Крім того, не можна судити про інституціоналізацію політичних партій і партійних систем за одним критерієм. Потрібно застосовувати сукупність критеріїв, яка зможе дати справедливу оцінку політичній дійсності.

Для того, щоб виділити критерії інституціоналізації партійних систем, необхідно спочатку дати аналіз критеріїв інституціалізації політичних партій, оскільки процес інституціалізації партійної системи включає в себе інституціалізацію політичних партій. Але в реальності досить складно чітко розмежувати критерії інституціалізації політичних партій від критеріїв інституціалізації партійних систем, тому що це є єдиним процесом. Зазначимо, що критерії можуть носити умовний характер, оскільки одні категорії можуть бути частиною інших.

С. Хантінгтон, який вивчав інституціалізацію політичних інститутів, виділяє чотири критерії даного процесу:

– адаптивність (як функціональна, так і за викликами середовища). Чим більш адаптивна організація, тим вищий рівень її інституціоналізації,

і навпаки. Адаптивність являє собою набуту характеристику політичної організації, яка залежить від впливу навколишнього середовища і віку організації. Чим більше вимог надходить від навколишнього середовища і чим старша організація, тим вона більш адаптивна;

– складність (вона визначається наявністю різних елементів, підсистем і функцій, які забезпечують стабільність). Чим складніша організація, тим вищий рівень її інституціалізації; організація, яка переслідує багато цілей, в більшій мірі здатна адаптуватися до втрати однієї із цілей, ніж організація, що переслідує одну мету;

– автономія (існування незалежно від інших соціальних груп). Автономія – це структурна незалежність партії від інших інститутів і організацій, що діють усередині або за межами країни;

– згуртованість (злагодженість роботи елементів всередині даної організації). Чим більше згуртована організація, тим вищий рівень її інституціалізації, і навпаки [16, с. 109–114].

Ці критерії можна віднести як до інституціоналізації політичних партій, так і партійної системи загалом. Слід зазначити, що критерії С. Хантінгтона є універсальними і такими, які складно піддаються вимірюванню.

Питання виокремлення критеріїв інституціалізації партій і партійних систем досліджувались у працях таких відомих вчених: Р. Роуза і Т. Макі, В. Рендела, А. Мелешевича, С. Майнверінга і Т. Р. Скаллі, К. Джанди та інших.

Наприклад, Р. Роуз і Т. Макі вважають, що «партія інституціалізована, якщо приймала участь у більше як трьох національних виборах. Якщо партія не змогла цього досягти, її не можна назвати такою, що зміцнилася. Вона ефемерна». Таким чином, в якості критерію інституціалізації можна брати участь партії у виборах, частоту цієї участі. При цьому партія повинна не просто брати участь у виборах, а мати змогу подолати загороджувальний бар'єр / набрати відповідну кількість голосів виборців [17].

Як бачимо, даний критерій чітко відслідковується, але одного критерію для визначення рівня інституціалізації замало. Наприклад, якщо взяти цей критерій для України, то ми отримаємо парадоксальну ситуацію: практичну відсутність інституціалізованих політичних партій.

До критеріїв інституціалізації політичних партій на основі аналізу вищевказаних джерел можна віднести: 1) електоральну участь (характер, частота); 2) низький рівень виборчої волатильності (нестійкість, мінливість партійних уподобань виборців); 3) сприйняття виборів як легітимного способу зміни влади, наявність вільних і конкурентних виборів, в яких політичні партії беруть активну участь; 4) укоріненість партії в суспільстві (вік, соціальне коріння); 5) системність; пристосовність політичної партії до навколишнього середовища, до вимог, що надходять ззовні; 6) відносний рівень автономії (незалежність від інших соціально-політичних груп); 7) рівень організації та внутрішня узгодженість (згуртованість) партій (міцна організаційна структура, внутрішня організація); 8) частота змін в керівництві партії, а звідси – наявність розколів; 9) чисельність партії; рівень партійної ідентифікації громадян; 10) деперсоналізація партії, сприйняття партії як цілого у свідомості людей, а не як лідерської організації; 11) наявність відповідної нормативно-правової бази, яка забезпечує належним чином функціонування політичних партій.

Отже, на думку С. Левицького, інституціалізація політичної партії відбулася, якщо партія має широку соціальну опору; партія сприймається в суспільній свідомості як єдине ціле; партія здатна безперервно протягом трьох національних виборів брати участь в електоральному процесі і досягати успіхів. Таким чином, інституціалізація політичної партії демонструє високий рівень її «цінності» в суспільстві [18, с. 85].

Розглянемо критерії інституціалізації партійних систем. Російська дослідниця А. Дюгурова у своїй дисертаційній роботі виокремила певні критерії [19]. Першим критерієм є ставлення населення до політичних партій (довіра / недовіра і підтримка / відсутність підтримки з боку населення). На наш погляд, цей критерій є головним, оскільки в більшій мірі саме від підтримки з боку населення залежить процес успішної інституціалізації партійної системи. Довіру / недовіру з боку населення можна позначити як ціннісний критерій.

Другим критерієм інституціалізації партійної системи є наявність взаємовідносин між політичними партіями. Відзначимо, що даний критерій має важливе значення для інституціалізації партійної системи. Партія не може і не повинна існувати сама по собі, оскільки важливі відносини партій між собою, а також із громадянами і державою.

Наступним критерієм інституціоналізації партійної системи виступає міжпартійна конкуренція, взаємодія партій між виборами. Інституціалізовані партійні системи характеризуються стійкою міжпартійною конкуренцією. Оскільки інституціалізація партійної системи – це процес, то політичні партії повинні змагатися, конкурувати і взаємодіяти одна з одною постійно. Конкурентна боротьба за право виражати інтереси громадян, а також бути носієм політичної влади – це важливий механізм ефективного функціонування партій і партійних систем.

В якості четвертого критерію можна визначити наявність зворотнього зв'язку між суспільством і державою. Партійна система виступає як посередник між владою і громадянами, виконує зворотній

зв'язок між «входом» і «виходом» політичної системи (схема Г. Алмонда).

Наступний, п'ятий критерій – це системність. Системність передбачає наявність центрального елемента (центру), а також лівих і правих, можливо лівоцентристських і правоцентристських партій. За умов розвиненої партійної системи партії повинні бути різні.

Шостий критерій інституціалізації партійної системи – стабільність складу учасників (критерій представленості або репрезентативності). Вказаний критерій вимірюється індексами ефективної кількості парламентських та електоральних партій. Постійна сталість учасників політичного процесу в країні у великій мірі говорить про сформовану в ній партійну систему. Підкреслимо, що інституціалізація партійної системи залежить не тільки від кількості партій, які змагаються на виборах, а й від стабільності, з якою партії набирають голоси від виборів до виборів. Чим менше змінюється частка голосів, яку отримує партія, тим вище рівень інституціалізації партійної системи. Якщо у виборах беруть участь нові політичні партії, а електорат перетікає від партії до партії, то тоді наявна висока ступінь нестабільності, мінливості (волатильності), і інституціалізація не відбувається. Даний критерій за наявності електоральних даних може бути прорахований за допомогою індексів волатильності (М. Педерсен) та ефективної кількості партій (М. Лааксо – Р. Таагапера).

Наступним (сьомим критерієм) інституціалізації виступає адаптивність партійної системи (зовнішня і внутрішня). Різні зміни, як у навколишньому середовищі, так і в самій політичній організації неминучі для партії. Показником адаптивності виступає можливість подолання труднощів, «викликів» середовища (введення пропорційної системи, підвищення загороджувального бар'єру тощо), а також середній вік політичних партій. Чим вищий вік партій, тим вищий рівень інституціалізації партійної системи і її стабільності.

Восьмий критерій – наявність політичних партій на регіональному рівні (мережа регіональних і місцевих підрозділів). Політичні партії, які досягли порівняно високого рівня інституціалізації, здатні переносити на регіональний рівень свої досягнуті в загальнонаціональному масштабі успіхи. Якщо політичній партії вдається створити в регіоні мережу місцевих відділень, то це означає, що вона володіє значним організаційним потенціалом. Для більшості ж українських партій властива слабка розвиненість не тільки місцевих підрозділів, але і регіональних. Вказаний критерій вимірюється індексом націоналізації партійної системи.

Таким чином, критеріями інституціалізації партійної системи є ставлення населення до політичних партій, зв'язаність (наявність взаємовідносин), міжпартійна конкуренція і взаємодія між виборами, наявність зворотного зв'язку між суспільством і державою, системність, стабільність складу учасників, адаптивність партійної системи, наявність політичних партій на регіональному рівні, а також, в якості додаткового критерію, – кількість політичних партій.

С. Мейнверінг і М. Торкел вважають, що інституціалізовані партійні системи характеризуються чотирма вимірами, такими як: регулярно повторювані зразки міжпартійних змагань, міцне партійне коріння в суспільстві, легітимність в очах виборців і прихильників, наявність твердих партійних організацій [12, с. 136].

Слід зазначити, що представлені критерії інституціалізації політичних партій і партійної системи тісно взаємопов'язані. За умов успішної інституціалізації партійна система повинна відповідати всій сукупності виділених критеріїв.

Процес інституціалізації партійних систем є досить складним і піддається впливу комплексу різних взаємопов'язаних факторів, які можуть сприяти процесу становлення партійної системи, а можуть, навпаки, ускладнювати його. Головним підсумком процесу інституціалізації партійної системи є утворення стійкості відносин і зв'язків між самими партіями та міжпартійної конкуренції.

Отже, аналізуючи особливості інституціалізації партійної системи України, ми будемо використовувати критерії, які можливо виміряти за допомогою математичних методів, а також ті, які підтверджуються емпіричними даними (результати опитування громадської думки, дані про чисельність, організаційну структуру партій тощо). Російська дослідниця О. Сироткіна, наприклад, вважає, що найважливішим індикатором інституціалізації партійних систем є якість (конфігурація географії голосування) і рівень (процентний показник) електоральної підтримки, який демонструється протягом декількох електоральних циклів поспіль [20, с. 88–91]. До такого висновку авторка приходить на основі того, що з електоральною участю партії пов'язує її стійкість, довіру до неї громадян, здатність до адаптації, укоріненість у суспільстві. Йдеться про те, що електоральний критерій сам по собі вже є комплексним критерієм.

Методологія дослідження, запропонована нами, буде незавершеною без емпіричних методів аналізу. Емпіричні методи дослідження є важливим дослідницьким інструментарієм вивчення процесу інституціалізації політичних партій і партійних систем. У контексті дослідження процесів інституціалізації політичних партій і партійних систем вони можуть ефективно використовуватися для: а) вивчення впливу виборчих систем на партійні (індекси пропорційності / диспропорційності виборчих систем Р. Гюнтера та

М. Галлахера); б) визначення ефективної кількості електоральних та парламентських партій (індекси М. Лааксо – Р. Таагапери, Г. Голосова); в) характеристики неусталеності вподобань електорату (індекс М. Педерсена); г) визначення ступеня фракціоналізації парламенту (індекс Д. Рає); д) дослідження рівня націоналізації політичних партій і партійних систем (індекси Г. Голосова, М. Джонса та С. Мейнверінга) [21, с. 22–47; 22; 23].

Використання вищевказаних та інших емпіричних показників дозволяють виміряти, оцінити ряд показників розвитку політичних партій і партійних систем, які вказують на особливості їх інституціалізації.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У загальному вигляді під інституціалізацією розуміється процес формування якихось нових державних і громадських інститутів як стійких форм організації діяльності людей. Інституціалізація – це процес, результатом якого є поява, формування інституту, а також закріплення, укорінення і стабілізація вже існуючих інститутів у суспільстві.

Процес інституціалізації політичних партій можна трактувати як перетворення політичних партій із звичайної асоціації в повноцінний конституційно-правовий інститут. Політичну інституціалізацію партій необхідно відрізняти від правової інституціалізації. Незважаючи на те, що вони тісно переплітаються, вони представляють різні сторони процесу інституціалізації.

Необхідно також розрізняти інституціалізацію політичних партій і інституціалізацію партійної системи. Інституціалізація політичних партій необов'язково приводить до інституціалізації партійної системи в цілому. Інституціалізація партійної системи – процес більш складний і багатогранний і вимагає певного часу для успішної реалізації. Головним підсумком процесу інституціалізації партійної системи є утворення стійких відносин і зв'язків між самими партіями та міжпартійної конкуренції.

Аналіз інституціалізації політичних партій і партійної системи можливо здійснювати за допомогою певних критеріїв. До головних критеріїв слід віднести: 1) електоральну участь (характер, частота); 2) низький рівень виборчої волатильності (нестійкість, мінливість партійних уподобань виборців); 3) сприйняття виборів як легітимного способу зміни влади, наявність вільних і конкурентних виборів, в яких політичні партії беруть активну участь; 4) укоріненість партії в суспільстві (вік, соціальне коріння); 5) ставлення населення до політичних партій (довіра / недовіра і підтримка / відсутність підтримки з боку населення); 6) наявність стійких відносин між партіями (міжпартійна конкуренція); 7) націоналізацію партійного впливу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Goodin R. Institutions and their desing. *The Theory of Institutional Desing.* Cambridge. 1966. P. 75–102.
2. Кынев А., Любарев А. Партии и выборы в современной России: Эволюция и деволюция. Москва : Фонд «Либеральная миссия», 2011. 792 с.
3. Шабров О.Ф. Партогенез и партийные системы: параметры, классификация, российская реальность. *Социология власти.* 2006. № 1. С. 15–37.
4. Шмачкова Т.В. Мир политических партий. *Политические исследования.* 1992. № 1, 2. С. 226–233.
5. Дюверже М. Политические партии [Пер. с франц]. Москва : Академический Проект, 2000. 538 с.
6. Исаев Б.А. Теория партий и партийных систем. Учебное пособие. Москва : Аспект Пресс, 2008. 367 с.
7. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Политические исследования.* 2002. № 2. С. 18–35.
8. Зазнаев О.И. Вторая молодость «долгожителя»: концепт «политический институт» в современной. Проблемы политической науки. Казань : Центр инновац. технологий, 2005. 235 с.
9. Зеленько Г. Співвідношення процесів правової та політичної інституціалізації політичних партій: українська практика. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24-25 листопада 2011 р.* Київ : ІПіЕНД, 2012. С. 205–221.
10. Бевз Т. Інституціоналізація політичних партій як процес. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2011. № 3(53). С. 31–45.
11. Джанда К. Сравнение политических партий: исследование и теория. Современная сравнительная политология. Хрестоматия. Москва : Московский общественный научный фонд, 1997. С. 84–143.
12. Колодій А. Багатопартійність і демократизація: висхідні та низхідні тренди в роки незалежності. *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24-25 листопада 2011 р.* Київ : ІПіЕНД, 2012. С. 133–149.
13. Mainwaring S., Scully T. R. Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America.Stanford University Press, 1995. 578 p.
14. Пляйс Я. Партии и партийные системы в современной России. *Власть.* 2003. № 12. С. 19–24.
15. Гайворонский Ю. Консолидация партийных систем в контексте трансформации электорального пространства и политических режимов. На примере стран Балканского региона. *Полития.* 2014. № 2. С. 141–154.

16. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 436 с.

17. Rose R., Mackie T. M. Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-Off Facing Organizations. When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations / Ed. by K. Lawson and P. H. Merkl. Princeton : Princeton University Press, 1988.

18. Levitsky S. Institutionalization and Peronism: The Concept, the Case and the Case for Unpacking the Concept. *Party Politics.* Vol. 4. № 1. 1998. P. 77–92.

19. Дюгурова А. Институционализация партийной системы в Российской Федерации : дисс. на соискание учёной степени кандидата политических наук (специальность 23.00.02 – политические институты, процессы и технологии). Казань, 2011. 161 с.

20. Сироткина Е. Институциализация партийной системы: измерение на основе устойчивости политической поддержки партий. *Вестник Пермского университета. Политология.* 2014. № 4. С. 87–104.

21. Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А. Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України ; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет» ; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород : ПП Данило С.І., 2014. 256 с.

22. Meleshevich A. Party Systems in Post-Soviet Countries: a Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine. New York : Palgrave Macmillan, 2007.

23. Голосов Г., Григорьев В. Национализация партийной системы: российская специфика. *Политическая наука.* 2015. № 1. С. 128–156.

УДК 323.749
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.10

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМ ІЗ ПОЗИЦІЇ КОМПАРАТИВНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

MAIN FACTORS OF POLITICAL INSTABILITY OF TRANSITION SYSTEMS FROM THE POSITION OF COMPARATIVE REGIONALISM

Лясота А.Є.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Стаття присвячена дослідженню феномена перехідних політичних систем, факторів нестабільності, породжених трансформаційними процесами, що актуалізує питання вироблення стратегії і тактики інституційного будівництва в Україні. Відсутність універсальних підходів до цієї проблематики призводить до необхідності вироблення особливого підходу до окремо взятої політичної системи. Автор робить спробу дослідити природу трансформаційних політичних процесів із позиції компаративного регіоналізму.
Ключові слова: політична стабільність/нестабільність, інституційне будівництво, демократичний транзит.

Статья посвящена исследованию феномена переходных политических систем, факторов нестабильности, порожденных трансформационными процессами, актуализирует вопрос выработки стратегии и тактики институционального строительства в Украине. Отсутствие универсальных подходов к этой проблематике приводит к необходимости выработки особого подхода к отдельно взятой политической системе. Автор делает попытку исследовать природу трансформационных политических процессов с позиции сравнительного регионализма.
Ключевые слова: политическая стабильность / нестабильность, институциональное строительство, демократический транзит.

The article is sanctified to research of the phenomenon ofthe transitional political systems, factors of instability ofdescendant by transformation processes, that actualizedthe question of making of strategy and tactics of institutionalbuilding in Ukraine. Absence of the universal going near thisrange of problems, results in the necessity of making of thespecial going near the separately taken political system. Anauthor gives it a shoot to investigate nature of transformationpolitical processes from position of comparative regionalism.
Key words: political stability/instability, institutional building, democratic transit.

Постановка проблеми. Актуальність роботи полягає в необхідності дослідження політико-інституційних аспектів політичної стабільності перехідних суспільств. Трансформаційні зрушення, що охопили глобальний політичний простір на рубежі сторіч, спонукали наукове, експертне та політичне середовище до нового погляду на процеси, що відбуваються в перехідних суспільствах, а відповідно – пошуку нових підходів у дослідженні політико-інституційних параметрів трансформаційних політичних процесів.

Мета та завдання роботи – дослідження природи трансформаційних політичних процесів, чинників політичної нестабільності в гібридних політичних режимах

Дослідження явища стабільності політичних режимів неможливо без його антиподу – нестабільності. Втім, варто зауважити, що феномен стабільності / нестабільності в інституціональних політичних дослідженнях виступає єдиним цілим із точки зору вивчення природи перехідних політичних режимів. Дослідження чинників нестабільності політичних режимів пов'язане з відсутністю єдиної «нестабільної», «перехідної» моделі, яка б дозволяла аналізувати причини вказаних процесів. Як правило, детермінуючими чинниками політичної нестабільності виступають відмінні для різних держав фактори: історичні, культурні, соціально-економічні, структурні і т. ін. Множинність чинників породжує багатоманітність варіацій моделей нестабільних політичних режимів як у загальносвітовому, так і регіональному вимірі. Регіональні компаративні дослідження виступають якісним інструментарієм для розроблення проблемного питання.

Друга половина 20 ст. відзначилися сплеском актів порушення політичного порядку в різних країнах світу: в першу чергу, в державах Азії, Африки та Латинської Америки можна відзначити послаблення рівня легітимності, ефективності, авторитету політичних інститутів та акторів політики, порушення структури державного життя. В період з 1958 по 1965 рр. відбулося більше сотні громадських, військових, партизанських конфліктів, військових переворотів та відкритих збройних зіткнень. Конфліктогенність періоду 1955–1962 рр. (відповідно до кількості дестабілізуючих події) була в п'ять разів вище, ніж у 1948–1954 рр., в 64 державах з 84 [7, с. 11]. Відсутність ефективних, стабілізуючих інститутів призвела до загального політичного занепаду та гальмування модернізаційних процесів в існуючих та нещодавно

утворених державах. Чинниками даних дестабілізуючих процесів у різних регіонах світу були, в першу чергу, швидка мобілізації мас у політичне життя за одночасної відсутності інституціональної політичної структури, здатної забезпечити ефективну політичну участь і конкуренцію.

Політична нестабільність у державах Азії, Африки та Латинської Америки пояснюється саме розширенням формальної політичної рівності за відсутності фактичних інституціональних механізмів її реалізації. Економічні та соціальні перетворення (підвищення грамотності та освітнього рівня, урбанізація та індустріалізації, розширення поля функціонування ЗМІ) сприяють соціальній інтеграції; підвищенню соціально-політичної свідомості; збільшенню соціальних, економічних та політичних вимог, що призводить до розширення учасників політичного процесу. Дані трансформаційні процеси послаблюють традиційні соціальні та політичні інститути. У випадку, якщо процес демократичного переходу протікає не поступово, еволюційно, а через революційні потрясіння, – відбувається короткостроковий демонтаж традиційних інститутів за відсутності перспективи конструювання нової ефективної інституціональної архітектоніки. Підвищення соціально-політичної активності, що не конгруентне розвитку політичної організації, призводить до політичної нестабільності. У процесі трансформації гібридних чи авторитарних політичних режимів реалізовані стратегії економічного розвитку можуть певним чином амортизувати чинники нестабільності політичного режиму. В інших випадках – навпаки: економічні програми, що фундаментально порушують господарське життя країни (так звана «шокова терапія»), можуть призвести до соціально-економічної кризи і, як наслідок, кризи політичної, соціального розколу, поляризації суспільства. В Індії у 50-х рр. 20 ст. були дуже незначні темпи соціально-економічного розвитку. Тим не менш, ефективна діяльність політичної партії «Індійський національний конгрес» сприяла досягненню оптимального рівня політичної стабільності. У Венесуелі та Аргентині темпи соціально-економічної модернізації були на декілька порядків вище, ніж в Індії, втім, політичне керівництво цих держав не змогло досягнути політичної стабільності у власних державах. Політичні режими Південної Кореї та В'єтнаму, Аргентини, Сирії та Індонезії були відверто автократичним, і, не дивлячись на наявність там інституту виборності органів влади, вони не змогли забезпечити політичної стабільності. Керівництво цих держав представляли військові уряди чи харизматичні лідери [8, с. 57].

Не прив'язуючись до термінології визначення, подібні політичні режими є нестійкими, їх загальний фасад характеризується мінливістю. Політична система характеризується низькою інституціоналізацією, відсутністю усталеної політичної участі громадян, псевдоконкуретним політичним середовищем (чи конкуренція здійснюється за допомогою нелегальних методів політичної боротьби). Військові продовжували відігравати «опікунську» роль у країнах Латинської Америки протягом довгого періоду часу. В деяких країнах ця тенденція продовжує домінувати. В той час як Греція та Іспанія змогли підпорядкувати військових ефективному громадському уряду.

Чинники, що впливають на втручання військових у політику, детерміновані специфікою слаборозвинутих державних утворень і відповідних суспільств. На думку С. Хантігтона, внутрішня сутність військового втручання полягає в недостатній автономії, складності, внутрішній узгодженості та адаптивності інститутів політичної системи. В подібних режимах політизація армії супроводжується політизованими суспільством взагалі: державна бюрократія, церковні організації, професіональні спілки та корпоративні структури. В такій системі ключовим для військових, окрім матеріальної та професіональної зацікавленості, виступає розподіл статусних позицій у політичному середовищі держави.

Військові на початкових етапах політичної модернізації можуть відігравати стабілізуючу роль у перехідних політичних режимах. У період після Першої та Другої світових війн офіцерський корпус ряду країн в коаліції з громадськими прихильниками модернізації виступили гарантами реалізації стратегічних перетворень, таких як: соціально-економічні реформи, подолання корупції утвердження національної єдності, боротьба з олігархічно-консервативними політичними угрупуваннями минулого режиму. Такі процеси проявилися у Гватемалі, Перу, Венесуелі, де кланово-олігархічна система зберігали міцні позиції протягом довго часу. На Близькому Сході військові та середній клас, будучи прихильниками модернізації, захопили владні позиції в Сирії (1949 р.), Єгипті (1952 р.) та Іраку (1958 р.) [7, с. 124].

Глибина політичного занепаду, яку може пережити перехідне суспільство, в період модернізації пов'язана з якістю функціонування традиційних інститутів політичної системи. В даному контексті традиційні політичні інститути можуть бути або значно послаблені, або зруйновані революційними чи бурхливим політичними процесами, минулою колоніальною адміністрацією, що виступає першочерговим фактором політичної нестабільності трансформаційних політичних режимів на початковому етапі модернізації. Традиційні політичні системи, тим не менш, можуть володіти раціональною бюрократією, розвиненою інституціональною структурою, яка не завжди володіє адаптивним потенціалом, необхідним для конкурентної політики та включення широких мас

населення в суспільно-політичне життя. Розвинутість у традиційних суспільствах міського середнього класу може зробити політичне життя ще більш нестабільним в силу специфіки менталітету середнього класу та підвищення політичної ролі міст у житті держави, на противагу провінції та провінційній еліті. Навіть високорозвинена традиційна політична системи не здатна в повній мірі амортизувати накопичення флуктуаційних явищ.

У 60-х рр. 20 ст. п'ятнадцять із існуючих незалежних держав були олігархічними монархіями (Іран, Таїланд, Ефіопія, Непал, Аравійські монархії та інші). Соціально-економічний потенціал традиційних монархій був на низькому рівні, тим не менш вони не були схильні до політичної нестабільності, відсутності національно інтеграції та ідентичності, як інші слабко розвинені держави. Дані держави були опосередковано порушені колоніальним правлінням, і їх традиційні політичні інститути не були демонтовані [8, с. 95].

Сутність політичної нестабільності традиційних суспільств, таким чином, пояснюється не стільки відсталістю політичних інститутів (як правило, саме традиційні політичні інститути стають фундаментом стабільності політичної системи), скільки відсутністю реалізованої інституціональної стратегії, яка б заклала конгруентну суспільним потребам інституціональну структуру. Як наслідок, невпорядкованість суспільних відносин у рамках нової системи схильна до ентропії.

Західна Європа і Північна Америка прийшли до демократії еволюційним шляхом, через поступове, багатолітнє формування конституцій, норм, процедур та формальних інститутів. Утім, в Італії, Німеччині (ФРГ) та Японії демократична інституціональна структура та формальні правила були встановлені окупаційними адміністраціями [2, с. 226]. Інституціональний вибір, зроблений цими державами або, у випадку окупації, – за них, сприяв формуванню інститутів, що були здатні амортизувати чинники нестабільності політичних режимів. Приклад Веймарської Республіки, тим не менш, дає привід констатувати, що наявність демократичної інституціональної структури ще не є гарантією стабільності політичного режиму: в цій державі існувала найдемократичніша в Європі конституція та політична система, що не стало гарантією політичної стабільності і не попередило авторитарний відкат.

Феномен демократичного транзиту в Центральній та Східній Європі є більш складним та багатофакторним. Суперечливість історичних явищ та політичних процесів сприяла особливій складності протікання модернізації. На відміну від країн Азії, Африки та Латинської Америки, в комуністичних автократіях Центральної та Східної Європи в період початку демократичного переходу існувала диференційована, спеціалізована, секуляризована, високо-бюрократична політична система. В даному випадку може виникнути складність у визначенні чинників політичної нестабільності.

Аналіз характеру протікання трансформаційних процесів у Центральній та Східній Європі дає можливість констатувати, що причинами нестабільності був не стільки підрив легітимності соціалістичної системи відповідних держав, скільки, як вже зазначалося вище, поява контрелітарних угрупувань у суспільно-політичному житті держави: формування незалежних суспільних об'єднань, підтримуваних орієнтованою на лібералізацію та реформування частини політичної еліти; розроблення альтернативних проектів політичного та соціально-економічного розвитку. Формування багатопартійності в СРСР; наказ Ярузельського про амністію опозиційних політичних діячів; безперешкодне формуванню «Нового форуму» у НДР – приклади зазначеного [5, с. 95].

Формування конкурентного та лояльного до опозиції політичного простору стає першим показником ерозії автократичного режиму і, як наслідок, – порушення стабільності політичної системи. Початок лібералізації політичного режиму може відбуватися як «згори», так і «знизу». Випадок Угорщини варто розглядати як розкол у політичній еліті, коли частина політичного керівництва сприяла поваленню панування домінуючої комуністичної партії, за фактичної пасивності опозиції та основної маси громадян. У НДР склалася повністю протилежна ситуація: політичне керівництво було монолітне, втім протестна активність громадян країни сприяла трансформації політичного режиму. Породжений лібералізацією політичний плюралізм сприяє поглибленню динаміки та хаотизації політичних процесів: підвищення активності та взаємодії акторів політичного життя призводить порушення звичної для автократичного режиму політичної стабільності. Як приклад можна навести стихійність активістських процесів у Польщі восени 1980 р., коли до руху «Солідарність-80» приєдналося близько 10 млн. осіб у короткий період часу. Організаційну незалежність проголосили навіть підконтрольні режиму професіональні спілки та асоціації. Румунія є прикладом, коли стихійний протест (лібералізація «знизу») був підтриманий військово-політичним керівництвом (лібералізація «згори»), що призвело до дестабілізації фундаменту політичної системи і повалення режиму Чеушеску в короткостроковий період часу [5, с. 98].

Встановлення демократичного політичного режиму, однак, не стало гарантією реальної демократії. Демократичний транзит в усіх постсоціалістичних країнах став жорстко пов'язаний із політико-інституціональним та господарським зламом старої структури, що в усіх випадках при-

зводило до соціальної ентропії. Включеність «консервативної» частини автократичної еліти в політичне життя часто ставало причиною гальмування модернізаційних процесів, порушення політичної стабільності. Корупція є ще одним чинником нестабільності в суспільно-політичному житті: політичний підтекст у даному випадку полягає в ризику підкупу політиків та обслуговування ними інтересів фінансово-промислових еліт [3, с. 194].

Нестабільність перехідних політичних режимів породжена чималою кількістю різнорідних факторів, які важко звести до певної єдиної змінної. В різних регіонах на різни етапах історичного розвитку політична нестабільність мала особливий, специфічний факторний контекст та наслідки. У країнах Заходу (Західна Європа \ Північна Америка) політична нестабільність була породжена природними історичними процесами, які були пов'язані з еволюційним утвердженням демократичного устрою. Як наслідок, встановлення ефективних демократичних політичних режимів там мало поступовий і відносно безболісний характер. Нестабільність перехідних політичних систем Азії, Африки та Латинської Америки була породжена різким руйнуванням традиційних політичних інститутів, відсутністю демократичних традицій та активістської, демократичної політичної культури. Посткомуністичні держави Центральної та Східної Європи в цілому виявилися більш сприятливими до демократичних перетворень. Тим не менш, автократичні традиції в політичному та громадському житті відклали відбиток на характер протікання модернізаційних процесів, відбиток, що породжував флуктуаційні явища в суспільно-політичному середовищі.

Особливий інтерес у дослідженні стабільності / нестабільності перехідних політичних режимів представляють політичні системи Східної Європи, в першу чергу – держави, що входили до СРСР. Початок демонтажу автократичної системи в цьому політичному регіоні пов'язаний із формальним утвердженням багатопартійності та плюралізму інститутів колективної дії. Формування багатопартійності стало лише першою сходинкою у процесі формування плюралістичного політичного простору. Держави пострадянського простору є класичним прикладом «трансплантації» формальних демократичних інститутів за майже повної відсутності сталої демократичної традиції в близькому історичному вимірі. Особливий інтерес серед держав пострадянського простору становить Україна (коливання між процесами відкату та політичної модернізації в Україні).

Науковці в межах інституціональної парадигми виділяють ряд параметрів, що визначають характер функціонування політичного режиму: виборча система (мажоритарна, пропорційна, змішана); плюралізм політичних партій та партійна система; форма державного правління (президентська, парламентська, змішана); структура представницьких установ (одно-двопалатний парламент); конституція як основний документ, що визначає «правила гри»; якісні характеристики політичних інститутів, що є визначальним для стабільності політичної системи [6, с. 109].

Коеволюція виборчої та партійної системи в Україні нерозривно пов'язана з реформаторськими процесами, розпочатими у другій половині 80-х рр.. 20 ст. Протягом більш ніж 25 років української незалежності в політичному, експертному, науковому та громадському середовищі безперервно точаться дискусії з приводу вибору найбільш оптимальної виборчої системи, яка б забезпечила репрезентативність та ефективність законодавчого органу.

Різні варіанти виборчої системи, які застосовувалися в українському виборчому законодавстві, були орієнтовані, в першу чергу, на задоволення інтересів правлячого політичного класу. Виборча система, відповідно до якої проводилися вибору у 1990 та 1994 рр., передбачала виключно мажоритарний критерій абсолютної більшості (50%+1). Дана система була обрана з метою закріплення позицій минулої партійно-номенклатурної еліти [8, с. 58]. Результатом стала утвердження «атомізованої» («розпорошеної») партійної системи, поляризація партійних сил і, як наслідок, – параліч роботи парламенту через відсутність консолідації політичних сил.

Певна стабілізація роботи законодавчого органу пов'язана з імплементацією змішаної виборчої системи: 50% депутатського обиралося за пропорційною системою, 50% – за мажоритарною системою відносної більшості [8, с. 60]. Варто зауважити, що мажоритарний критерій, хоч і відповідає уявленням виборців про можливість прямого контролю над обраними кандидатами, тим не менш, негативно впливає на процес партійного будівництва. Також мажоритарна складова частина в силу персоналізації кандидатів та певних організаційних чинників більш вразлива для корупції та підкупу виборців. Введення пропорційної складової частини виборчої системи у 2006 р. призвело до встановлення «біполярної» партійної системи, яка характеризувалася протистоянням двох політичних класів.

Парламентаризм в Україні протягом усього періоду незалежності нашої держави виконував особливу суспільно-політичну роль. З усіх гілок влади саме парламент був місцем найбільших політичних баталій та доленосних рішень. Факт особливого значення парламенту в політичному житті країни підтверджується і значною кількістю позачергових виборів: з одного боку, це демонструє розуміння важливості законодавчої гілки у процесі артикуляції суспільних інтересів

в особливо критичні періоди політичного життя; з іншого – констатує низьку ефективність функціонування парламентаризму. Відсутність реальних механізмів впливу на законодавчу гілку влади з боку громадян, розпорошеність політичних сил, їх залежність від фінансово-промислових груп, корупція та неконтрольована лобістська діяльність – постійно породжують політичну нестабільність.

Один із факторів, що став визначальним у процесі трансформації політичних інститутів політичної системи України, – вибір форми правління. В Україні відповідно до Конституції були засновані президентсько-парламентська та парламентсько-президентська форми правління. Протистояння президентської (виконавчої) та парламентської (законодавчої) гілок влади стало однією з причин перманентної нестабільності політичної системи України. Період середини 90-х рр. характеризувався нормативно-правовим оформленням існуючої політичної реальності: були прийнято цілий ряд законодавчих актів, що формалізували, структурували та скеровували статус, повноваження, функції інститутів політичної системи.

Саме в цей період проявилися перші тенденції протистояння виконавчої та законодавчої гілки влади. Головним конфліктним питанням, що породжувало протистояння між гілками влади, став вибір оптимальної форми правління: президентської, парламентської чи змішаної. Конституційний договір між президентською та законодавчою гілками влади в період до прийняття Основного закону, обравши президентсько-парламентську форму, певним чином стабілізував політичне середовище [1, с. 3].

Прийняття Конституції в 1996 р. оформило існуючу форму правління. Тим не менш, обрана модель продовжувала містити в собі конфліктний потенціал. Кульмінація флуктуаційних явищ та політичного протистояння на деякий час припинилася у зв'язку з поправками і доповненнями до Основного закону у 2004 р. Зміна політичного керівництва на рівні виконавчої влади (уряд та Президент) у 2010 р. призвела до конституційного відкату і встановлення майже чистого президентиалізму. Суспільно-політична криза 2013–2014 рр. призвела до поворотного перегляду конституції і повернення до варіанту 2004 р. – парламентсько-президентської моделі [4, с. 4]. Втім, дискусії з приводу масштабної конституційної реформи, не вщухають. Вочевидь, питання вибору форми правління ставало причиною політичного протистояння між гілками влади, владними та опозиційними силами, як наслідок – сприяло порушенню стабільності політичної системи.

Важливим етапом на шляху інституціонального та державного будівництва стало прийняття Основного закону. Конституція 1996 р. закріпила демократичний політичний режим; оформила структуру та функції політичної системи. Процес конституційного оформлення нових політичних реалій супроводжувався жорстким конфліктним протистоянням із радянсько-консервативним прошарком політичної еліти. Прийняття Основного закону мало велике юридичне, символічне та суспільно-політичне значення, оскільки Конституція створила фундамент консолідації громадян та політичної еліти; припинила політичні дискусії довкола питання вектору політичного розвитку, політичного режиму та форми правління [1, с. 4]. Втім, роль Конституції як документа, що гарантував національне єднання, та, відповідно, політичну стабільність, була короткочасною. Соціальна та економічна криза, що вразила суспільство, значно підвищила градус суспільно-політичної конфліктності політичного середовища; одночасно в суспільстві знизилися актуальність демократичних політичних інститутів; відновилося протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади.

Отже, дослідження феномена політичної стабільності, політичних інститутів та їх функціональних, адаптивних можливостей не обмежується лише структурним контекстом. Дане твердження було розглянуто нами в межах компаративного регіоналізму: було досліджено контекст, у якому перебували різні політичні системи світу; чинники політичної стабільності та нестабільності, відповідних політичних режимів.

Компаративний аналіз модернізаційних процесів, що протікали на рубежі століть в різних політичних та соціальних системах, надав нам якісне розуміння форматів трансформаційних процесів, що відбувалися в державах, які перебували у стані транзиту. Конкретизація відповідних процесів сприяла розширенню розуміння процесів дестабілізації політичних систем транзитних держав та шляхів їх подолання. Не дивлячись на різноманітність процесуальних та структурних моделей політичної нестабільності, спільним для значної більшості перехідних держав, що виступала детермінуючою складовою частиною, стала відсутність партисипарних інститутів та демократичної політичної культури. Особливо актуальним даний вимір нестабільності інститутів політичної системи є для держав пострадянського простору, до якого, зокрема, належить і Україна. З історико-політичної точки зору на практику останніх століть на політичному просторі, що охоплював пострадянські держави, можна констатувати фактичну відсутність у довготривалому інтервалі демократичних норм, правил та процедур на рівні соціальної та політичної системи. Дане соціальне та політичне явище стало основою для конфлікту неформальної складової частини соціальної системи та формальних демократичних норм та процедур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Григор'єв О.В. Трансформація політичної системи України: еволюція конституціоналізму. *Вісник ОНУ. Сер. Соціологія і політичні науки.* 2009. С. 497–505.

2. Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция / Пер. с англ. под ред. С. Деникиной, В. Барановой. Москва : Изд-во ГУ ВШЭ, 2010. 287 с.

3. Іщенко І.В. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості : монографія. Дніпропетровськ : Інновація, 2015. 306 с.

4. Ніколаєнко Н.В. Форми правління в умовах конституціоналізму: історична ретроспектива та сучасний стан. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2014. № 2. С. 26–31. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru 2014 2 8.

5. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / пер с англ., под ред. В.А. Бажанова. Москва : РОССПЭН, 2000. 320 с.

6. Стойко О.М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. 416 с.

7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : «Прогресс-Традиция», 2004. 480 с.

8. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.

УДК 328.126:328.161.2](575.2)“1993/2010”
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.11

ПАРТІЙНА СИСТЕМА В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АТИПОВОЇ НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В КИРГИЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1993–2010)

PARTY SYSTEM IN THE CONTEXT OF FUNCTIONING OF ATYPICAL SEMI-PRESIDENTIAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN THE KYRGYZ REPUBLIC (1993–2010)

Осадчук І.Ю.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

Визначено конституційні системи державного правління у рамках республіканської форми державного правління. Проаналізовано особливості функціонування інституту вотуму недовіри уряду в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр. Напівпрезидентську систему правління в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр. визначено як атипову. Запропоновано авторську методику визначення типів партійних систем. Виділено типи партійної системи у контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр.

Ключові слова: система державного правління, напівпрезидентська система правління, атипова напівпрезидентська система правління, партійна система, Киргизька Республіка.

Определены конституционные системы государственного правления в рамках республиканской формы государственного правления. Проанализированы особенности функционирования института вотума недоверия правительству в Кыргызской Республике в 1993–2010 гг. Полупрезидентская система правления в Кыргызской Республике в 1993–2010 гг. определена как атипичная. Предложена авторская методика определения типов партийных систем. Выделены типы партийной системы в контексте функционирования атипичной полупрезидентской системы правления в Кыргызской Республике в 1993–2010 гг.

Ключевые слова: система государственного правления, полупрезидентская система правления, атипичная полупрезидентская система правления, партийная система, Кыргызская Республика.

The author analyzed the systems of government within the framework of a republican form of government. Atypical semi-presidential systems of government in the Post-Soviet countries requires a detailed analysis in Political Science. In this context, the analysis of party system in atypical semi-presidential system of government in the Kyrgyz Republic (in 1993–2010) is extremely actual. The purpose of the article is to determine the types of party system in atypical semi-presidential system of government in the Kyrgyz Republic (in 1993–2010). New institutionalism and its various types and paradigms are chosen as theoretical and methodological basis of the proposed research.

As a result of the article, it is argued that parliamentary vote of no confidence in government does not automatically lead to government’s resignation, since it depends on the position/will of a president in the Kyrgyz Republic (in 1993–2010). It determines the atypicality of semi-presidential (constitutional) system of government in the analyzed country. Based on the author’s methodology, it was classified the types of party system in atypical semi-presidential system of government in the Kyrgyz Republic (in 1993–2010). Consequently, it is argued that party system in the Kyrgyz Republic (in 1993–2010) evolved from a single-party system with a low level of non-partisanship to a non-partisan system and from a non-party system – to a moderate multiparty system with one super-dominant party.

Key words: system of government, semi-presidential system of government, atypical semi-presidential system of government, party system, the Kyrgyz Republic.

Постановка проблеми. У сфері аналізу конституційних (і/чи політичних) систем правління важливим є напрям дослідження атипових напівпрезидентських систем правління в пострадянських країнах та їхніх інституційних атрибутів, зокрема партійних систем. У цьому контексті актуальним є дослідження партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Атипові напівпрезидентські системи правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на атиповість напівпрезидентських систем правління у рамках республіканської форми державного правління, проаналізовано у працях таких авторів: О. Зазнаєв [1], І. Осадчук [2], В. Литвин [2] тощо. Особливості партійної системи в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр. досліджено в роботах таких авторів: Р. Абазов [3], К. Базарбаєв [4], З. Галієва [5], Б. Жумагулов [4], Т. Ібраімов [6], К. Келер [7], А. Кинєв [8], З. Курманов [9–11] тощо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначити типи партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр. Задля реалізації поставленої мети треба вирішити такі дослідницькі *завдання:* 1) визначити конституційні системи державного правління (президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм та асамблейно-незалежна система правління) у рам-

ках республіканської форми державного правління; 2) з'ясувати суть і специфіку напівпрезидентської системи державного правління (напівпрезиденталізму); 3) проаналізувати умови й особливості застосування вотуму недовіри уряду як атрибуту атиповості напівпрезидентської системи правління в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр.; 4) запропонувати авторську методику визначення типів партійних систем і на її основі виділити типи партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження вибрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Однією з найапробованіших методик визначення типових конституційних і політичних систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління є методика Р. Елгі [12; 13]. У представленому дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає: а) *президенталізм* (президентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету/адміністрації президента (навіть можливо прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні винятково перед президентом (разом із цим члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом/провідною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу та значення на структурування системи державного правління); б) *парламентаризм* (парламентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр й урядовий кабінет колективно відповідальні винятково перед легіслатурою (разом із цим члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними і перед президентом та легіслатурою, однак це не має дефінітивного значення й впливу на структурування системи державного правління); в) *напівпрезиденталізм* (напівпрезидентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властиві посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (разом із цим прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними і перед парламентом, і перед главою держави; крім того, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/чи президентом, але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), а також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого боку – прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом [14, с. 5; 15, с. 7]. Незалежно від природи та процесуальної логіки парламентського вотуму недовіри уряду і/чи прем'єр-міністру напівпрезидентською позиціонується та система державного правління, в якій існує «безперервна» обов'язкова колективна відповідальність уряду та прем'єр-міністра перед легіслатурою, чи, інакше кажучи, в якій легіслатура володіє ініціативою ставити питання про колективну відповідальність уряду. Натомість усі інші/додаткові уточнення та атрибути є тільки допоміжними правилами класифікації систем правління, які варто застосовувати тільки у типологізації напівпрезиденталізму [14, с. 80]. Вказану модифікацію типології систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління ми доповнюємо *асамблейно-незалежною системою правління.* М. Шугарт і Дж. Кері, а також О. Зазнаєв визначають *асамблейно-незалежну систему правління* як систему правління, для якої характерні такі ознаки: 1) невсенародні вибори глави держави; 2) уряд не несе відповідальності перед парламентом [1, с. 55; 16, с. 26].

У Киргизькій Республіці у 1993–2003 рр. Збори народних представників могли висловити недовіру прем'єр-міністрові. Після висловлення Зборами народних представників недовіри прем'єр-міністру президент мав право оголосити про відставку прем'єр-міністра або ж міг не погодитися з рішенням Зборів народних представників. Якщо впродовж трьох місяців вотум недовіри прем'єр-міністру висловлювали повторно, то президент оголошував про відставку прем'єр-міністра або розпускав Збори народних представників (п. 5 ст. 71) [17]. У 2003–2007 рр. після висловлення Жогорку Кенешем (парламент) недовіри уряду президент Киргизької Республіки теж мав право прийняти рішення про відставку уряду або ж міг не погодитися з рішенням парламенту (п. 6 ст. 72) [18]. Якщо впродовж трьох місяців вотум недовіри уряду висловлювали повторно, то президент Киргизької Республіки оголошував про відставку уряду або розпускав Жогорку Кенеш

(п. 7 ст. 72) [18]. Подібним чином питання відповідальності уряду було врегульоване у 2007–2010 рр. Після висловлення недовіри уряду президент мав право або прийняти рішення про відставку уряду, або не погодитися з рішенням парламенту (п. 6 ст. 71). Якщо Жогорку Кенеш впродовж трьох місяців повторно ухвалював рішення про висловлення недовіри уряду, то президент відправляв уряд у відставку або призначав дострокові парламентські вибори (п. 7 ст. 71) [19].

Таким чином, парламент мав право висувати вотум недовіри уряду, проте останній набував чинності тільки тоді, коли його підтримував президент, який також був наділений повноваженнями вибирати між відставкою уряду та розпуском парламенту (якщо вотум недовіри уряду висловлювався повторно). Отже, вотум недовіри уряду, що не призводив до його відставки, зумовив атиповість формально напівпрезидентської системи правління в Киргизькій Республіці.

З метою визначення типів партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в пострадянських країнах пропонуємо підхід до типологізації партійних систем, який полягає у врахуванні частки непартійних депутатів у складі парламентів/нижніх палат парламентів. Пояснюємо це тим, що непартійні депутати в деяких пострадянських країнах звикло виступають або раніше виступали основою (чи складником) парламентської підтримки президентів, а тому є важливими типологізаційно. Щоб врахувати цей факт, беремо за основу таксономію партійних систем А. Сіароффа [20; 21] та доповнюємо/модифікуємо її певними індикаторами, отримуючи новий класифікаційний ряд партійних систем (попередній варіант типології більш детально див. [22, с. 178–180]). Причому виділено такі індикатори класифікації партійних систем: 1) кількість та розмір релевантних парламентських партій (частка мандатів релевантної партії є ≥ 3% від фактичного складу легіслатури); 2) концентрація мандатів двох найбільших партій у легіслатурі; 3) співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі; 4) співвідношення мандатів другої і третьої за розмірами партій у легіслатурі; 5) частка непартійних депутатів/рівень непартійності у легіслатурі. Більшість із них відповідає теоретико-методологічним зауваженням та логіці А. Сіароффа, а уточнення потребує індикатор співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі. Річ у тому, що врахування цього індикатора дає змогу дистинктивно глянути на *природу таких типів партій,* як велика і домінуюча, а також виокремити феномен супердомінуючої партії. У кількісному зрізі *домінуюча партія* – це партія, концентрація парламентських мандатів якої становить 50,1–75,0%, *супердомінуюча партія* – це партія, концентрація парламентських мандатів якої становить 75,1–100,0%, а *велика партія* – це партія, концентрація парламентських мандатів якої більша, ніж удвічі від концентрації мандатів будь-якої іншої партії в легіслатурі та становить відповідно 33,4–50,0%. Крім того, теоретико-методологічно новим є такий індикатор, як *рівень непартійності у легіслатурі,* який може бути низьким, середнім або високим. Низький рівень непартійності притаманний для кейсів, коли частка непартійних депутатів менша чи дорівнює 16,7% від фактичного складу легіслатури. Середній рівень непартійності – це кейс, коли частка непартійних депутатів становить від 16,8% до 33,4% від фактичного складу легіслатури. Зрештою, високий рівень непартійності властивий для кейсів, коли частка непартійних депутатів становить від 33,5% до 50,0% від фактичного складу легіслатури. А, відповідно, на підставі врахування перерахованих індикаторів виділення типів партійних систем має бути двопорядковим: спочатку визначається логіка міжпартійної конструкції у партійній системі, а потім (за можливості) вона доповнюється параметром рівня непартійності партійної системи. Таким чином, теоретично можна отримати такі типи партійних систем:

1) *однопартійні* – це партійні системи, в яких функціонує одна релевантна партія або партійні системи, в яких функціонують дві релевантні партії, причому одна з них – велика, домінуюча чи супердомінуюча;

2) *двопартійні (змагальні) системи* (реально двопартійні системи) – партійні системи, в яких: концентрація парламентських мандатів двох релевантних партій становить 95% або і більше; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше «2»;

3) *дво-з-половиною партійні системи* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; концентрація парламентських мандатів двох найбільших партій становить 80–95%; відношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії до третьої становить «2,5» та більше;

4) *помірковано-багатопартійні системи з однією великою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; відношення парламентських мандатів першої партії щодо другої становить більше «2»;

5) *помірковано-багатопартійні системи з однією домінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; одна з партій має більше 50% мандатів у парламенті;

6) *помірковано-багатопартійні системи з однією супердомінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; одна з цих партій має більше 75% мандатів у парламенті;

7) *помірковано-багатопартійні системи з двома великими партіями* – це партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; жодна з цих партій не є домінуючою чи супердомінуючою; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить «2,5» і більше;

8) *помірковано-багатопартійні системи з порівняною рівновагою (чи розмірним балансом) партій* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій коливається від трьох до п'яти включно; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії до третьої становить менше «2,5»;

9) *надмірно-багатопартійні системи з однією великою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; жодна з партій не є домінуючою чи супердомінуючою; співвідношення кількості мандатів першої парламентської партії до другої становить більше «2»;

10) *надмірно-багатопартійні системи з однією домінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; одна з партій має більше 50% мандатів у парламенті;

11) *надмірно-багатопартійні системи з однією супердомінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; одна з партій має більше 75% мандатів у парламенті;

12) *надмірно-багатопартійні системи з двома великими партіями* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; жодна з партій не є домінуючою чи супердомінуючою; співвідношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії до третьої у парламенті становить «2,5» і більше;

13) *надмірно-багатопартійні системи з порівняною рівновагою (або розмірним балансом) партій* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій парламенту коливається від шести до десяти включно; відношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить менше «2,5»;

14) *атомізовані системи з однією великою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; жодна з партій не є домінуючою чи супердомінуючою; співвідношення кількості мандатів першої парламентської партії до другої становить більше «2»;

15) *атомізовані системи з однією домінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; одна з партій має більше 50% мандатів у парламенті;

16) *атомізовані системи з однією супердомінуючою партією* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; одна з партій має більше 75% мандатів у парламенті;

17) *атомізовані системи з двома великими партіями* – партійні системи, в яких: кількість релевантних політичних партій парламенту становить одинадцять і більше; жодна з партій не є домінуючою чи супердомінуючою; відношення мандатів першої парламентської партії до другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить «2,5» і більше;

18) *атомізовані системи з порівняною рівновагою (або розмірним балансом) партій* – партійні системи, в яких: кількість релевантних партій парламенту становить одинадцять і більше; відношення мандатів першої парламентської партії щодо другої становить менше «2»; відношення мандатів другої партії щодо третьої становить менше «2,5»;

19) *непартійні системи* – партійні системи, в яких непартійні депутати займають більше 50% мандатів.

На підставі запропонованої методики визначимо типи партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр. В Киргизькій Республіці партійну систему в 1993–1995 рр. визначено як однопартійну систему з низьким рівнем непартійності, 1995–2007 рр. – як непартійну систему, 2007–2010 рр. – як помірковано-багатопартійну систему з однією супердомінуючою партією (цією партією була «партія влади» – «Ак Жол»/«Світлий шлях», яка за результатами парламентських виборів 2007 р. здобула 71 мандат із 90) (див. табл. 1).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. В результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр. парламент мав право висувати вотум недовіри уряду, проте останній набував чинності тільки тоді, коли його підтримував президент, який також був наділений повноваженнями вибирати між відставкою уряду та розпуском парламенту (якщо вотум недовіри уряду висловлювався повторно). Таким чином, вотум недовіри уряду, що не призводив до його відставки, зумовив атиповість формально напівпрезидентської системи правління в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр. На основі таких індикаторів

Таблиця 1

Типи партійної системи в атиповій напівпрезидентській системі правління в Киргизькій Республіці (1993–2010) [4, с. 81; 23]

1993–1995	1995–2000	2000–2005	2005–2007	2007–2010
однопартійна система з низьким рівнем непартійності	непартійна система	непартійна система	непартійна система	помірковано-багатопартійна система з однією супердомінуючою партією

класифікації партійних систем, як: 1) кількість та розмір релевантних парламентських партій (частка мандатів релевантної партії є ≥ 3% від фактичного складу легіслатури); 2) концентрація мандатів двох найбільших партій у легіслатурі; 3) співвідношення мандатів першої і другої за розмірами партій у легіслатурі; 4) співвідношення мандатів другої і третьої за розмірами партій у легіслатурі; 5) частка непартійних депутатів/рівень непартійності у легіслатурі, запропоновано авторську типологію партійних систем. Використовуючи цю типологію/методику, визначено типи партійних систем в атиповій напівпрезидентській системі правління в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр. Встановлено, що в Киргизькій Республіці у 1993–2010 рр. партійна система еволюціонувала від однопартійної системи з низьким рівнем непартійності до непартійної системи і від непартійної – до помірковано-багатопартійної системи з однією супердомінуючою партією. У подальших дослідженнях проаналізуємо особливості функціонування партійних систем в атипових напівпрезидентських системах правління в інших пострадянських країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы. *Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки.* 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
2. Осадчук І., Литвин В. Теоретико-методологічні параметри і підходи до типологізації партійних систем та емпірично-порівняльні результати їх верифікації на прикладі України (1990–2016). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики* : збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведи) від 8 жовтня 2016 року / За заг. ред. А. Романюка. Львів : Простір-М, 2017. С. 149–193.
3. Abazov R. The Parliamentary Election in Kyrgyzstan, February/March 2005. *Electoral Studies*. 2007. Vol. 26. No. 2. P. 529–533.
4. Базарбаев К., Жумагулов Б. Политические партии Кыргызстана: теория и практика. Бишкек : Фонд им. Фридриха Эберта, 2012. 140 с.
5. Галиева З. Парламентские выборы и политические партии в суверенном Кыргызстане. Информационно-аналитический центр. Лаборатория общественно-политического развития стран ближнего зарубежья. 24.04.2009. URL: https://ia-centr.ru/experts/4516/ (дата обращения: 30.01.2019).
6. Ибраимов Т. Институционализация политических партий в Кыргызстане: факторы влияния. AUCA *Academic Review.* 2006. No. 4. P. 48–60.
7. Koehler K. Authoritarian Institution Building: Electoral Politics and Ruling Party Formation in Post-Revolutionary Kyrgyzstan. Bishkek : OSCE Academy, 2009. URL: http://www.osce-academy.net/upload/file/Authoritarian_Institution_Building_(4)_Kevin_K.pdf (Last accessed: 30.01.2019).
8. Кынев А. Кыргызстан до и после «Тюльпановой революции»: Бурные события 2005 года еще не означают изменения системы правления в стране. Бишкек, 2010. URL: http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html (дата обращения: 30.01.2019).
9. Курманов З. Жогорку Кенеш и феномен «партии власти». *Становление и развитие парламента и парламентаризма в Кыргызстане* : материалы научно-практической конференции, Иссык-Куль, 5–6 октября 2009 г. Бишкек, 2009. С. 135–140.
10. Курманов З. Парламентские выборы в Кыргызстане 2005 г. и крах политического режима А. Акаева. *Центральная Азия и Кавказ.* 2005. № 3 (39). С. 7–16. URL: https://www.ca-c.org/journal/2005/journal_rus/cac-03/01.kurmru.shtml (дата обращения: 30.01.2019).
11. Курманов З. Партийные системы и типология партий: отражение мирового опыта в Кыргызстане. Ч. 2. Центр политико-правовых исследований (ЦППИ). 02.03.2018. URL: http://center.kg/article/141 (дата обращения: 30.01.2019).
12. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy.* 2005. Vol. 16. No. 3. P. 98–112.
13. Elgie R. Presidential Power. Glossary. URL: http://presidential-power.com/?page_id=5 (Last accessed: 30.01.2019).

14. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти : монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.

15. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 20* : збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 3–12.

16. Shugart M., CareyJ. Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 316 p.

17. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 1993 г. (с изменениями и дополнениям от 10 февраля 1996 г. и 17 октября 1998 г.). URL: http://www.krugosvet.ru/node/41806?page=0,8 (дата обращения: 30.01.2019).

18. О новой редакции Конституции Кыргызской Республики : Закон Кыргызской Республики от 18 февраля 2003 г. № 40. URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1164 (дата обращения: 30.01.2019).

19. Конституция Кыргызской Республики от 21 октября 2007 г. URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=223&oidn=_1Y2105UJV#_1Y2105UJV (дата обращения: 30.01.2019).

20. Siaroff A. A Typology of Contemporary Party Systems. Paper Presented at the 20th World Congress of the International Political Science Association. Fukuoka, 9–13 July 2006. URL: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_5213.pdf (Last accessed: 30.01.2019).

21. Siaroff A. Comparative European Party systems: An Analysis of Parliamentary Elections Since 1945. New York : Garland Publishing, 2000. 504 p.

22. Осадчук І., Литвин В. Теоретико-методологічні параметри і підходи до типологізації партійних систем та емпірично-порівняльні результати їх верифікації на прикладі України (1990–2016). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики* : збірник статей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведи) від 8 жовтня 2016 року / За заг. ред. А. Романюка. Львів : Простір-М, 2017. С. 149–193.

23. Выборы депутатов Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. Цифры и факты. Бишкек, 2005. С. 438–439.

УДК 329 (477): 329.17+323.174
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.12

ДИЛЕМНІСТЬ РОЗВИТКУ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ЇЇ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ

THE DILEMMA OF DEVELOPMENT OF THE PARTY SYSTEM OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF ITS NATIONALIZATION AND REGIONALIZATION PROCESSES

Остапець Ю.О.,
доктор політичних наук,
декан факультету суспільних наук
Ужгородського національного університету

У статті охарактеризовано дилемність розвитку партійної системи України в контексті процесів націоналізації і регіоналізації. Націоналізація партійної системи розглядається як здатність партій отримувати однорідну підтримку виборців у всіх територіальних одиницях держави. Досліджено чинники впливу на процес націоналізації партійної системи України. Розраховано індекс націоналізації партійної системи України впродовж 1998–2014 рр. за результатами парламентських виборів. Виокремлено типові та девіантні регіони за результатами обчислення евклідової відстані. Охарактеризовано основні періоди розвитку партійної системи України та зроблено висновки про її сучасний стан та конфігурацію.

Ключові слова: партійна система України, націоналізація партійної системи, евклідова відстань, регіональні партії, парламентські вибори, установчі вибори.

В статье охарактеризирована дилеммность развития партийной системы Украины в контексте процессов национализации и регионализации. Национализация партийной системы рассматривается как способность партий получать однородную поддержку избирателей во всех территориальных единицах государства. Исследованы факторы влияния на процесс национализации партийной системы Украины. Рассчитан индекс национализации партийной системы Украины на протяжении 1998–2014 гг. по результатам парламентских выборов. Выделены типичные и девиантные регионы по результатам вычисления эвклидового расстояния. Охарактеризированы основные периоды развития партийной системы Украины, и сделаны выводы о её современном состоянии и конфигурации.

Ключевые слова: партийная система Украины, национализация партийной системы, евклидово расстояние, региональные партии, парламентские выборы, учредительные выборы.

The article describes the dilemma of development of the party system of Ukraine in the context of its nationalization and regionalization processes. Nationalization of the party system is considered as the ability of parties to obtain similar voter support over the all territorial units of the state. Party system nationalization effect in Ukraine is investigated. The index of nationalization of the party system of Ukraine throughout 1998-2014 according to the results of the parliamentary elections is calculated. The typical and deviant regions are distinguished by the results of calculating the Euclidean distance. The basic periods of the development of the party system of Ukraine are characterized and conclusions about its current situation and configuration are made.

Key words: party system of Ukraine, party system nationalization, Euclidean distance, regional parties, parliamentary elections, constituent elections.

Постановка проблеми. Наявність потужних загальнонаціональних партій зміцнює внутрішню єдність суспільства, і, навпаки, чіткий регіональний розподіл їхнього впливу є негативним чинником у процесі консолідації держави, особливо в разі, коли ідеологія регіональної за своєю суттю партії суперечить загальнонаціональній ідеології. У зв'язку із цим знання про регіональні особливості структурування партійного простору, діяльність партій із вироблення регіональної політики набувають усе більшої актуальності.

Актуальність дослідження зумовлюється складністю та неоднозначністю процесів, які характерні для еволюції та функціонування української партійної системи. З одного боку, така еволюція пов'язана зі становленням загальнонаціональних партій, а з іншого, за результатами місцевих виборів 2010 та 2015 рр., можна констатувати появу в Україні потужних регіональних партій, незважаючи на те, що згідно із чинним законодавством створення таких заборонено [1]. Регіональна конфігурація партійної системи тісно пов'язана з процесом націоналізації партійної системи та діяльністю регіональних партій.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета наукової статті – дослідити особливості формування партійної системи України у контексті процесів її націоналізації та регіоналізації. Для досягнення мети автором поставлені такі завдання: 1) проаналізувати основні періоди розвитку партійної системи України; 2) на основі розрахунку евклідової відстані, індексів націоналізації партійної системи, волатильності висвітлити загальнонаціональні та регіональні характеристики розвитку партійної системи України; 3) охарактеризувати конфігурацію партійної системи України на сучасному етапі її розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологічною основою нашого дослідження є теорія націоналізації партійних систем. Через

призму вказаної теорії і буде розглянутий розвиток партійної системи України в контексті процесів націоналізації та регіоналізації.

Під процесом націоналізації партійних систем Г. Голосов розуміє уніфікацію електоральної підтримки політичних партій в різних територіальних одиницях держави. Партійна система повністю націоналізована, коли частки голосів, отриманих партіями в різних територіальних одиницях держави, однакові. Якщо партії отримують електоральну підтримку лише в деяких регіонах, то партійну систему вважають ненаціоналізованою [2, с. 128].

Високий рівень націоналізації партійної системи, на думку Р. Туровського, супроводжується територіальною гомогенністю конкурентного паттерна. Іншими словами, націоналізація партійної системи зовсім не означає низької конкуренції. Її зміст полягає в тому, що одні й ті самі структурні характеристики конкуренції повторюються на всій території [3, с. 165].

Націоналізація партійної системи досить часто пов'язана з іншим процесом – її регіоналізацією. В даному випадку чим вищий показник націоналізації, тим меншим, відповідно, є показник її регіоналізації, і навпаки. Результат процесу регіоналізації партійного впливу пов'язаний з утворенням регіональних політичних партій та регіональною партійною підтримкою загальнонаціональних партій.

У дослідженнях із націоналізації, як вважає Р. Туровський, регіональними вважаються партії, які приймають участь у виборах лише на окремих територіях, тобто мають незначне територіальне покриття. Другим важливим критерієм віднесення партій до регіональних є партикуляристська ідеологія останніх [3, с. 174]. Загальнонаціональні партії, які мають локалізовану територіальну підтримку, вчений називає регіоналізованими.

Територіально локалізовану електоральну підтримку політичних партій також можна розглядати в рамках концепту багаторівневої партії, запропонованого П. ван Хаутеном, Д. Муном, О. Бретбергом [4, с. 198]. Багаторівневі партійні структури, відповідно до вказаного концепту, формуються внаслідок: 1) процесу регіоналізації в багатонаціональних державах; 2) конкуренції з боку етнорегіональних партій; 3) отримання користі центральним офісом партії за надання автономії регіональним партійним структурам; 4) кращої обізнаності локальних партійних структур із місцевими проблемами та шляхами їх вирішення.

Для вимірювання рівня націоналізації партійної системи нами використаний індекс націоналізації партійних систем, розроблений М. Джонсом і С. Мейнверінгом [2; 3; 5]. Аналіз націоналізації партійної системи повинен обов'язково включати виявлення типових і девіантних регіонів. Таке виокремлення дозволяє зробити розрахунок евклідової відстані [3; 5].

Для характеристики особливостей розвитку партійної системи України в контексті нашого дослідження запропоновано періодизацію її еволюції. Ключовим для нашої періодизації є виокремлення періодів на основі так званих великих електоральних циклів, які включають парламентські, президентські та місцеві вибори. Точкою відліку такого електорального циклу в політичній науці прийнято вважати чергові парламентські вибори. Але, враховуючи статус Президента України в системі державної влади, обсяг його повноважень і механізмів впливу на внутрішню політику держави, для України висхідною точкою відліку великого електорального циклу можна вважати і президентські вибори. За результатами трьох президентських виборів 2004, 2010, 2014 рр. змінювалася форма правління, утворювалися нові партійні структури, які певний час домінували в українському політикумі. Отже, наша періодизація має такий вигляд: перший період – 1991–2004 рр., другий – 2004–2014 рр., третій – починаючи з 2014 р.

Загальнонаціональні та регіональні особливості еволюції партійної системи України можна виокремити такі: визначальний вплив електоральних процесів на її еволюцію; незручне для формування партій інституційне середовище (президенціалізм, відсутність належної нормативної бази, постійні зміни виборчої системи тощо); наявність традицій клієнтелізму, патерналізму, регіоналізму; регіоналізація партійного впливу та поява регіональних партій.

Перший період (1991–2004 рр.) вирізнявся протистоянням прибічників незалежності й прозахідної зовнішньополітичної орієнтації з прихильниками ідеї збереження колишнього СРСР та реінтеграції в його межах. У другій половині 90-х рр. боротьба розгорталася між пануючими центристами (правоцентристами) і лівою опозицією. Визначальний вплив на структуризацію партійної системи в рамках першого періоду мали установчі вибори [6].

Установчими виборами в Україні можна вважати вибори Верховної Ради України 1990 і 1994 рр. та президентські вибори 1991 і 1994 рр. Установчі вибори в Україні відбулися в умовах пактового переходу, і їх результатом став прихід до влади оновленої комуністичної еліти внаслідок запровадження поста президента і встановлення мажоритарної системи виборів до ВР України [7, с. 362].

Проаналізувавши результати установчих виборів, можна зробити висновок, що їх вплив на політичні процеси в Україні мав амбівалентний характер. Із одного боку, установчі вибори успішно виконали покладені на них функції в умовах демократичного переходу: вони встановили

інституційний дизайн, який окреслив особливості електоральної конкуренції та еволюції партійної системи; виокремили моделі електоральної поведінки населення України, що засвідчили її регіональний характер; стали основою легітимації майбутнього політичного режиму.

З іншого боку, вони, на нашу думку, не забезпечили ротацію політичної еліти внаслідок недоліків парламентського виборчого законодавства. А із запровадженням поста президента партійна номенклатура змогла успішно трансформуватись у новостворені владні структури. За цих умов нові інститути, зокрема політичні партії та вибори, не змогли відіграти критичну роль у зміні конструкції влади, а були лиш інтегровані в дещо змінену систему відносин власності та влади. Відповідно, в економічному та політичному житті визначальну роль відігравали неформальні інститути і практики. Результатом цього стало формування в Україні гібридного політичного режиму.

Головна причина його утворення, на думку Г. Касьянова, полягає в тому, що практично скрізь на пострадянському просторі єдиною силою, що мала навички організації державного управління, виявилася та частина партійно-державної номенклатури, яка своєчасно перехопила ініціативу в національно-демократичних рухів або навіть стала їх частиною. У незалежність вона увійшла разом із Президентом Л. Кравчуком, який із початку 1980-х рр. перебував на найвищих щаблях республіканської партійної ієрархії [8, с. 162].

Визначальний вплив на формування партійної системи в рамках першого періоду мали також і парламентські вибори 1998 та 2002 рр., які проводилися за змішаною виборчою системою. Вибори до ВР України 1998 р. відобразили кілька тенденцій регіональної впливовості політичних сил. Зафіксована обмеженість територіальної підтримки національно-демократичних сил переважно Західним регіоном. Насамперед, йдеться про Народний Рух України (НРУ), ВБ «Національний фронт», Партію реформи і порядок (ПРП). Причому, якщо територіальне покриття НРУ є загальнонаціональним, то такі політичні сили, як ПРП, ВБ «Національний фронт», можна назвати регіоналізованими партіями західноукраїнських областей, оскільки їхня електоральна підтримка та впливовість територіально локалізована в областях Західної України (див. Додаток В).

Ліві й лівоцентристські сили, скориставшись різким соціальним розшаруванням в українському суспільстві та збіднінням більшості населення, перемогли на виборах. Причому ВБ «Соціалістичної партії України та Селянської партії України» отримав найбільшу підтримку в Центральному регіоні, а Комуністична партія України – в русифікованих промислових районах Східної та Південної України.

Особливістю виборів 1998 р. стала поява феномену політичних партій одного регіону. Голосування за такі партії було зафіксоване в Закарпатській (Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 31, 17%), Дніпропетровській (ВО «Громада» – 35, 34%) і Сумській (Прогресивна соціалістична партія України – 20, 89%) областях. Саме завдяки такому голосуванню названі партії подолали 4% поріг голосів виборців по Україні загалом [9].

Парламентські вибори 2002 р. стали точкою біфуркації в розвитку партійної системи. Якщо до 2002 р. на її розвиток домінуючий вплив мав соціально-економічний поділ, то після виборів таким поділом стає соціально-культурний. Відповідно, в Західному та Центральному регіонах перемогу отримав опозиційний до влади блок В. Ющенка «Наша Україна», основу якого становили політичні партії національно-демократичного спрямування, в Південному і Східному регіонах найбільшу підтримку дістав провладний блок «За Єдину Україну!», до якого належали центристські партії. Актуалізація соціокультурного поділу «спростила» завдання політичних сил у наступних виборчих кампаніях. І його використовували у своїх виборчих меседжах як націонал-демократи, так і їх опоненти (комуністичні, проросійські партії). Мета консолідації власного електорату досягалася через апеляцію до питань, щодо яких у жителів різних регіонів були різні позиції. Таким чином, якщо до виборів 2004 р. соціокультурний поділ хоч і відображався на результатах виборів (парламентських і президентських), проте був одним із чинників структурування партійної системи, то під час вибор¬чої кампанії 2004 р. він набув характеру головного чинника впливу на її конфігурацію [10, с. 88] .

Парламентські вибори 2002 р. (див. Додаток В) у черговий раз підтвердили висновок С. Хантінгтона про «розколотість» України між західною і східною цивілізаціями, який він зробив на основі аналізу результатів президентських виборів 1994 р. у своїй книзі «Зіткнення цивілізацій» [11, с. 88].

Другий період (2004–2014 рр.) характеризувався соціокультурним протистоянням за віссю «Схід – Захід». Його особливість – стабільність електоральної мапи, яка з'явилася за результатами президентських виборів 2004 р., а потім відтворювалася на парламентських виборах 2006, 2007, 2012 рр. і президентських виборах 2010 р.

Президентські вибори 2004 р. мали визначальний вплив на регіоналізацію структурування партійного простору України. По-перше, за результатами виборів утворилось дві електоральні України – Східна і Західна, волевиявлення яких було абсолютно протилежним: В. Ющенко переміг у 17 регіонах (Захід, Центр), а В. Янукович – у 10 регіонах (Схід, Південь). По-друге, реалізація

політичної реформи (закон від 8 грудня 2004 р.) означала проведення парламентських та місцевих виборів за пропорційною системою, а відтак інституційне підсилення ролі політичних партій внаслідок формування уряду на партійній основі за результатами утворення парламентської більшості. По-третє, в ході президентської кампанії показала свою ефективність так звана «східна макрорегіональна політико-електоральна машина», яка працювала на досягнення перемоги В. Януковича. Апробація її з успіхом пройшла на парламентських виборах 2002 р. в Донецькій області у форматі Партії регіонів [12, с. 231–232].

Електоральне розмежування, яке виникло за результатами президентських виборів 2004 р., залишилось актуальним і на парламентських виборах 2006 та 2007 рр. Відповідно, на виборах до ВР України 2006 р. у регіонах, де переміг В. Ющенко, перше місце посіли БЮТ і ВБ «Наша Україна», що підтримували його у виборчій кампанії, а в регіонах, де переміг В. Янукович, перше місце здобула Партія регіонів (див. Додаток В).

У рамках даного періоду (на місцевих виборах 2006 та 2010 рр.) заявляють про себе регіональні партійні утворення. До головних причин виникнення регіональних політичних партій в Україні слід віднести: регіональний поділ України на Захід – Схід; етномовне розмежування та компактне проживання національних меншин на певній території; розмежування у часі проведення місцевих і парламентських виборів; нормативно-правова основа діяльності політичних партій; реформу з децентралізації влади і утворення об'єднаних територіальних громад; прагнення регіональної еліти зберегти вплив і контроль над місцевими ресурсами; отримання користі центральним офісом партії за надання автономії регіональним партійним структурам; кращу обізнаність локальних партійних структур із місцевими проблемами та шляхами їх вирішення [13; 14].

Президентські вибори 2010 р., які розпочали новий електоральний цикл, стали немов своєрідним продовженням виборів 2004 р., оскільки знову відбувалися в умовах протиставлення Сходу і Заходу України політтехнологами кандидатів. Як і в 2004 р., більшість західних та центральних областей проголосували за прозахідного і національноорієнтованого кандидата в президенти Ю. Тимошенко, тоді як східні та південні області– за проросійського та прокомуністичного В. Януковича.

Після завершення президентських виборів 3 березня 2010 р. ВР України проголосувала більшістю голосів (243) за недовіру уряду Ю. Тимошенко. А 11 березня 2010 р. у парламенті створено коаліцію «Стабільність і реформи», до якої увійшли Партія регіонів, КПУ, «Блок Литвина», окремі депутати від інших партій. Того ж дня коаліція сформувала Кабінет Міністрів М. Азарова.

Для легітимації своєї діяльності (оскільки формування коаліції на позафракційних засадах суперечило нормам чинної Конституції) 14 липня 2010 р. 252 народні депутати подали позов до Конституційного Суду про конституційність Закону «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV (8 грудня 2004 р.), який передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління.

1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України, Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. В результаті відбулося повернення до Конституції 1996 р., а відтак і до президентсько-парламентської форми правління.

Парламентські вибори 2012 р. завершили електоральний цикл, який включав також президентські і місцеві вибори 2010 р. За результатами виборів було обрано було 445 народних депутатів. Партія регіонів – 185 депутатів, ВО «Батьківщина» – 101, ПП «Удар» – 40, ВО «Свобода» – 37, КПУ – 32, ПП «Єдиний Центр» – 3, Народна партія – 2, ПП «Союз» – 1, Радикальна партія О. Ляшка – 1, самовисуванці – 43 [9]. Якщо говорити про регіональний зріз, то можна зробити такий висновок: Партія регіонів перемогла в 9 областях, АРК і Севастополі, а ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) – в 15 областях та м. Києві. Як і на попередніх виборах, Схід та Південь голосував за Партію регіонів, Захід і Центр – за ВО «Батьківщина» (див. Додаток В).

Якщо за результатами місцевих виборів 2010 р. партійна система України отримує формат системи домінування, то результати парламентських виборів 2012 р. дозволяють зробити висновок про те, що українська партійна система набирає контури двоблокового формату: з одного боку, це Партія регіонів і КПУ, а з іншого – ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» і ПП «Удар».

Третій період (з 2014 р.) у розвитку партійної системи України починається зі зміни структури електорального простору (перемога політичних партій із проєвропейською орієнтацією в більшості регіонів України) і появи нових політичних партій, що пов'язано з достроковими президентськими та парламентськими виборами 2014 р.

Позачергові вибори до ВР України 2014 р. кардинально змінили формат партійної системи та його акторну структуру. До парламенту пройшли ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Опозиційний блок», ПП «Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Батьківщина». Регіональні

електоральні симпатії були структуровані таким чином: ПП «Опозиційний блок» отримав перемогу у 5 областях Східної України, а Південна, Центральна і Західна Україна підтримала інші політичні сили (див. Додаток В) [12, с. 345–348].

Вибори до місцевих рад 2015 р. завершили «революційний електоральний цикл» і остаточно закріпили конфігурацію партійної системи. Характерна ознака виборів – участь у них великої кількості регіональних та субрегіональних партій. Наприклад, ПП «Партія простих людей Сергія Капліна» в Полтаві, ПП «ВО «Черкащина» на Черкащині, ПП «Довіряй ділам» в Одесі, ПП «Єдиний Центр», «КМКС- ПУУ» та ДПУУ на Закарпатті та інші. Активну участь у виборах приймали ряд нових (адміністративних проектів) або відроджених політичних партій: ПП «Відродження», ПП «Наш край», ПП «УКРОП» [15; 16; 17].

Волевиявлення виборців у регіональному розрізі було таким: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»перемігуВінницькій,Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Черкаській, Чернівецькій, Чернігівській областях; ПП «Опозиційний блок» – Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській областях; ПП «Єдиний Центр» – Закарпатській області; ПП «Відродження» – Харківській області; ПП «За конкретні справи» – Хмельницькій області; ПП «УКРОП» – Волинській області (див. Додаток В).

Слід зазначити, що низка політичних партій, що отримали представництво в органах місцевої влади, обрали іншу тактику виборчої кампанії, сконцентрувавши сили на регіональному чи субрегіональному рівнях, висуваючи своїх кандидатів до незначної кількості місцевих рад. Регіональна локалізація таких партій пов'язана з: а) дієздатністю окремих місцевих осередків загальнонаціональної партії (принцип функціонування багаторівневої партії); б) наданням партійного бренда зацікавленим учасникам виборчого процесу (політична фрайнчеза); в) функціонуванням загальнонаціональних партій в окремих регіонах за принципом «регіональних партійно-електоральних машин».

Для характеристики процесів націоналізації / регіоналізації, які були характерними для партійної системи України, нами були розраховані ряд емпіричних показників, поданих у Таблиці 1.

Виокремлення типових / девіантних регіонів за результатами електоральної підтримки політичних сил на парламентських виборах можна зробити за результатами розрахунку такого показника, як евклідова відстань [3; 5; 18]. Низьке значення індексу вказує на типові регіони, а високе – на девіантні. Типові регіони голосують як країна в цілому, являючи собою її зменшену копію. Виокремлення девіантних регіонів дозволяє виявити території, які демонструють найбільші відхилення від загальнонаціонального паттерна голосувань. Деякі з таких територій можуть бути слабоінтегрованими в політичний простір країни і бути джерелом сепаратистських настроїв.

За результатами парламентських виборів 1998–2014 рр. нами розрахована евклідова відстань для всіх регіонів України (див. Додаток А). Розрахунки цього показника дозволяють нам, по-перше, виокремити девіантні та типові регіони в Україні. Щодо девіантних регіонів, то такими будемо вважати такі, де евклідова відстань більше 1. До них відносимо Івано-Франківську, Львівську, Тернопільську, частково Рівненську, Донецьку, Луганську області, АРК і м. Севастополь. Причому відхилення від показників загальнонаціонального голосування у трьох західних областях України є значно більшим, ніж у східних. Пояснити це можна тим, що на сході України протягом вказаного періоду меншою була електоральна мінливість, а відтак стабільною була підтримка так званих «партій Сходу»: КПУ, Партії регіонів, ПП «Трудова Україна» та інших. Значно складніше з виокремленням типових регіонів, якщо брати період з 1998 по 2014 р., оскільки часто відхилення виходили за межу типовості (0,5). Однак до таких регіонів ми можемо віднести: Житомирську, Одеську, Херсонську, Чернігівську, Сумську, Черкаську та ряд інших областей. Як видно з Додатку А, це області Центральної і Південної України.

По-друге, показники евклідової відстані вказують на деякі аномальні відхилення, які за вка-

Таблиця 1

Емпіричні показники розвитку партійної системи України*

Індекси	1998 р.	2002 р.	2006 р.	2007 р.	2012 р.	2014 р.
ENPS	4,7	4,67	3,5	3,2	4,3	5
ENPV	8,97	6,96	5,16	4,3	4,89	7,53
M	24	15	35	9,6	30,35	43
IPNS	0,65	0,62	0,66	0,68	0,72	0,76

**M – індекс електоральної мінливості (волатильності) Педерсена; ENPV, ENPS – індекс ефективної кількості електоральних і парламентських партій Лааксо і Таагапери; IPNS – індекс націоналізації партійної системи.*

заний період, або за результатами окремих виборів є найбільшими. До причин таких відхилень можна віднести: наявність регіональних партій (це загальнонаціональні партії із чітко визначеною територіальною локацією, або ж «багаторівневі партії»), втручання адміністративного ресурсу у виборчий процес, особливість розкладу політичних сил у регіоні на момент виборів тощо. Наприклад, Івано-Франківська обл. (2002 р. – 2,31), Тернопільська обл. (2002 р. – 1,93), Донецька обл. (2006 р. – 1,87) (див. Додаток А).

Розрахунок індексу націоналізації партійної систем (IPNS) (див. Таблицю 1) показує його коливання за результатами парламентських виборів 1998–2001 рр. у межах від 0,62 до 0,76. Найвищим рівень індексу був у 2014 р. (консолідація партійної системи за результатами Революції Гідності) та 2012 р. (з'являється тенденція до утворення стійкої двоблокової партійної системи), а найнижчим – у 2002 р. (актуалізація соціально-культурного поділу «Схід – Захід»). Розрахунки індексу націоналізації для окремих партій (ступеня гомогенності голосування за них) окреслюють таку тенденцію: ідеологічні партії НРУ, КПУ, ВО «Свобода» (від 0, 47 до 0,6) такий індекс мали менший, а в партій зі слабкою ідеологічною артикуляцією (електорально-прагматичні) такий індекс становив показник від 0,7 і вище. Розрахунки індексу націоналізації партій за результатами парламентських виборів 2014 р. є такими: ПП «Народний Фронт» – 0,77, ПП «Блок Петра Порошенка» – 0,9, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 0,8, ПП «Опозиційний блок» – 0,42, Радикальна партія Олега Ляшка – 0,81, ВО «Батьківщина» – 0,92, ВО «Свобода» – 0,75. Величина індексу для парламентських партій свідчить про їх приблизно однаковий вплив у регіонах України.

Емпіричний аналіз результатів місцевих виборів 2006–2015 рр. (вибори до обласних рад), який включає розрахунок індексів волатильності, ефективної кількості партій та фракційності (див. Додаток Б), показує: 1) найменший індекс волатильності зафіксований у Закарпатській, Донецькій, Луганській областях (коливання від 10, 8 до 50,1). Низька величина індексу в Закарпатті спричинена діяльністю регіональних партій («КМКС – ПУУ», ДПУУ, ПП «Єдиний Центр»), які стабілізують партійну структуру на обласному рівні. У Донецькій і Луганській областях це пояснюється домінуванням КПУ та Партії регіонів. В інших областях України величина індексу волатильності коливається в межах від 50 до до 87,4, що засвідчує різке коливання уподобань виборців. На різке коливання електоральних уподобань в Україні в цілому вказує розрахунок індексу волатильності Педерсена в загальнонаціональному масштабі (див. Таблицю 1).

Індекс фракційності та ефективної кількості партій є приблизно однаковим у всіх регіонах України, за виключенням Івано-Франківської, Львівської, Луганської, Донецької областей. Якщо для перших двох вони найбільші, то для інших двох – найменші, що підтверджує різку поляризацію уподобань виборців у регіонах, які уособлюють собою захід і схід України. Приблизно однаковим він є на загальнонаціональному рівні (див. Таблицю 1).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Під процесом націоналізації партійних систем розуміють уніфікацію електоральної підтримки політичних партій в різних адміністративно-територіальних частинах держави. Партійну систему можна вважати націоналізованою, якщо частина голосів, отриманих кожною партією в різних адміністративно-територіальних частинах держави, приблизно однакова. У випадку ж, коли електоральна підтримка партій неоднорідна, то йдеться про ненаціоналізовану партійну систему, в якій відбуваються процеси регіоналізації.

Чинники, які сприяють/перешкоджають націоналізації партійної системи України, – такі: особливості пострадянського транзиту; децентралізація, деволюція, регіоналізм; президенціалізм; електоральні правила та нормативно-правова основа функціонування політичних партій; етнічна фрагментація; політичний режим.

Процес націоналізації партійної системи тісно пов'язаний із функціонуванням регіональних політичних партій. Регіональну конфігурацію партійної системи України утворюють такі складові частини: 1) загальнонаціональні парламентські політичні партії, які на виборах до парламенту подолали виборчий бар'єр; 2) загальнонаціональні непарламентські партії, які здобули на виборах не менше 1% голосів виборців; 3) регіональні політичні партії: партії, які перемагають на місцевих виборах / представлені в обласних радах в одній або декількох областях; етнічні регіональні партії; 4) субрегіональні партії: а) політичні партії одного/декількох одномандатних виборчих округів; локальні партії (партійні проекти), які ситуативно використовують місцеві політики для забезпечення електоральної підтримки на виборах до органів місцевого самоврядування.

Основними типами партій, які утворюють на нинішній час партійну систему України, є такі: провідні парламентські партії, утворені за результатами Революції Гідності (ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Народний фронт»); «старі» партійні бренди (ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція»); популістські партійні структури (Радикальна партія Олега Ляшка); регіональні політичні партії (ПП «Єдиний Центр», ПП «Херсонці»); партії національних меншин («КМКС – Партія угорців України», Демократична партія угорців України); «нові ліві» партії, які утворилися в результаті

припинення діяльності КПУ відповідно до законів про декомунізацію; мілітаризовані партії; партії громадянських ініціатив (ПП «Громадянський контроль»).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про політичні партії в Україні». Все про вибори. Київ : КНТ, АТІКА, 2004. С. 41–51.
2. Голосов Г., Григорьев В. Национализация партийной системы: российская специфика. *Политическая наука.* 2015. № 1. С. 128–156.
3. Туровский Р. Национализация и регионализация партийных систем: подходы к исследованию. *Полития.* 2016. № 1. С. 162–180.
4. Волгов М. Багаторівневі політичні партії та тренд децентралізації: теоретичний аспект у сучасному англомовному науковому дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2013. № 6(68). С. 198–207.
5. Туровский Р. Электоральное пространство России: от навязанной национализации к новой регионализации? *Полития.* 2012. № 3. С. 100–119.
6. Гельман В. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации. *Общественные науки и современность.*1996. № 6. С. 46–64.
7. Манайло-Приходько Р. Вплив «установчих» виборів на еволюцію партійної системи України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* Київ : «Видавництво «Гілея», 2018. Випуск 135. С. 362–367.
8. Касьянов Г. Політичний досвід самостійної України. Державотворчий процес в Україні (1991–2006). Київ : Наукова думка, 2007. С. 160–237.
9. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL : http://www.cvk.gov.ua.
10. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ : Центр Разумкова, 2017. 428 с.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
12. Остапець Ю. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук (23.00.02 – політичні інститути і процеси). Львів, 2016. 550 с. URL : http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/dis_ostapets.pdf.
13. Манайло-Приходько Р. Географія партійного впливу в Україні: феномен регіональних політичних партій. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: збірник статтей і тез за результатами наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (памяті Юрія Романовича Шведи) від 8 жовтня 2016 року* / За заг. ред. А. Романюка. Львів : Простір-М, 2017. С. 218–227.
14. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
15. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних. Серія «Studia Regionalistica» / № 9 ; НДІ політич-ної регіоналістики ; ДВНЗ «Ужгородський національний універси-тет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород : ЗІППО, 2016. 252 с.
16. Конончук С. Динаміка партійного представництва в Україні після Революції Гідності. Київ : ТОВ «Агенство Україна», 2016. 44 с.
17. Янішевський С. Локальні політичні проекти: чинники виникнення та перспективи політичної діяльності (за підсумками місцевих виборів-2015). URL : http://www.niss.gov.ua/catalogue/8.
18. Остапець Ю., Манайло-Приходько Р. Типові чи девіантні: розрахунок евклідової відстані для аналізу особливостей регіонального голосування в Україні на парламентських виборах 1998–2014 рр. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції Чернівці, 17 квітня 2018 р.* Чернівці : Букрек, 2018. С. 77–83.

ДОДАТКИ

Додаток А

Евклідова відстань за результатами парламентських виборів 1998–2014 рр.*

Область	Евкл. Відстань 1998	Евкл. відстань 2002	Евкл. відст. 2006	Евкл. відстань 2012	Евкл. відстань 2014
Захід	**1,05**	**1,49**	**1,23**	**0,99**	**0,6**
Івано-Франківська	1,35	2,31	1,65	1,41	0,78
Львівська	1,27	1,72	1,47	1,49	0,68
Тернопільська	1,30	1,93	1,46	1,33	0,71
Рівненська	1,02	1,29	1,10	0,76	0,51
Волинська	0,79	1,42	1,34	0,89	0,61
Чернівецька	0,41	0,99	0,92	0,71	0,51
Закарпатська	1,24	0,80	0,69	0,39	0,44
Центр	**0,51**	**0,55**	**0,86**	**0,6**	**0,43**
Київ	0,56	0,69	0,99	0,96	0,55
Київська	0,34	0,43	1,18	0,61	0,40
Вінницька	0,56	0,75	1,05	0,87	0,71
Кіровоградська	0,42	0,60	0,60	0,32	0,26
Полтавська	0,52	0,89	0,54	0,89	0,55
Хмельницька	0,51	0,55	0,98	0,64	0,39
Черкаська	0,69	0,60	1,03	0,64	0,35
Житомирська	0,37	0,19	0,59	0,51	0,34
Сумська	0,70	0,45	0,92	0,54	0,29
Чернігівська	0,50	0,36	0,81	0,57	0,48
Південний Схід	**0,69**	**0,88**	**1,06**	**0,87**	**0,71**
Дніпропетровська	1,18	0,80	0,65	0,45	0,73
Запорізька	0,43	0,84	0,90	0,68	0,77
Донецька	0,74	1,29	1,87	1,59	1,43
Луганська	0,97	1,08	1,72	1,40	1,39
Харківська	0,54	0,83	0,87	0,67	1,13
Одеська	0,37	0,70	0,79	0,66	0,75
Миколаївська	0,60	0,79	0,84	0,59	0,51
Херсонська	0,43	0,65	0,37	0,45	0,38
АРК	0,75	0,87	1,16	1,06	–
Севастополь	0,91	1,01	1,46	1,24	–
Україна	**0,75**	**0,97**	**1,05**	**0,82**	**0,58**

** Додаток зроблений на основі даних ЦВК України. URL : http://www.cvk.gov.ua.*

Додаток Б

Індекси волатильності, ефективної кількості партій, фракційності за результатами місцевих виборів 2006, 2010, 2015 рр. (вибори до обласних рад)**

Область	M 2006/2010	M 2010/2015	Fe 2006	Fe 2010	Fe 2015	ENPS 2006	ENPS 2010	ENPS 2015
Україна								
Захід								
Івано-Франківська	61,8	70,1	0,62	0,89	0,80	2,6	9,4	5,1
Львівська	80,4	80,1	0,72	0,82	0,85	3,5	5,8	7,0
Тернопільська	–	–	0,62	–	0,82	2,6	–	5,8
Рівненська	56,7	63,9	0,76	0,78	0,79	4,2	4,5	4,8
Волинська	57,1	69,4	0,78	0,80	0,82	3,1	5,0	5,6
Чернівецька	61,7	73,5	0,74	0,69	0,86	3,8	3,2	7,4
Закарпатська	26,8	50,1	0,77	0,69	0,79	4,3	3,2	4,9
Центр								
Київ	–	–	–	–	–	–	–	–
Київська	87,4	81,9	0,65	0,54	0,84	2,8	2,1	6,3
Вінницька	63,4	69,4	0,71	0,75	0,81	3,5	2,9	5,4
Кіровоградська	55,0	67,7	0,73	0,57	0,83	3,7	2,3	6,1
Полтавська	46,9	71,8	0,78	0,73	0,88	4,6	3,7	8,9
Хмельницька	52,2	73,3	0,79	0,70	0,84	3,9	3,4	6,2
Черкаська	61,8	62,5	0,72	0,66	0,85	3,6	2,9	6,8
Житомирська	42,7	61,8	0,79	0,77	0,84	4,8	4,5	6,2
Сумська	62,0	68,5	0,71	0,68	0,84	3,5	3,1	6,6
Чернігівська	42,4	73,5	0,76	0,73	0,84	4,1	3,7	6,2
Південний Схід								
Дніпропетровська	42,4	55,7	0,76	0,55	0,77	4,3	2,2	4,4
Запорізька	31,2	59,0	0,68	0,40	0,81	3,1	1,6	5,5
Донецька	15,5	–	0,34	0,12	–	1,5	1,1	–
Луганська	10,8	–	0,29	0,25	–	1,4	1,3	–
Харківська	26,9	77,5	0,65	0,49	0,75	2,8	1,9	4,0
Одеська	41,3	67,3	0,76	0,53	0,80	4,3	2,1	5,0
Миколаївська	38,3	68,1	0,75	0,48	0,81	4,0	1,9	5,5
Херсонська	48,4	72,5	0,79	0,50	0,82	4,8	2,0	5,6
АРК	–	–	–	–	–	–	–	–
Севастополь	–	–	–	–	–	–	–	–

**M – Індекс електоральної мінливості (волатильності) Педерсена; ENPV, ENPS – індекс ефективної кількості електоральних і парламентських партій Лааско і Таагапери; Fe – індекс фракційності.*

*** Додаток зроблений на основі даних ЦВК України. URL : http://www.cvk.gov.ua.*

Додаток В*

Таблиця 1

Регіональний розподіл переможців виборів у загальномандатному виборчому окрузі в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за результатами парламентських виборів 1998 р.

Партії, виборчі блоки	АРК, області, м. Київ і Севастополь
КПУ	АРК, Вінницька, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернівецька, Чернігівська області (15), м. Київ, м. Севастополь
НРУ	Волинська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська області (5)
ВО «Громада»	Дніпропетровська область
СДПУ (о)	Закарпатська область
ВБ «СПУ та СелПУ»	Хмельницька, Черкаська області

Таблиця 2

Регіональний розподіл переможців виборів у загальномандатному виборчому окрузі в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за результатами парламентських виборів 2002 р.

Партії, виборчі блоки	АРК, області, м. Київ і м. Севастополь
КПУ	АРК, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області (8), м. Севастополь
ВБ В.Ющенка «Наша Україна»	Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області (14), м. Київ
ВО «За Єдину Україну!»	Донецька область
СПУ	Полтавська область

Таблиця 3

Регіональний розподіл переможців виборів у загальномандатному виборчому окрузі в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за результатами парламентських виборів 2006 р.

Партії, виборчі блоки	АРК, області, м. Київ і м. Севастополь
Партія регіонів	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області (8), АРК, м. Севастополь.
«Блок Юлії Тимошенко»	Вінницька, Волинська, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області (13), м. Київ
ВБ «Наша Україна»	Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська області (3)

Таблиця 4

Регіональний розподіл переможців виборів у загальномандатному виборчому окрузі в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за результатами парламентських виборів 2007 р.

Партії, виборчі блоки	АРК, області, м. Київ і Севастополь
Партія регіонів	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області (8), АРК, м. Севастополь
«Блок Юлії Тимошенко»	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області (15), м. Київ
ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона»	Закарпатська (1)

Таблиця 5

Переможці місцевих виборів 2010 р. в адміністративно-територіальних одиницях України

Партії, виборчі блоки	Регіони, (%)
Партія регіонів (19 областей)	Вінницька (50), Дніпропетровська (65,2), Донецька (93,3), Житомирська (38), Запорізька (75,8), Київська (65,5), Кіровоградська (63), Луганська (85,5), Миколаївська (70,2), Одеська (66,7), Полтавська (47,5), Рівненська (36,3), Сумська (50), Харківська (69,6), Херсонська (69), Хмельницька (43,7), Черкаська (52,9), Чернівецька (48,1), Чернігівська (45) області, АРК (80), м. Севастополь (60,5).
ВО «Батьківщина»	Волинська (32,5).
ПП «Єдиний центр»	Закарпатська область (41,7)
ВО «Свобода»	Івано-Франківська (15,8); Львівська (34,5); Тернопільська (34,49), позачергові вибори у 2008 р.
Блок Леоніда Черновецького	м. Київ (30,45), позачергові вибори 2009 р.

Таблиця 6

Регіональний розподіл переможців виборів у загальномандатному виборчому окрузі в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за результатами парламентських виборів 2012 р.

Назва партії	Лідерство за результатами голосування
Партія регіонів	АРК, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська (всього 9) області, м. Севастополь
ВО «Батьківщина»	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області (всього 14), м. Київ
ВО «Свобода»	Львівська (1)

Таблиця 7

Регіональний розподіл переможців виборів у загальномандатному виборчому окрузі в розрізі адміністративно-територіальних одиниць за результатами парламентських виборів 2014 р.

Назва партії	Лідерство за результатами голосування у загальнодержавному виборчому окрузі
ПП «Блок Петра Порошенка»	Вінницька, Закарпатська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Херсонська, Чернігівська, м. Київ (7 областей)
ПП «Народний фронт»	Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька (12 областей).
ПП «Опозиційний блок»	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська (5 областей)

Таблиця 8

Переможці місцевих виборів 2015 р. в адміністративно-територіальних одиницях України

Політична партія	Обласні ради
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	Вінницька, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська
ПП «Опозиційний блок»	Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська
ПП «Єдиний центр»	Закарпатська
ПП «Відродження»	Харківська
ПП «За конкретні справи»	Хмельницька
ПП «УКРОП»	Волинська

** Додаток зроблений на основі даних ЦВК України. URL : http://www.cvk.gov.ua.*

УДК 323.2-042.3: [323.1 + 316.34]
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.13

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОТОЧНОЇ ЛЕГІТИМНОСТІ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЯК СКЛАДНИК ПОДОЛАННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗКОЛУ

PROVIDING THE CURRENT LEGITIMITY OF REPRESENTATIVES OF THE AUTHORITIES AS A COMPOSITION OF THE PUBLIC SOCIAL CHURCH

Попков Д.О.,
аспірант кафедри політології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Стаття продовжує дослідження автором проблеми конструювання, спрямованої на подолання суспільного розколу виборчої системи. Розкривається категорія універсальної репрезентативності через аспект поточної легітимності. Застосовано аналогію виборів з інститутом представництва в праві. За допомогою концепції народного суверенітету обґрунтовується позиція прийнятності запровадження індивідуального імпічменту депутатів легіслатур. Окреслені напрями подальшої наукової розвідки інституційного механізму у виборчій сфері з метою консолідації суспільства.
Ключові слова: суспільний розкол, актуальна легітимність, представницький орган, імперативний мандат, народний суверенітет.

Статья продолжает исследование автором проблемы конструирования, ориентированной на преодоление общественного раскола избирательной системы. Раскрывается категория универсальной репрезентативности через аспект текущей легитимности. Применена аналогия выборов с институтом представительства в праве. С помощью концепции народного суверенитета обосновывается позиция приемлемости внедрения индивидуального импичмента депутатов легислатур. Очерчены направления дальнейшей научной разработки институционального механизма в избирательной сфере для консолидации общества.
Ключевые слова: общественный раскол, актуальная легитимность, представительский орган, императивный мандат, народный суверенитет.

The article continues the research of the author of the problem of designing aimed at overcoming the public split of the electoral system. The category of universal representativeness is revealed through the aspect of current legitimacy. The analogy of the election with the Institute of representation in the law was applied. With the help of the concept of popular sovereignty, the position of admissibility of the introduction of individual impeachment of deputies of the Legislatures is substantiated. The directions of further scientific research of the institutional mechanism in the electoral field for consolidation of society are outlined.
Key words: social split, actual legitimacy, representative body, imperative mandate, popular sovereignty.

Постановка проблеми. Ця стаття є логічним продовженням дослідження автором проблематики пошуку дієвих інституційних способів консолідації розколотого суспільства в окреслених межах подальшої наукової розвідки питання збереження широкої полісегментної залежності обраних кандидатів впродовж всієї каденції відповідного скликання легіслатури[1]. Своєю чергою, актуальність теоретичного забезпечення пошуку та впровадження ефективного політичного і сумісного із сучасними уявленнями про демократію та верховенство права інструментарію, покликаного не тільки запобігти подальшому руху маятника суспільного розколу у напрямі розпаду політії, але й створити умови для руху в «консолідаційному» напрямі [1, с. 94–95], є наочною не тільки для України (триваючий конфлікт на сході, гострі суспільні дискусії довкола мовного та церковного питань на фоні економічної кризи і поглиблюваного розриву у статках між найзаможнішими та найбіднішими), але й для усталених демократій (протести «жовтих жилетів» у Франції, «про-» та «антиBrexit-івські» табори у Великій Британії, антимігрантські/праві рухи VS єврооптимісти/ліберали в Австрії та Німеччині тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки питання, яким присвячена ця стаття, зачіпають такі об'єкти уваги дослідників-політологів та суміжних наукових дисциплін, як «розколоте суспільство» та «виборча система», остільки до історіографії розглядуваної проблематики належать праці П. Норріс, Д. Горовіца, Ст. Роккана та С. Ліпсета, Е. Нордлінгера, А. Лейпхарта, П. Панова, Т. Нестерової, Е. Мелешкіної. У вітчизняній науковій публіцистиці заслуговують на увагу роботи Ю. Сокирка (дослідження соціополітичного поділу), У. Мовчан (питання інституційного дизайну виборчих систем), М. Палінчака (дослідження конфесійної багатоманітності України та її політичних наслідків), Р. Манайло-Приходько (націоналізація партійної системи України), Н. Горло (дослідження етнополітичних ризиків у взаємодії національних меншин та споріднених держав), О. Павлятенко (аналіз конфліктного

1 На момент підготовки цієї статті поточний номер наукового журналу «Регіональні студії» № 15, в якому розміщено попередню статтю автора «Обґрунтування засад побудови консенсусно-орієнтованої виборчої системи», ще не був опублікований.

потенціалу етнопотенціальних відносин), М. Афанасьєвої (аспекти законодавчого проектування виборчих систем) та інших.

Продовжуючи запроваджене автором у публікаціях використання міждисциплінарної аналогії з інститутом представництва в юриспруденції [2] як основного методологічного підходу, метою цієї статті визначаємо обґрунтування необхідності інституційного забезпечення належного і постійного «зворотного зв'язку» між обраними депутатами представницьких органів всіх рівнів та їхніми виборцями в міжвиборчий період. Актуальність такого механізму саме в умовах суспільного розколу зумовлена міркуваннями утворення умов локалізації та каналізації у правовий спосіб здійснення претензій певних невдоволених верств населення до позиції/дій чинної влади або представленій у ній конкретній політичній силі без піддання сумніву легітимності функціонування державного апарату загалом (ризики наслідків «Майдану» у вигляді ескалації конфліктних протистоянь по лініях суспільних розмежувань). Таким чином, якщо у попередньому дослідженні автор, формулюючи «технічні вимоги» до консенсусно-орієнтованої виборчої системи, намагався, зокрема, визначити категорію *універсальної репрезентативності* в аспекті первинної (початкової) легітимності легіслатури, то в такому разі спробуємо розкрити цю категорію в аспекті *актуальної/поточної легітимності* представницьких органів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичне моделювання функціонування представницького органу в парадигмі постійної пропорційності врахування у політичних рішеннях інтересів різних сегментів гетерогенного суспільства через статус множинної залежності кожного депутата раціонально підказує можливість забезпечення такого стану виключно за умов існування постійної залежності представника від виборців впродовж всієї каденції. І хоча питання ефективної діяльності кожного парламентаря у міжвиборчій період здійснення своїх повноважень є проблематикою більш широкої множини (політичної системи загалом), вважаємо, що принаймні частину вирішення можна віднайти в межах електорального інжинірингу.

Подальший розвиток цієї тези вимагає застосування термінологічного концепту *поточної або актуальної персональної легітимності* депутата та, відповідно, представницького органу загалом. На відміну від первинної легітимності як певної сталої властивості, що визначається рівнем відповідності наданої кожним виборцем підтримки кожному кандидату рівню сукупної підтримки цього кандидата за колективним рішенням виборців у підсумку, поточна легітимність уособлює динамічну складову частину та відображає трансформацію рівня підтримки обраного депутата залежно від його діяльності (її відповідності очікуванням та обіцянкам) або зміни прагнень/уподобань (волі у порівнянні з волею на момент голосування) самого виборця з тих чи інших підстав.

Переконані, що ефективною умовою забезпечення постійної відповідності діяльності депутата консенсусної колективної волі всіх виборців відповідного округу є запровадження залежності збереження статусу представника від поточної персональної легітимності через можливість процедури індивідуального імпічменту (право на відкликання, але лише цієї складової частини імперативного мандату). Очевидно, що оперативна можливість виборців припинити повноваження тих своїх представників у владі, які скомпрометували себе практичними діями/бездіяльністю, що несумісні з інтересами таких виборців, є набагато кращою альтернативою як масовим заворушенням, спрямованим на повалення режиму через неприйнятність очікування чергових виборів, так і призначенню позачергових виборів усього складу легіслатури, якщо претензії виборців стосуються лише її окремої частини.

Як зазначає Г. Шмавонян, концепція імперативного мандату витікає з руссоїстського бачення радикально-демократичного представництва, фундаментом якого є визнання і інституалізація правосуб'єктності народу як джерела суверенної влади. Народ як носій суверенітету є суб'єктом права та наділений єдиною волею і саме в цій якості співвідноситься з іншим суб'єктом – своїм представницьким органом, правовідносини з яким опосередковуються юридичними категоріями «мандат» і «делегування». Логічним наслідком цього правового зв'язку є теза, що влада залишається у народу, а представницький орган лише здійснює її. Отже, мандат, вручений представницькому органу, повинен мати імперативний характер, що передбачає такі принципові наслідки, як можливість відкликання представників і формулювання обов'язкових для них інструкцій [3, с. 185].

Варто зауважити, що сама по собі підтримка нами права виборців на відкликання свого представника (а не всіх складників імперативного мандату, зокрема інституту наказів виборців) не зумовлює погодження з іншими складовими частинами концепції радикально-демократичного представництва у вигляді автоматичного ототожнення з волею народу будь-якого рішення парламенту та неприпустимість піддання сумніву його законності чи існування обмеження в компетенції представницького органу. Такі презумпції суперечать очевидній змінюваності поточної легітимності, заперечення якої тією ж мірою неспроможні, як і заперечення фактів переворотів і революцій в історії людства.

Цікаво зазначити пануючу в науковій літературі думку про архаїчність та неприйнятність для

сучасної демократії концепції імперативного мандату та перевагу вільного мандату. Так, наприклад, французький державознавець М. Прело зазначав, що депутат не може бути носієм волі будь-якого виборчого округу, він є носієм волі всієї нації, підпорядковується лише своїй совісті, а тому не може бути пов'язаний наказами виборців [4, с. 436]. Австрійський правознавець Ф. Койя взагалі вказував на те, що принцип вільного мандату є основою сучасної представницької демократії, а положення про можливу пов'язаність депутата і виборців неприпустиме і є антиконституційним [5]. Сучасні зарубіжні автори також поділяють цю позицію [6, p. 205].

Крім того, багатьма європейськими державами використана навіть модель прямої заборони імперативного мандата в конституції (наприклад, у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії та ін. [7; 8]. Окрім міркувань щодо несумісності імперативного мандату з теорією ліберальної демократії, певне табуювання наукою об'єктивної оцінки переваг цього інституту та значення у політичній системі загалом зумовлено стійкою асоціацією з соціалістичними режимами, для яких було притаманно його запровадження (як зазначав В.І. Ленін, «будь-яка виборна установа або збори представників можуть вважатися істинно демократичними та такими, що дійсно представляють волю народу, тільки за умов визнання і застосування права відкликання виборцями своїх обранців» [9, с. 106]), а отже, за «мовчазною згодою» − автоматично з архаїзмом та тоталітаризмом. Втім, емоційне забарвлення не має брати гору в раціональному аналізі.

У цьому контексті слушним є висловлене Е. Алімовим спостереження, що саме політичний фактор зіграв вирішальну роль в ухваленні рішення про відмову від використання концепції імперативного мандата. Буржуазія, яка домоглася своєї мети за допомогою Великої французької революції, певно дійшла висновку, що імперативний мандат був відмінним засобом акумулювання потреб та інтересів громадян із метою повалення старого порядку. Однак подальше слідування волі виборців було визнано недоцільним [10, с. 41].

Продовжуючи логіку цієї тези, вважаємо, що заперечення такої складової частини імперативного мандату, як право на відкликання депутата з огляду на його «оновлюючий» вплив на персональний склад представницького органу, є вигідним саме для поточних еліт, які в такий спосіб утворюють додатковий бар'єр їхньої мирної/м'якої циркуляції (згідно з Парето). І проблема навіть не в тому, що запобігти такій циркуляції є неможливим, а у тому, що левова частка причин існування розколу у суспільстві справедливо належить владі (тобто правлячій еліті). Нині сама по собі наявність такого розколу вказує на нездатність (некомпетентність чи зацікавленість саме у такому розвитку подій) наявних еліт консолідувати суспільство. Зрозуміле з точки зору прагнення до влади всіляко «затягувати» з її переданням іншим за умов суспільного розколу не тільки розцінюється як ухилення від відповідальності, але й катастрофічно з точки зору збереження цілісності політії підвищує ціну чергового циркуляційного циклу.

Втім, від дещо етичних оцінок повернемося до більш прискіпливого аналізу обґрунтованості презюмованої неприйнятності у демократичних країнах права відкликання депутатів та безальтернативності вільного мандату.

По-перше, твердження про причино-наслідковий зв'язок між обранням депутата в межах конкретного виборчого округу і постулатом про його представництво всього народу як унеможливлення подальшого відкликання (імпічменту) цього депутата виглядає непереконливо. Дійсно, якщо у разі надання мандата зафіксоване за результатами виборів рішення електорального корпусу округу асоціюється з волею народу, то чому такий асоціативний зв'язок зникає під час вирішення цими ж виборцями округу питання про дострокове припинення повноважень депутата? Якщо єдиною підставою утворення такого уособлення виборцями округу волі народу є лише оголошена чергова чи позачергова виборча кампанія, то маємо дійти абсурдного висновку, що правосуб'єктність народу перебуває у залежності від формальних рішень органів влади.

По-друге, концепцію вільного мандата не можна вважати універсальним способом правової регламентації відносин між депутатом та його виборцями, адже для конституювання правовідносин потрібно існування взаємних прав і обов'язків. Відсутність дієвої відповідальності (а не мантр про майбутнє непереобрання) перед виборцями впродовж всієї каденції не замінюється нормативним закріпленням періодичності зустрічей в окрузі та вказує не тільки на відсутність зв'язку між народом та його представником (а це є фундаментальна аксіома легітимності представницької демократії), але й на відчуження виборців від державної влади шляхом підміни «одноразовим» їх використанням для чергової легітимації режиму. Дійсно, за всіма ознаками право на відкликання обраного представника може належати до інститутів прямої демократії, і, якщо логіка заперечення можливості вирішення референдумом питання оподаткування чи амністій зрозуміла, то надання юридичного захисту збереженню депутатом своєї посади від волі тих, хто його обрав, ні на що інше за своєю сутністю, як на обмеження демократії, не схоже. У цьому контексті доречно навести сформульовану Г. Алмондом та С. Верба думку: «Підтримка належної рівноваги між урядовою владою і урядовою відповідальністю (responsiveness) − одне з

найбільш важливих і складних завдань демократії. Якщо немає якоїсь форми контролю за урядовими елітами з боку нееліт, то політичну систему навряд чи можна назвати демократичною» [11, с. 2].

По-третє, заперечення можливості відклику виборцями обраного депутату за своїми наслідками тотожне констатації факту втрати влади тими, хто обрав, через її передання у формі відчуження на користь свого представника, а отже, і набуття всієї влади народу та замість народу (втрата ним владної правосуб'єктності) парламентом загалом. Тут навіть залишимо без надмірних коментарів, що у відносинах юридичного представництва довіритель не тільки не позбавляється змоги в повному обсязі діяти самостійно попри наявність представника і здатен у будь-який момент припинити таке представництво, але й втрата довірителем правосуб'єктності розглядається як підстава припинення представництва.

У суто політологічній площині таке заперечення відклику і припущення про відчуження влади народом на користь обраного ним органу (як єдине прийнятне з точки зору логіки обґрунтування) є нівелюванням фундаменту сучасних держав (принаймні республік) – суверенітету народу, адже, за слушним зауваженням В. Гессена, передбачає недієздатність народу [12, с. 141].

Як зазначає Г. Курскова, ідея народного суверенітету зародилась у процесі боротьби за «Велику хартію вольностей», яка гарантувала права людини в середньовічній Англії [13, с. 135]. У сучасному розумінні ця ідея витікає з праці М. Падуанського «Захисник миру» [14, с. 609], набуває подальшого розвитку в конструкціях мислителів модерну Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтескьє та Ж.-Ж. Руссо та в закінченому вигляді наочно описуються висловленням К. Демулена, наведеним А. Керімовим у статті «Народна воля і парламент»: «Народ висловився: цього вистачає; жодне вираження, жодне veto не можливі проти його суверенної волі. Його воля завжди законна: це – сам закон» [15].

З філософських і політичних доктрин нині концепт суверенітету народу набув і безпосередньо юридичного закріплення в багатьох сучасних конституціях демократичних держав. Так, в ч. 2 ст. 20 Основного закону ФРН зазначається: «Вся державна влада виходить від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів і голосувань і через посередництво спеціальних органів законодавства, виконавчої влади і правосуддя». Відповідно до ч. 2 ст. 1 Конституції Іспанії національний суверенітет належить іспанському народові, від якого виходять повноваження держави. Згідно зі ст. 1 (абз. 2) Конституції Італії суверенітет належить народові, який здійснює його у формах і кордонах, встановлених Конституцією. Ст. 3 (абз. 1) Конституції Франції проголошує: «Національний суверенітет належить народові, який здійснює його через своїх представників і за допомогою референдуму».

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади народ визначений і в ст. 5 Конституції України 1996 р. [16]. При цьому, за правовою позицією, висловленою в п. 4.1. мотивувальної частини рішення Конституційного суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 [17], влада народу є єдиною, неподільною та невідчужуваною.

Теза про невідчужуваність влади народом у межах концепції його суверенітету визнається і на доктринальному рівні. Наприклад, В. Комарова пише: «Визнання народу як верховний носій державної влади є вираженням народного суверенітету. Це означає, що народ, ні з ким не поділяючи свою владу, здійснює її самостійно і незалежно від будь-яких сил, використовує виключно в своїх інтересах» [18, с. 18].

Отже, дотримуємося думки, що поширене в науковій літературі припущення про принципову неможливість запровадження у демократичній державі права виборців відкликати свого обраного ними депутата є ідеологічним спотворенням через помилковість тлумачення теоретичних принципів демократії, запровадження якого на практиці веде до руйнівних для демократії наслідків. Як вказує Н. Баранов із цього приводу з посиланням на Ж. Бешлера, прикладом такого спотворення ідеї суверенітету є видавання носіїв влади себе за народ, підміняючи суверенітет народу власною авторитарною владою: «Оголосити, що влада належить народові, значить створити реальну небезпеку заміни народу його представниками, що вважають себе легітимними носіями влади. А оскільки народ мовчить і нічого не вирішує, то ці представники стають носіями необмеженої влади, що приводить до появи автократичних режимів» [19, с. 117].

Повністю в дусі гегелівського діалектичного афоризму про повторювання історії двічі (вперше як фарс, а вдруге – як трагедії) в доповіді Європейської комісії за демократію через право «Про імперативний мандат і аналогічній практиці» вказується, що певною мірою імперативний мандат варто пов'язувати з достроковим припиненням повноважень депутата в результаті зміни останнім своєї партійної приналежності [20]. Вважаємо, що повернення імперативного мандату у політичну практику з метою підтримки партійної дисципліни не тільки не сприятиме консолідації суспільства, але призведе до загострення кризи легітимності через імпліцитну логіку подальшого відчуження народу від влади на користь партійних структур. З тих самих міркувань вважаємо суперечливою пропозицію А. Керімова розглянути питання введення імперативного мандату із прискіпливим опрацюванням задля дотримання інтересів партійної системи [21, с. 35].

Натомість прийнятною розцінюємо позицією О. Клименко, яка, посилаючись на гегелівське розуміння суб'єкта як абстрактної особи та витоки формальної природи права у філософії сучасників Х. Томазія, зауважувала, що суверенітет має бути змістом для самого народу як єдиного джерела та повністю формальним для будь-якого іншого індивідуального чи колективного зовнішнього суб'єкта. «Ставити суверенітет народу в залежність від мінливого за самим своїм принципом процесу комунікації (тим більше в сучасних умовах відпрацьованих механізмів маніпулювання комунікативними і інформаційними процесами) вже означає піддавати його сумніву», − зазначає дослідниця [22, с. 174].

В ієрархічній послідовності владної правосуб'єктності від народу-суверена до представницьких і далі утворюваних ними виконавчих органів влади (включаючи всіх посадовців цих органів) останні завжди мають вторинний/похідний характер конституювання, що зумовлює застосовність логіки причинно-наслідкових зв'язків. Так само, як наслідок не може впливати/заперечувати свою причину, маючи єдиною дійсною підставою свого утворення та існування волевиявлення народу, представницькі органи влади безвідносно до свого законодавчого статусу принципово як множина (сукупність обраних депутатів) не можуть заперечувати постійність залежності свого буття від джерела його походження, обмежуючи таку залежність лише електоральними циклами. Оскільки воля (в розглядуваному контексті – легітимність) є атрибутом суб'єкта, остільки ототожнення її існування лише з проявами волевиявлення (є процесом зовнішньої об'єктивізації) несумісне із безперервністю існування народу.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Застосування концепції народного суверенітету як фундаментального принципу демократичного устрою у сукупності з ототожненням за юридичною аналогією із представництвом процедури виборів до легіслатур як політичних угод між виборцями та депутатами дає підстави для актуалізації інституту індивідуального імпічменту обранців. Такий механізм забезпечуватиме відповідність між наявною легітимністю усього органу (через рівень персональної довіри до кожного з депутатів) та повноваженнями його членів без ризиків втрати безперервності здійснення управлінських функцій органом загалом і може розглядатися як ефективний спосіб каналізації громадського протесту у розколотому суспільстві, що запобігатиме ескалації конфлікту розігруванням у політичній боротьбі на національному рівні карт примордіальних міжсегментних розмежувань. Окреслений консалідаційно-орієнтований цільовий характер імплементації означеного елементу імперативного мандату виключає його використання задля посилення партійної дисципліни, тоді як значення і належна оцінка місця принципу партійності у виборчій системі розколотого суспільства вимагає подальших досліджень. Також перспективною видається наукова розвідка проблематики ефективного механізму заповнення вакансій у легіслатурах у разі запровадження і фактичного застосування інституту індивідуального імпічменту депутатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Попков Д.О. Розколоте суспільство: пропозиції до операціоналізації терміна. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Випуск 3(39) 2018. С. 94−95.

2. Попков Д.О. З'ясування сутності функціонування виборчої системи через юридичну аналогію. *Регіональні студії.* 2018. № 14. С. 48−52.

3. Шмавонян Г.А. Самоуправление и радикально-демократическое представительство. *Труды Института государства и права Российской академии наук.* 2014. № 5. С. 180−201.

4. Конституционное право Франции / М. Прело ; пер. с фр. Ф.А. Кублицкий; под ред. и с предисл. А.З. Манфред. Москва : Изд-во иностр. лит., 1957. 671 с.

5. Koja F. Das Verfassungsrecht der österreichischen Bundeslander. Wien; N. Y., 1967. S. 79−81.

6. Ferejohn J., Rakove J., Riley J. Constitutional Culture and Democratic Rule. Cambridge, 2001. 430 p.

7. Конституции государств Европейского Союза / под ред. Л.А. Окунькова. Москва, 1997. 894 с.

8. Конституции зарубежных государств : Великобритания. Франция. Германия. Италия. Испания. Европ. Союз. Соедин. Штаты Америки. Япония. Индия : учеб. пособие / сост., пер., авт. введ. и вступ. статей В.В. Маклаков. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2003. 593 с.

9. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 35. 600 с. URL: http://uaio.ru/vil/35.htm

10. Алимов Э.В. Императивный мандат и конституционное государство: диалектика взаимосвязи. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения.* 2016. № 3 (58). С. 39−43.

11. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. URL: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publikacii_Polisa/A/1992-4Almond_Verba_Grazhdanskaja_kultura_i_stabilnost_demokratii.pdf.

12. Гессен В.М. Основы конституционного права. Пг: Изд. юрид. кн. склада Право, 1917. 452 с. URL: http://books.e-heritage.ru/book/10071936

13. Курскова Г.Ю. Суверенитет народа: теоретические основны и конституционное закрепление. *Международный журнал конституционного и государственного права.* 2016. № 1. С. 135−138.

14. Падуанский М. Защитник мира. *Антология мировой правовой мысли.* В 5 т. Т. II. Москва, 1999. С. 604−610.

15. Керимов А.Д. Народная воля и парламент. URL: http://www.fpa.su/biblioteka/izdaniya/grazhdanskoe-obschestvo-v-sovremennoy-rossii/narodnaya-volya-i-parlament-a-d-kerimov/?SECTION_CODE=grazhdanskoe-obschestvo-v-sovremennoy-rossii&ELEMENT_CODE=narodnaya-volya-i-parlament-a-d-kerimov

16. Конституція України. (254к/96-ВР). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

17. Рішення Конституційного суду України від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05.

18. Комарова В.В. Конституционно-правовые принципы народовластия в России. *Законодательство и экономика.* 2005. № 6. С. 16−21.

19. Баранов Н.А. Трансформации современной демократии : Учебное пособие. Санкт-Петербург : Балт. гос. техн. ун-т, 2006. 215 с.

20. Доклад Европейской комиссии за демократию через право «Об императивном мандате и аналогичной практике». URL: http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)027-rus.

21. Керимов А.А Современный парламентаризм: особенности и проблемы развития. *Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение.* 2015. Т. 11. С. 30−36.

22. Клименко О.А. Проблема соотношения суверенитета государств, народов и этничности в концепции делиберативной демократии Ю. Хабермаса. *Ученые записки юридического факультета.* 2015. № 39 (49). С. 172–178.

УДК 323.3 (73):373+2-7
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.14

ЦЕРКВА ТА ДЕРЖАВНІ ШКОЛИ В США

CHURCH AND STATE SCHOOLS IN USA

Стеблак Д.М.,
аспірант кафедри міжнародної політики,
факультету міжнародних економічних відносин
Ужгородського національного університету

У статті досліджено модель взаємовідносин школи та церкви в США, розвиток державно-церковних відносин у сфері освіти. Проаналізовано нормативно-правову базу регулювання відносин школи і церкви, роль релігійної освіти в США, вплив релігії в школах Америки. Досліджено значення та роль церкви у патріотичному вихованні учнів.
Ключові слова: політика, церква, школа, США, держава, релігійні громади.

В статье исследованы модель взаимоотношений школы и церкви в США, развитие государственно-церковных отношений в сфере образования. Проанализированы нормативно-правовая база регулирования отношений школы и церкви, роль религиозного образования в США, влияние религии в школах Америки. Исследованы значение и роль церкви в патриотическом воспитании учащихся.
Ключевые слова: политика, церковь, школа, США, государство, религиозные общины.

The model of the relationship between the school and the Church in the United States is examined in the article. Development of state-church relations in the field of education. The normative and legal basis for regulation of relations between the school and the Church is analyzed. The role of religious education in the United States. The Influence of Religion in American Schools. Investigating the significance and role of the Church in patriotic upbringing of students.
Key words: politics, church, school, USA, state, religious communities.

Постановка проблеми. Релігійний фактор лежав в основі виникнення США. Релігія та церква займали важливе місце в житті американських громадян, впливали на суспільні процеси, політичну сферу. Церква відігравала важливу роль в освітній сфері на континенті з самого заснування країни. Спочатку цей взаємозв'язок не викликав конфліктів в американському суспільстві, але зі збільшенням релігійних напрямів та деномінацій почали збільшуватися і конфлікти щодо ролі церкви в школі та освітньому процесі загалом.

Під впливом суспільно-політичних перетворень США докорінно змінилися як нормативно-правова база, так і релігійна політика щодо взаємовідносин церкви та школи, яка проводилася на її основі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті використані основи досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених у сфері державно-церковних відносин. Проаналізовано статистичні дані «National Center for Education Statistics», Департаменту освіти США, «CAPE Outlook». Проаналізовано дослідження Pew Research Center, Gallup Analytics and Advice. Досліджено основні рішення Верховного суду США в сфері державно-церковних відносин у школі: Everson, 330 U.S. at 18 [9], Good News Club v. Milford Cent. Sch., 533 U.S. 98 (2001), Engel v. Vitale, 370 U.S. 421 (1962) [7], Lee v. Weisman, 505 U.S. 577, 599 (1992) [14], Wallace v. Jaffree, 472 U.S. 38 (1985), Elk Grove United School District v. Newdow [8], Epperson v. Arkansas [10], McCollum v. Board of Education. Law Case, Zorach v. Clauson (1952), No. 431. [17].

Проаналізовано праці А.Дж. Рейчли [1], Є.О. Барилко [2], О. Романова [3], Д. Броган [4], В. Герберг [13] та інших вчених.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Протягом тривалого періоду вітчизняні та зарубіжні вчені досліджують питання церкви та школи в США, але це питання дотепер є «яблуком розбрату» в американських наукових колах, вчені диспутують, як саме мають розвиватися відносини цих двох важливих суспільних інституцій.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження відносин церкви та школи в США.

Виклад основного матеріалу дослідження. У США релігійні громади були залучені до освіти ще в ранній період американської державності. Спільна молитва в школі, читання віршів тривалий час не викликали суперечностей, але розбіжності все ж таки виникли.

У XIX ст. протестанти та католики диспутували щодо того, хто буде читати Біблію і здійснювати молитву в державних школах. Основою суперечки було те, яка Біблія і яка молитва будуть прийнятні для використання в класі. Католикам не подобалося, що для читання молитви використовували версію Біблії короля Якова, яка була затверджена протестантами. В 1844 р. у Філадельфії почалися бойові дії між протестантами та католиками, через що кілька людей загинуло і деякі католицькі церкви

були спалені. Подібні конфлікти відбувалися в Бостоні і в інших частинах Нової Англії [22].

А.Дж. Рейчли зазначає, що навчання в школах донедавна в більшості штатів починалося з молитви, читання біблійних притч, залежно від релігії, але здебільшого у протестантській манері. Коли кількість католиків почала зростати, в кожному шкільному окрузі вирішувалось, буде це протестантська чи католицька версія. Варто зазначити, що в Америці в 1950-х рр. поширилася програма «звільнені години», або програма Шампані, як її ще називали, суть якої полягала в тому, що замість уроків із деяких шкільних предметів учні могли відвідувати церковні уроки, а наставники-викладачі отримували плату за ті години, але плата здійснювалася місцевою міжконфесійною радою [1]. Ця ситуація була прийнята в суспільстві, де відокремлена модель державно-церковних відносин, неоднозначно. З огляду на це та інші подібні випадки, кількість судових рішень, які стосувалися церкви і освіти, росли з кожним днем, як і позови про порушення Першої поправки в США.

Одним із прикладів є McCollum v. Board of Education (повністю Illinois ex rel. McCollum v. Board of Education of School District (No. 71, Champaign County, Illinois)) [17], яка стосується програми в Шампані (Іллінойс). Позивач стверджував, що вищезгадана програма порушила пункт про заснування, тобто Першу поправку. Справа 8 грудня 1947 р. була розглянута в Верховному суді США, де суд визнав, що ця справа дійсно є порушенням Першої поправки, яка побудувала «стіну між церквою і державою, яка має бути високою і неприступною». Суд вирішив, що програма релігійного навчання є неконституційною. Рішення суду Іллінойс було відмінено. Але вже в 1953 р. суд у подібному випадку виправдав підтримку штатами молитви в школах та співпрацю з керівництвом церкви у справі «Зарах проти Клаузена» [28]. Дві інші справи поклали кінець релігійним молитвам та читанням віршів у школах 1962 та 1963 рр. (Engle v. Vitale, 370 U.S. 421 1962 [7]; Abington v. Schempp, 1963 [26]).

Після заборони в деяких школах штатів спостерігалося позитивне ставлення до молитви в школах, а деякі сільські школи навіть не забороняли її взагалі, використовуючи законодавчу лазівку – «хвилини тиші» для роздумів чи молитви, але і це у 1960-х рр. стало суперечливим питанням.

О. Романова стверджує, що важливим етапом у житті відносин церкви і школи було прийняття в 1988 р. 18 релігійними і освітніми організаціями та оприлюднення звіту «Релігія в національному курсі держави», який деякою мірою дав чіткі орієнтири, як має співіснувати система взаємовідносин цих двох важливих суспільних структур:

– шкільний підхід до релігії має бути лише академічним;

– школи мають прагнути усвідомлення учнями релігій, але не спонукати до прийняття ними будь-якої релігії;

– персонал школи надає тільки знання про релігію, а не практикує її в межах навчального закладу;

– школа не заважає учням здійснювати свої релігійні обряди, не нав'язує будь-якого конкретного погляду;

– школа надає знання про всі релігії і водночас не принижує, не виокремлює, не підтримує жодну з них [3, с. 125].

У серпні 1995 р. департамент освіти США розіслав інструкцію «Релігійні прояви в державних школах» у всі шкільні округи. А в 2001 р. був прийнятий закон про реформування системи освіти – «The Child Left Behind Act of 2001» [18]. 7 лютого 2003 р. до всіх шкільних округів було надіслано інструкцію про конституційно дозволену молитву у початкових і середніх школах – «Guidance on Constitutionally Protected Prayer in Public Elementary and Secondary School» [12]. Представники школи мали звітувати, чи відповідає політика конституційному захисту молитви в державних школах.

Також «Guidance on Constitutionally Protected Prayer in Public Elementary and Secondary School» дає роз'яснення по основних елементах взаємодії навчальних закладів і церкви:

1. Молитва під час ненавчального часу. Учні шкіл можуть проводити молитви після чи до навчання, під час обіду чи вивчати з іншими учнями Біблію, школа не може заборонити їм це. «Ніщо в Конституції <...> не забороняє будь-якому учневі державної школи добровільно молитися в будь-який час до, під час або після шкільного дня» [12]. Але, незважаючи на пояснення, молитва в школі − одне з найбільш обговорюваних в Америці питань.

2. Організовані молитовні групи і заходи. Групи можуть влаштовувати гуртки на релігійну тематику на основі правил створення інших позакласних гуртків та використовувати шкільні приміщення у вільний від навчання час, без будь-якої дискримінації через релігійний зміст чи вираження.

3. Державні службовці, вчителі, адміністратори та інші співробітники школи не мають права надавати привілеї чи забороняти молитву в школі тій чи іншій релігійній групі учнів, учням представникам будь-якої конфесії, а також брати участь у молитві чи будь-якому релігійному обряді.

4. Хвилини тиші. Якщо в школі є «хвилини тиші» чи інший період часу, вільний від навчання, учні можуть використовувати його для молитви чи не використовувати.

5. Розміщення осіб, які моляться під час навчання. У тих випадках, коли шкільні чинов-

ники практикують звільнення учнів від навчання на підставі прохань батьків про задоволення нерелігійних потреб, прохання про виключення з релігійних мотивів не можуть розглядатися як менш важливі. Наприклад, учнів-мусульман під час Рамазану. Тому посадовим особам шкіл рекомендується консультуватися зі своїми адвокатами щодо таких зобов'язань.

6. Релігійне вираження чи молитва в завданнях класу. Учні можуть виражати свої релігійні почуття в домашній роботі (творах та інше) без будь-якої дискримінації. Така робота має оцінюватись за академічними стандартами. Тобто вчитель не має права занижувати чи завищувати оцінку згідно зі своїми особистими поглядами.

7. Студентські збори і позакласні заходи. Спікери студентів на будь-яких подіях, як, наприклад, спортивні змагання, не можуть бути вибрані на основі релігійних мотивів. Спікери для учнів, студентів «відбираються на основі дійсно нейтральних, неупереджених критеріїв і зберігають первинний контроль над вмістом їх вираження».

8. Молитва на випускному. Шкільні чиновники не мають права наймати на випускний представника тієї чи іншої конфесії для релігійного виступу чи інше. Незважаючи на всі уточнення, які були надані, справи, що стосувалися освіти і релігії, розглядаються Верховним судом часто. Прикладом є справа «Лі проти Вейсмана» [14]. Але школи не мають права обмежувати висловлювання своїх учнів на таких подіях. Водночас вони можуть зробити нейтральну заяву, що це не стосується школи, тобто школа не несе відповідальності за ці висловлювання.

У справі «Лі проти Весмана» («Lee v.Weisman») Верховний суд ще до складання «Guidance on Constitutionally Protected Prayer in Public Elementary and Secondary School» обґрунтував свою позицію щодо промов на релігійною тематику. Суди проводять чітке розходження між офіційно релігійною промовою, як, наприклад, благословення запрошеним священнослужителем на церемонії відкриття, і приватною релігійною промовою студентів. Верховний суд дав чіткі розмежування в справі «Lee v.Weisman» (1992), що присутність священнослужителя на заході в загальноосвітній школі порушувала б поділ церкви і держави. А молитва учнів − незалежна, неорганізована і не керована − не є таким порушенням [14].

9. Церемонія бакалаврату. Шкільні посадові особи не мають права організовувати релігійні церемонії в межах церемоній бакалаврату. Але, якщо на церемонію обраний спікер, наприклад серед випускників, і його промову передбачити чи контролювати не можна було, тоді це не є порушенням. Прикладом є справа «ACLU v. Black Horse Pike Regional Board of Education (1996)» [22].

Делікатним залишається питання, як спілкуватися з учнями про релігійні твори історичного та художнього значення. Адже велика частина найвідомішого мистецтва в світі включає релігійні теми і образи. Школи можуть демонструвати цей твір і обговорювати вплив релігії на мистецтво, архітектуру або історію, але чітко на академічному рівні, не проповідуючи чи віддаючи перевагу тій чи іншій релігії.

Так само дискусію викликало викладання деяких предметів у школі та їх можливість трактування як світською думкою, так і релігійною (1968, «Епперсон проти Арканзасу» – «Epperson v. Arkansas»).

Дискусійним у США є використання релігійної тематики в святковій риториці, як, наприклад, різдвяні вистави та інші заходи, пов'язані з цим святкуванням (Bauchman v. West High School, 10th U.S. Circuit Court of Appeals, 1997; Doe v. Duncanville Independent School District, 5th Circuit, 1995 [19]).

Також вчителі можуть обговорювати історію релігії і основних релігійних осіб, щоб представити історичні та поточні події в контексті. Основне розуміння християнства необхідне для розуміння мотивації хрестових походів; розколи мусульманської віри підживлюють більшу частину конфліктів на Близькому Сході; пацифістські тенденції буддистів допомагають пояснити, чому Китай до сих пір займає великі частини Тибету.

Державні школи можуть навчати релігії, але не проповідувати. Державні школи можуть давати учням інформацію про релігію неупередженим і об'єктивним чином, наприклад, обговорювати вплив релігії на історію, мистецтво, музику і літературу або викладати курс із порівняльної релігії. Але вони не можуть викладати навчальну програму на релігійному ґрунті. Державні школи не можуть нехтувати перевіреними науковими теоріями, як-от еволюція, тому що дехто вважає, що це суперечить їх релігії. Крім того, державні школи не можуть викладати неточні версії американської історії, засновані на релігійних навчаннях.

Верховний суд неодноразово заявляв, що Перша поправка вимагає від посадових осіб державних шкіл нейтрального ставлення до релігії, не проявляючи ні фаворитизму, ні ворожості щодо такого релігійного виразу, як молитва [9].

Рішення Верховного суду за останні сорок років встановлюють принципи, які розрізняють неприпустиму релігійну риторику в школах і захищені конституцією релігійні права учнів. Наприклад, вчителі та інші посадові особи державних шкіл не можуть проводити свої уроки в молитві, читанні з Біблії, служінні або інших релігійних заходах [7]. Також шкільні чиновники не можуть намагатися переконати або змусити учнів брати участь у молитві або інших релігійних заходах [14]. Така поведінка «належить державі» і, таким чином,

порушує положення про заснування [14]. Також працівники школи не можуть самостійно включати чи не включати релігію до списку шкільних предметів.

Законодавці США чітко розділили поняття «вчити релігію» і «вчити про релігію».

Але конфлікти не вщухають, навіть незважаючи на вище перелічені закони. Верховний суд США постійно виносить рішення в питаннях школи та церкви. Одним із таких конфліктів була справа «Санта Фе незалежний шкільний округ проти Доу» («Santa Fe Independent School District v. Doe»). Питання полягало в тому, чи порушує політика Незалежного шкільного округу Санат Фе, яка дозволяє молитву під керівництвом учня і з ініціативи учня на футбольних іграх, пункт Першої поправки [25]. Рішення суду було таким: «Так. Суддя Джон Пол Стівенс висловив думку 6-3, в якій Суд ухвалив, що політика округу, яка припускає молитву під керівництвом учня, ініційовану учнем на футбольних іграх, порушує положення про заснування. Суд дійшов висновку, що молитва за футбольну гру була публічною промовою <…> і проходила на державній власності на фінансованих урядом заходах, пов'язаних із школами, і що політика округу включала як передбачуване, так і фактичне схвалення <…> молитви в школі» [25]. Шість суддів висловили це неприйнятним, троє суддів висловилися, що це не порушує Першу поправку.

У 1952 р. відбулася подія, яка зачепила вираз, який уособлює Америку, − «нація під Богом». Майкл Ньюдоу подав скаргу від імені своєї дочки, учениці державної школи в Каліфорнії. Він стверджував, що слова «під Богом» порушують пункт Положення про заснування. Справа «Єдиний шкільний округ Єлк Гроу проти Ньюдоу» була передана у Верховний суд у 2004 р. [8]. І Верховний суд не вирішив, чи є ця фраза прийнятною. Посилаючись на те, що він не має права подавати позов від імені своєї доньки, адже він не мав законного опікунства над нею.

Важливий є той фактор, що в США є два основних види шкіл:

– приватні школи;
– державні школи.

І домінантною різницею між ними є джерело їх фінансування, якщо державні школи фінансуються коштом місцевих, штатів і федеральних урядових фондів, тобто залежать від них, то приватні школи здебільшого підтримуються з плати за навчання, які вносять батьки, опікуни чи інші суб'єкти, які вносять плату за учня, а часто ці школи фінансуються коштом інших недержавних джерел, як-от релігійні організації, фонди, гранти та благодійні пожертвування. Тобто, якщо релігійна організація фінансує ту чи іншу школу, вона має вагомий вплив на те, що викладати в цій школі і як використовувати релігійний фактор впливу [14, с. 1–2]. Проаналізуємо ретроспективу розвитку приватних шкіл та їхню релігійну орієнтацію (табл. 1.).

Досліджуючи First Look Report «Characteristics of Private Schools in the United States: Results From the 2015-16 Private School Universe Survey», де представлені вибрані результати опитування приватних шкіл (PSS), проведеного в 2015−2016 рр., щодо приватних шкіл, які діяли протягом 2015−2016 навчального року, можна дослідити дані, що включають у себе інформацію про розмір школи, рівні школи, релігійну орієнтацію, членство в асоціації, географічному регіоні, типи спільноти й акценти програми. З дослідження можна проаналізувати релігійні орієнтири приватних шкіл 2015–2016 рр.

Таблиця 1

Кількість та відсоток розподілу приватних шкіл, учнів та вчителів (FTE – еквівалент повного робочого дня) за релігійною або нерелігійною орієнтацією школи: США, 2015–2016

Релігійна і нерелігійна спрямованість	Школи		Студенти		Вчителі, які працюють повний робочий день	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
1	2	3	4	5	6	7
Загалом	34,576	100.0	4,903,596	100.0	481,558	100.0
Релігійна орієнтація	23,272	67.3	3,834,293	78.2	336,401	69.9
Римо-католики	7,008	20.3	1,901,474	38.8	143,186	29.7
Африканська Методистська Єпископська церква	‡	‡	‡	‡	‡	‡
Спільнота Бога	246	0.7	33,483	0.7	2,982	0.6
Баптисти	1,863	5.4	193,381	3.9	19,762	4.1
Кальвіністи	102	0.3	20,437	0.4	1,619	0.3

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
Християни (не зазначена деномінація)	5,408	15.6	769,673	15.7	77,309	16.1
Церква Ісуса Христа	117	0.3	25,139	0.5	2,288	0.5
Церква Бога	80	0.2	8,156	0.2	754	0.2
Церква Бога в Христі	20	0.1	1,882	#	123	#
Церква Назарянина	70	0.2	6,173	0.1	594	0.1
Учні Христа	‡	‡	‡	‡	‡	‡
Єпископська	354	1.0	87,649	1.8	11,092	2.3
Мусульмани	293	0.8	40,485	0.8	4,873	1.0
Євреї	1,120	3.2	299,255	6.1	32,674	6.8
Святі останніх днів	‡	‡	‡	‡	‡	‡
Лютеранська церква – Синод Міссурі	1,000	2.9	121,698	2.5	9,691	2.0
Євангельсько-лютеранська церква Америки	130	0.4	9,408	0.2	953	0.2
Євангельсько-лютеранська церква Вісконса	316	0.9	28,860	0.6	2,258	0.5
Інші лютерани	73	0.2	4,651	0.1	405	0.1
Меноніти	611	1.8	29,709	0.6	2,856	0.6
Методисти	289	0.8	18,341	0.4	2,001	0.4
П'ятидесятники	430	1.2	19,453	0.4	2,211	0.5
Пресвітеріани	323	0.9	37,597	0.8	3,765	0.8
Адвентисти Сьомого дня	795	2.3	50,202	1.0	3,997	0.8
Інші	304	0.9	23,162	0.5	2,695	0.6
Не зазначена релігійна приналежність	11,304	32.7	1,069,303	21.8	145,156	30.1

 # Округляється до нуля

‡ Недотримані стандарти звітності. Є менше, ніж 15 зразків.

Джерело: [20]

Можна проаналізувати статистичні дані, які чітко свідчать, що найчисельнішою є католицька та протестантська спрямованість приватних шкіл.

Більшість учнів приватних шкіл відвідує релігійні школи. Згідно з дослідженнями Національного центру статистики освіти, рівень знань у приватних школах є набагато вищий, ніж у державних.

За даними впливової статистичної служби Gallup, станом на 1 вересня 2017 р. американці значно вище оцінюють приватні школи, ніж інші школи. 71% американців (віком від 18 і старше) зазначили та оцінили приватні школи на «відмінно» та «добре». Школи релігійні дістали таку саму оцінку від 63% респондентів, а державні школи отримали лише 44%.

Дослідження, опубліковані в Education Next, науковому журналі про шкільну реформу, Інститутом Гувера в Стенфордському університеті і Гарвардською програмою з політики і управління в галузі освіти в Гарвардській школі Кеннеді, 3 січня 2017 р. зазначено, що батьки більше задоволені якістю приватних шкіл, ніж державних.

Згідно з результатами метааналізу 90 досліджень впливу шкіл, проведених старшим науковим співробітником В. Джейнсом, учні релігійних шкіл користуються значними академічними перевагами порівняно з колегами з традиційних державних шкіл і чартерних шкіл.

Дослідження також показало, що релігійні школи мають менший розрив в успішності і кращі результати поведінки учнів.

Професор В. Джейнс називає релігійні школи «кращою надією для американської освіти» і говорить, що нація має «переосмислити свою стратегію підтримки чартерних шкіл» [23].

Кількість приватних шкіл у США стає дедалі вагомішою, і вони оцінюються американцями на вищому рівні (табл. 2).

Питання церкви та школи завжди було дуже делікатним з огляду на те, що громадянське та патріотичне виховання має вагомий вплив на США. Адже важливим у США є феномен громадської релігії.

Таблиця 2

Статистика приватних шкіл

Статистика приватних шкіл	
Прийняті у приватну школу (2015−2016)	5 751 000 (10% від усіх учнів в США)
Кількість шкіл (2013−2014)	34 576 (25% від усіх шкіл США)

Джерело: [23]

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, в США, як показує дослідження, державні школи залишаються полем битви, де часто зустрічаються в суперечках батьки, учні, адміністрація школи і вчителі. Конфлікти зачіпають шкільні програми, футбольні ігри в старших класах, учнівські клуби і життя тих, хто має відношення до державної освіти США та церкви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рейчли А.Дж. Свобода совести и толкование Первой поправки к Конституції США. URL: http://www.hrights.ru/text/b8/chapter1.htm

2. Барилко Є.О. Місце громадянської релігії в патріотичному вихованні американських школярів / Є.О. Барилко, С.М. Барилко. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика.* 2014. Вип. 2. С. 21−31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2014_2_5.

3. Романова О. Релігія в державних школах США: протистояння чи взаємодія? *Політичний менеджмент.* 2005. № 1. С. 122−126.

4. Brogan D. The American character. N. Y. : Random House, 1975. 217 p.

7. Engel v. Vitale, 370 U.S. 421 (1962); School Dist. of Abington Twp. v. Schempp, 374 U.S. 203 (1963); Mergens, 496 U.S. at 252. Schempp, 374 U.S. at 225.

8. Elk Grove United School District v. Newdow. URL: https://www.oyez.org/cases/2003/02-1624.

9. Everson, 330 U.S. at 18; Good News Club v. Milford Cent. Sch., 533 U.S. 98 (2001).

10. Epperson v. Arkansas URL: https://www.oyez.org/cases/1968/7.

11. Facts and Case Summary - Engel v. Vitale. URL: http://www.uscourts.gov/educational-resources/educational-activities/facts-and-case-summary-engel-v-vitale.

12. Guidance on Constitutionally Protected Prayer in Public Elementary and Secondary Schools. URL: https://www2.ed.gov/policy/gen/guid/religionandschools/prayer_guidance.html#return6.

13. Herberg W. Religion and education in America. *Religious perspectiveson American culture.* Princeton, 1961. 188 p.

14. Public and private schools: how do they differ? Finding from The Condition of Education 1997. National Center for Education Statistics. U.S. Department of Education Office of Educational Research and Improvement. № 12. P. 39

14. Lee v. Weisman, 505 U.S. 577, 599 (1992); Wallace v. Jaffree, 472 U.S. 38 (1985).

15. U.S. Department of Education. URL: https://www.ed.gov/

16. Laws & Guidance. U.S. Department of Education. URL: https://www2.ed.gov/policy/landing.jhtml?src=image.

17. McCollum v. Board of Education. Law Case. URL: https://www.britannica.com/topic/McCollum-v-Board-of-Education.

18. No Child Left Behind: An Overview. URL: https://www.edweek.org/ew/section/multimedia/no-child-left-behind-overview-definition-summary.html.

19. School District of Abington Township v. Schempp. URL: https://www.britannica.com/topic/School-District-of-Abington-Township-v-Schempp.

20. Number and percentage distribution of private schools, students, and full-time equivalent (FTE) teachers, by religious or nonsectarian orientation of school: United States, 2015–16. URL: https://nces.ed.gov/surveys/pss/tables/table_2015_02.asp.

21. Private School Universe Survey. URL: https://nces.ed.gov/pubs2017/2017073.pdf.

22. Religion in the Public Schools. URL: http://www.pewforum.org/2007/05/09/religion-in-the-public-schools/

23. Study Finds Advantages for Students in Faith-Based Schools. Council for American Private Education. CAPE Outlook. Voice of America's private schools. May 2013. URL: http://www.capenet.org/pdf/Outlook385.pdf.

24. Study Finds Advantages for Students in Faith-Based Schools. Council for American Private Education. CAPE Outlook. Voice of America's private schools. May 2013. URL: http://www.capenet.org/pdf/Outlook385.pdf

25. Santa Fe Independent School District v. Doe. URL: https://www.oyez.org/cases/1999/99-62

26. School District of Abington Township v. Schempp. URL: https://www.britannica.com/topic/School-District-of-Abington-Township-v-Schempp.

27. U.S. Department of Education. URL: https://www.ed.gov/

28. United States Supreme Court. Zorach v. Clauson (1952), No. 431. URL: https://caselaw.findlaw.com/us-suapreme-court/343/306.html

УДК 321
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.15

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИКИ SWOT-АНАЛІЗУ У ПОЛІТИЧНОМУ МЕНЕДЖМЕНТІ

FEATURES OF THE USE OF SWOT-ANALYSIS METHOD IN POLITICAL MANAGEMENT

Тимченко М.М.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

У статті автор аналізує особливості застосування інструментів SWOT-аналізу для підвищення ефективності менеджменту політичних проектів та політичних кампаній на початковому етапі. Автор доходить висновку, що ця аналітична методика є невід'ємною складовою частиною у процесах стратегічного політичного планування. Використання цієї методики дає змогу виділити сильні та слабкі сторони, як конкретних персоналій, так і політичного проекту загалом. Також за допомогою цього інструментарію є можливим дослідження зовнішнього конкурентного середовища. Але, незважаючи на свою універсальність та всеосяжність, деякі її компоненти потребують вдосконалення.
Ключові слова: SWOT-аналіз, стратегія, стратегічне планування, політичний проект, політична кампанія.

В статье автор анализирует особенности применения инструментов SWOT-анализа для повышения эффективности менеджмента политических проектов и политических кампаний на их начальном этапе. Автор делает вывод о том, что данная аналитическая методика является неотъемлемой составляющей процессов стратегического политического планирования. Использование данной методики позволяет выделить сильные и слабые стороны, как конкретных персоналий, так и политического проекта в целом. Также с помощью данного инструментария представляется возможным анализ конкурентной внешней среды. Но, несмотря на свою универсальность и всеобъемлющий характер, некоторые её компоненты требуют усовершенствования.
Ключевые слова: SWOT-анализ, стратегия, стратегическое планирование, политический проект, политическая кампания.

In the article the author analyzes the features of the use of the SWOT analysis tools to increase the efficiency of management of political projects and political campaigns at their initial stage. The author concludes that this analytical methodology is an integral component of strategic political planning processes. The use of this technique allows to identify the strengths and weaknesses of both specific individuals and the political project as a whole. Also, using this tool it is possible to analyze the competitive external environment. However, despite its omnitude and comprehensive nature, some of its components require improvement.
Key words: SWOT-analysis, strategy, strategic planning, political project, political campaign.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку політичних відносин, партійного будівництва та менеджменту політичних кампаній ми можемо спостерігати, що ці процеси потребують більш ґрунтовного аналізу на початковому етапі власної реалізації. Щоб реалізувати будь-який політичний проект, потрібен ґрунтовний аналіз як зовнішнього та і внутрішнього політичного середовища, метою чого є мінімізація можливих ризиків та загроз. У межах сучасної політичної теорії є досить велика кількість аналітичних методик, які дають змогу ґрунтовно та всебічно дослідити наявні ризики та загрози, з метою прийняття та реалізації ефективних рішень.

Однією з таких методик є методика SWOT-аналізу. Цей метод було створено гарвардськими вченими у 1963 р. Професор К. Ендрюс вперше публічно озвучив акронім SWOT. Цей акронім був представлений візуально у вигляді матриці SWOT. Спочатку SWOT-аналіз був заснований на озвучуванні і структуризації знань про поточну ситуацію і тенденції, пізніше став використовуватися в ширшому значенні – для конструювання стратегій. Тобто з появою SWOT-моделі аналітики отримали інструмент для своєї інтелектуальної праці [8].

Починаючи з 1965 р., він набув активного застосування у сфері менеджменту корпорацій. Враховуючи те, що політичні партії є своєрідними бізнес-проектами, політичні відносини будуються за тим самим принципом, що і відносини у бізнес-сфері, а будь-яка політична кампанія ґрунтується на комерційних маркетингових технологіях, то метод SWOT-аналізу активно використовується і в політичній сфері.

Абревіатура SWOT розшифровується таким чином:

S – Strengh – сильні сторони, переваги політичного суб'єкта над конкурентами, які потребують максимального використання;

W – Weaknesses – слабкі сторони, недоліки та мінуси політичного суб'єкта. Метою цієї методики є їх виявлення та нівелювання;

O – Opportunities – зовнішні політичні фактори, які окреслюють потенційні можливості для підвищення конкурентоздатності політичного суб'єкта;

T – Threats – фактори зовнішнього політичного середовища, які потенційно можуть погіршити

процеси партійного будівництва або перебіг політичної кампанії. До таких факторів належать дії конкурентів, зміни у законодавстві, зміні очікувань із боку виборців та ін.

Отже, можна зазначити, що використання цього методу охоплює широке коло проблем політичного менеджменту, серед яких можна виділити: виявлення кадрового потенціалу; оцінка доцільності інвестицій у певні політичні проекти; реалізація маркетингових політичних кампаній; виявлення перспективних напрямків розвитку політичних організацій; аналіз конкурентів та конкурентного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика сутності та використання SWOT-аналізу знайшла своє відображення у публікаціях багатьох українських та зарубіжних дослідників у сфері політичного менеджменту.

Серед українських дослідників можна виділити М. Городока, А. Карташова, Є. Романенка, В. Стасюка [4], Д. Соколова [6] та ін.

До зарубіжних дослідників цієї проблематики належать К. Боумен, С. Дібб, Л. Сімкін [5], А. Гвозденко [1] та ін.

У працях цих дослідників зазначається, що SWOT-аналіз є основою для оцінки ефективних сторін діяльності та можливостей коригування стратегічних та тактичних кроків суб'єкта підприємницьких або політичних відносин із метою запобігання кризових ситуацій та нівелювання загроз, які несе в собі зовнішнє конкурентне середовище.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність великої кількості публікації, ця проблематика ще не знайшла всебічного відображення у сфері саме політичного менеджменту. Більшість публікацій охоплює виключно економічну сферу застосування цієї аналітичної методики.

Формулювання цілей статті. Ціллю статті є виділення переваг та недоліків використання методики SWOT-аналізу у сфері політичного менеджменту з подальшим виробленням рекомендацій щодо підвищення ефективності використання цієї методики у процесах менеджменту політичних партій, громадських організацій та реалізації стратегічних та тактичних кроків у межах політичних кампаній.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головним завданням SWOT-аналізу є вироблення структурованого опису наявної політичної ситуації, щодо якої потрібно прийняти правильне рішення. Матриця SWOT-аналізу представляє собою якісний інструмент структурного опису стратегічних характеристик організації та зовнішнього середовища, в якому вона знаходиться та функціонує. Виділення слабких та сильних сторін є складником аудиту внутрішнього середовища організації.

Відомий дослідник у сфері маркетингу Ф. Котлер зазначав, що досвідчений менеджер, створюючи аналітичний продукт за цією методикою, має виділити як мінімум 5 глобальних зовнішніх загроз та можливостей, які здатні як розвинути організацію, так і привести до її занепаду [1, с. 15].

Варто зазначити, що однією з ключових складових частин проведення SWOT-аналізу є виділення періоду, в межах якого буде досліджуватись взаємодія політичного проекту та зовнішнього середовища. Це може бути:

1. поточний період − досліджуються наявні сильні та слабкі сторони суб'єкта політичної діяльності в умовах наявного зовнішнього середовища;
2. короткострокова перспектива − традиційно, в межах 1−2 років (залежно від турбулентності зовнішнього середовища);
3. середньострокова перспектива − в межах 3−5 років;
4. довгострокова перспектива − підготовка прогнозу строком на 5 років та більше [2, с. 32].

Отже, в залежності від окреслених дослідником перспектив SWOT-аналіз може мати як ситуаційний (поточний або короткостроковий прогноз), так і стратегічний (середньостроковий та довгостроковий прогноз) характер.

Важливими є ретельне визначення сфери кожного SWOT-аналізу, розуміння відмінностей між його елементами, об'єктивність і використання різносторонньої вхідної інформації, уникнення просторових і двозначних заяв. SWOT-аналіз має проводитися за участю всіх найважливіших членів цієї організації. Це стосується загальної ідентифікації слабких і сильних сторін, які усередині організації мають бути добре видні. SWOT-аналіз може виконуватися із застосуванням методу «мозкового штурму». Якість аналізу можна підвищити, залучаючи до його проведення осіб, що не належать до організації. Такі особи можуть виступити неупередженими арбітрами, які в змозі оцінити пропозиції, а також, ставлячи особливі питання, спровокувати організацію до переосмислення своїх положень і дій. Під час проведення SWOT-аналізу, а особливо аналізу шансів і погроз мають використовуватися раніше проведені дослідження громадської думки [3, с. 602].

Як приклад застосування методики SWOT-аналізу у сфері політичного менеджменту можна провести аналіз ризиків та можливостей для новоствореної політичної партії або конкретного кандидата.

1. Сильними сторонами є наявність наявних іміджевих характеристик, які позитивно сприймаються цільовими електоральними групами. Важливо зазначити, що для нецільових груп ці іміджеві характеристики не будуть сприйматися позитивно, а в деяких випадках можуть мати і негативне значення. Проте аналітика, передусім,

цікавлять ті електоральні групи, які визначені як цільові, і саме сприйняття з їх боку наявних іміджевих характеристик кандидата або партії має принципове значення. Саме наявні іміджеві характеристики в рамках іміджевої конструкції становлять поточний рейтинг кандидата або партії, за винятком тих випадків, коли кандидата або партію підтримують з огляду на категоричне неприйняття їх конкурентів.

2. Слабкими сторонами партії або кандидата є ті іміджеві конструкції, які можуть сприйматися цільовими групами як негативні. Ці складники іміджу формують ту частину поточного антирейтингу, яку ще можна скоригувати на власну користь, тобто частково перетворити негативні якості на позитивні або знівелювати їх ефект.

3. Що стосується можливостей, то тут треба розуміти ті позитивні характеристики іміджу, які є відсутніми у межах іміджевої конструкції кандидата або партії, але з боку цільових електоральних груп можна спостерігати очікування цих характеристик. Надійним інструментом для виявлення цих очікувань є проведення фокус-групи. За допомогою інструментарію фокус-групи можна ще на початковому етапі виявити бажані іміджеві характеристики. Таким чином, під можливостями належить розглядати ті позитивні характеристики, які очікують цільові електоральні групи і які належить включити до іміджевої конструкції кандидата або партії з метою підвищення електорального рейтингу.

4. Під загрозами належить розуміти ті іміджеві характеристики, які є відсутніми у поточному іміджі кандидата або партії, але при цьому мають чіткий негативний відтінок для цільових електоральних груп, тому використання їх під час конструювання іміджу може становити загрозу зниження рейтингу та збільшення антирейтингу. Ці характеристики також можна діагностувати на початковому етапі, за допомогою інструментарію фокус-груп (за допомогою питання «які якості партії або кандидата є для Вас категорично неприйнятними?»).

Отже, для успішного політичного менеджменту є важливим зіставлення даних про внутрішнє та зовнішнє середовище, розгляд можливих ризиків та перспективних напрямів. Тим самим, методика SWOT-аналізу використовується для того, щоб допомогти покращенню діяльності кандидатів та політичних партій, а також для окреслення перспектив їх розвитку та трансформації в умовах конкурентного електорального ринку.

Українські дослідники М. Городок, А. Карташов, Є. Романенко і В. Стасюк стверджують, що SWOT-аналіз є надзвичайно ефективним інструментом попередньої розробки стратегії й експертизою власних (внутрішніх) переваг та недоліків кандидата, сприятливих факторів і потенційних несприятливих чинників зовнішнього середовища.

На їхню думку, SWOT-аналіз використовується як ефективний інструмент на попередніх стадіях формування стратегії й тактики політичної кампанії як базису для наступного перспективного планування політичної діяльності. Він гарантує, що попередня інформація була правильною та придатною для використання.

Формування стратегії й тактики політичної кампанії на підставі SWOT-аналізу має забезпечити кожну з таких вимог:

– формування, концентрація та підсилення власних переваг (сил) політичного суб'єкта (партії, політичного лідера, кандидата тощо);

– зменшення, нейтралізація, ребрендинг недоліків (слабкостей) політичного суб'єкта;

– залучення та використання можливостей, що надає зовнішнє політичне середовище;

– протидія тим факторам зовнішнього політичного середовища, які потенційно погіршать перебіг політичної кампанії [4, с. 28].

Отже, можна зазначити, що у цьому контексті використання методики SWOT-аналізу є необхідною складовою частиною формування стратегії та тактики політичної партії або кандидата на початковому етапі виборчої кампанії. В рамках політичного менеджменту методика SWOT-аналізу дає змогу систематизувати проблемні ситуації, краще розуміти структуру наявних у кандидата або партії ресурсів, відстежувати загальний стан зовнішнього середовища, виявляти та ефективно використовувати потенційні можливості, знаходити нові та перспективні цільові групи. Методика SWOT-аналізу дає змогу правильно та своєчасно приймати стратегічні рішення, що є необхідним у мінливих умовах виборчих кампаній.

Що стосується недоліків цієї методики, то можна виділити такі:

1. методика SWOT-аналізу не повною мірою оцінює можливі ризики. В рамках цієї методики поширеною помилкою є те, що дуже часто очікування є завищеними, а ризики − недооціненими;

2. хибний вибір предмету аналізу. Під час проведення аналізу від предмета оцінки дуже часто відбувається відхилення. Наприклад, у процесі оцінки конкурентоспроможності політичної партії загалом окремі її структурні елементи можуть недооцінюватись;

3. SWOT-аналіз являє собою лише один зі способів систематизації наявних знань. Якщо ці знання є хибними або їх замало, то і результати аналізу будуть мати невисоку цінність та сферу застосування;

4. цей метод має суб'єктивний характер, і дослідницька цінність результатів аналізу залежить від рівня компетентності аналітика. Задля ефективного аналізу діяльності структури варто залучати третіх осіб, які жодним чином не пов'язані з діяльністю організації, що значно зменшить суб'єктивізм;

5. задля повноцінної реалізації цієї методики є необхідним використання великого масиву інформації, що потребує значних організаційних та матеріальних витрат, інакше аналітики будуть оцінювати важливі фактори, не маючи достовірної інформації щодо них. Проведення якісного SWOT-аналізу потребує залучення великої кількості спеціалістів із відповідних сфер діяльності;

6. цей метод є мало формалізованим, результати якого мають здебільшого якісні, а не кількісні характеристики, що призводить до певних труднощів у процесі моніторингу ситуацій [7, с. 25].

Але, незважаючи на ці недоліки, нині відбувається вдосконалення інструментарію цієї методики. Деякі вчені зазначають, що нині здійснюються кроки, які мають на меті запобігання невизначеності щодо вибору предмета аналізу, шляхом додавання додаткових компонентів у матрицю SWOT. Задля підвищення вірогідності включення до аналізу найбільш важливих факторів доцільно залучити найбільш широке коло спеціалістів у різних сферах та передати окремі види діяльності структури на так званий аутсорс.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. В умовах сучасних політичних реалій можна спостерігати, що політичні партії та кандидати не мають стійкої електоральної бази, ідеології та програмних принципів. Дуже мало партійних структур відрізняються своєю електоральною стійкістю та довготривалим існуванням у часі. З огляду на це, дуже рідкісним є використання довгострокових прогнозів у процесі існування та функціонування політичних проектів. Тому методика SWOT-аналізу дає змогу робити експрес-аналіз наявного зовнішнього середовища та будувати ефективну стратегію розвитку внутрішньої структури на початковому етапі. Якщо структура отримує стійкість, то використання методики SWOT-аналізу є доцільним у поєднанні з більш формалізованими аналітичними методиками. Перспективним напрямом вдосконалення цієї методики може бути додавання до матриці SWOT інших компонентів, які дадуть змогу суттєво доповнити цей аналітичний інструментарій, знівелювати його недоліки та зробити його всеохоплюючим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гвозденко А.Н. Использование методики многофакторного SWOT-анализа для разработки стратегических направлений деятельности. *Маркетинг и маркетинговые исследования.* 2006. № 4. С. 13−16.

2. Изосимов С.В. Метод SWOT-анализа: его место в методах исследования, преимущества и недостатки / С.В. Изосимов, А.Л. Шевченко. *Экономикс.* 2013. № 2. С. 29–34.

3. Мошенський С.З., Олійник О.В. Економічний аналіз: Підручник для студентів економічних спеціальностей ВНЗ / За ред. Ф.Ф. Бутинця. 2-ге вид., доп. і перероб. Житомир : ПП «Рута», 2007. 704 с.

4. Перемога на виборах: технології, кампанії, принципи : практичний посібник / Городок М.Д., Карташов А.В., Романенко Є.О., Стасюк В.Ю., за заг. ред. М.Д. Городка. Київ : 2016. 264 с.

5. Симкин Л., Дибб С. Практическое руководство по сегментированию рынка. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 240 с.

6. Соколов Д. SWOT-анализ выбора политической окраски. *Українська правда.* 2011. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2011/12/29/6874591/.

7. Сухарев П.Н., Григоренко А.С. Метод SWOT-анализа: его преимущества и недостатки. *Экономические науки. Маркетинг и менеджмент.* 2010. № 6. С. 25−28.

8. SWOT-аналіз – основа формування маркетингових стратегій : Навчальний посібник / За ред. Л.В. Балабанової. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Знання, 2005. 301 с. (Вища освіта XXI ст.)

УДК 316.334:323.75
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.16

ОТ ТРИПАРТИЗМА К ОБЩЕГРАЖДАНСКОМУ ПОЛИЛОГУ

FROM TRIPARTISM TO THE ALL-CIVIL POLYLOGUE

Шедяков В.Е.,
доктор социологических наук, кандидат экономических наук,
независимый исследователь (г. Киев, Украина)

Цель – подведение итогов изучения эффективных в нашей социокультурной среде вариантов развития «трипартизма», обеспечивающих общественное согласие на продуктивном основании путём поднятия культуры общегражданского полилога. Теоретико-методологическими основаниями текста являются институциональная компаративистика и социальная антропология. Особенности анализа следуют из изучения трансформаций механизмов равноправного взаимодействия работников и их нанимателей при государственном арбитраже сквозь призму требований и рисков новой эпохи. В частности, и всесторонняя постмодернизация культуры общества (в т.ч. в сфере труда), и тенденции формирования общества знания кардинально меняют требования к качеству трудовых отношений. Неправомерно при этом и сводить логику изменений в общественных (в частности, трудовых) отношениях исключительно к детерминированию культуры технологическими инновациями. Напротив, крайне важное значение приобретает влияние именно культурной среды на появление и восприятие нововведений техники и экономики. Гуманизированные технологии постмодерна потому не являются социально нейтральными, что уже на стадии проектирования в них закладывается сознательная ориентация на развитие и обогащение культуры. Одновременно происходит повышение роли умственного творчества в общем результате, значит, и ценности индивидуальной одарённости (прежде всего, духовно-интеллектуальной). Между тем духовное производство с ядром из духовного творчества отзывается на иную мотивацию и требует совершенно иной системы стимулов, тесно связанной с пониманием ответственности перед обществом. Прикладное значение работы связано с выводами о необходимости дальнейшего совершенствования механизмов трипартизма, с одной стороны, за счёт повышения их качества и гибкости путём, прежде всего, ввода представителей регионов, гражданского общества, разграничения интересов собственников и менеджеров, с другой – развития до уровня общегражданского полилога. Для этого необходимо двигаться в трипартизме не только от социально-иерархической организации трудовых отношений к экономической, но и с её помощью – к социокультурной.

Ключевые слова: постмодернизация, трудовые отношения, трипартизм, трёхсторонняя комиссия, производственная демократия, социальный диалог, общегражданский полилог.

Мета – підведення підсумків, вивчення ефективних у нашому соціокультурному середовищі варіантів розвитку «трипартизму», що забезпечують суспільну злагоду на продуктивный підставі шляхом підняття культури загальногромадянського полілогу. Теоретико-методологічними засадами тексту є інституційна компаративістика і соціальна антропологія. Особливості аналізу випливають із вивчення трансформацій механізмів рівноправного взаємодії працівників і їх наймачів при державному арбітражі крізь призму вимог і ризиків нової епохи. Зокрема, і всебічна постмодернізація культури суспільства (в тому числі у сфері праці), і тенденції формування суспільства знання кардинально змінюють вимоги до якості трудових відносин. Неправомірно при цьому зводити логіку змін у суспільних (зокрема, трудових) відносинах виключно до детермінованості культури технологічними інноваціями. Навпаки, вкрай важливого значення набуває вплив саме культурного середовища на появу і сприйняття нововведень техніки і економіки. Гуманізувати технології постмодерну тому не є соціально нейтральними, що вже на стадії проектування в них закладається свідома орієнтація на розвиток і збагачення культури. Одночасно відбувається підвищення ролі розумового творчості в загальному результаті, значить, і цінності індивідуальної обдарованості (перш за все, духовно-інтелектуальної). Тим часом духовне виробництво з ядром із духовної творчості відгукується на іншу мотивацію і вимагає зовсім іншої системи стимулів, тісно пов'язаної з розумінням відповідальності перед суспільством. Прикладне значення роботи пов'язане з висновками про необхідність подальшого вдосконалення механізмів трипартизму, з одного боку, за рахунок підвищення їх якості та гнучкості шляхом, перш за все, введення представників регіонів, громадянського суспільства, розмежування інтересів власників і менеджерів, з іншого – розвитку до рівня загальногромадянського полілогу. Для цього необхідно рухатися в трипартизмі не тільки від соціально-ієрархічної організації трудових відносин до економічної, а і з її допомогою – до соціокультурної.

Ключові слова: постмодернізація, трудові відносини, трипартизм, тристороння комісія, виробнича демократія, соціальний діалог, загальногромадянський полілог.

The goal is to summarize of studying effective in our sociocultural environment options for the development of "tripartism", providing social consensus on a productive basis by raising the culture of a civil polylogue. The theoretical and methodological basis of the text is institutional quality's comparativistic and social anthropology. Features of the analysis follow from the study of the transformations of the mechanisms of equal interaction of workers and their employers in state arbitration through the prism of the requirements and risks of the new era. In particular, both comprehensive postmodernization of the culture of society (including in the sphere of labour), and trends in the formation of a knowledge society, radically change the requirements for the quality of labour relations. At the same time, it is illegal to reduce the logic of changes in public (in particular, labour) relations exclusively to the determination of culture by technological innovations. On the contrary, the influence of the cultural environment on the emergence and perception of innovations of technology and economics is of paramount importance. Humanized technologies of postmodern are therefore not socially neutral; already at the design stage they contain a conscious orientation towards the development and enrichment of culture. At the same time, there is an increase in the role of mental creativity in the overall result, which means, the values of individual

talent (first of all, spiritual and intellectual). Meanwhile, spiritual production with a core of spiritual creativity responds to a different motivation and requires a completely different system of incentives, which is closely related to the postmodern understanding of social responsibility. The practical significance of the work is connected with conclusions about the need to further improve trip tripartism, on the one hand, by improving their quality and flexibility, first of all, entering heterogeneous group's representatives of regions, civil society, differentiating the interests of owners and managers, and on the other, developing to the level of a common polylogue. For this, it is necessary to move in tripartism not only from the socio-hierarchical organization of labour relations to the economic one, but also with its help – to the socio-cultural one.

Key words: postmodernization, labour relations, tripartism, tripartite commission, industrial democracy, social dialogue, all-citizens polylogue.

Patriotism is the exact opposite of nationalism.
Nationalism is a betrayal of patriotism.
By putting our own interests first, with no regard for others, we erase the very thing that a nation holds dearest,
and the thing that keeps it alive: its moral values.
Emmanuel Macron

Постановка проблемы. Усиление национальных интеграционных динамик на фоне разворачивающихся в глобальных масштабах процессов регионального обособления дополнительно акцентирует роль качества взаимодействия. В частности, важнейшие механизмы, культивировавшиеся как в социалистическом, так и в капиталистическом лагерях, связывали работников и администрацию, предоставляя разнообразные формы разрешения конфликтов. Между тем их значение, отнюдь не исчерпываясь производственной (тем более – бытовой) сферой, приобрело политико-экономическое звучание. В рамках конвергенции повышение качества интеграционных шагов связано с осторожной адаптацией мирового опыта, в частности, формирования трёхсторонней комиссии для совместного решения на основе взаимной заинтересованности и компромиссов при развитии механизмов т.н. «трипартизма» (tripartitus (лат.) – состоящий из трёх частей), «производственной демократии», «социального партнёрства».

Анализ исследований и публикаций. Теоретико-методологические основания статьи составляют исследования специалистов, изучающих, во-первых, механизмы «трипартизма», «производственной демократии», «социального партнёрства», «социального диалога», «гражданского диалога» (Г. Анисимова, А. Балашов, Дж. Бенигер, Дж. Бернем, Х. Браверман, Дж. Данлоп, Э. Вильховниченко, М. Воейков, И. Гончарова, Н. Горлач, Е. Гришнова, В. Гуляев, В. Данюк, Р. Дарендорф, Н. Есипова, В. Жуков, В. Кабалина, У. Кинг, В. Ковалёв, А. Колосок, А. Колот, Дж. Коммонс, Ю. Коноплина, А. Крейг, К. Кязимов, М. Либоракина, Э. Лутохина, Э. Мейо, С. Минц, А. Мирошниченко, Г. Назарова, В. Новиков, Дж. Нэш, Ю. Одегов, С. Одяков, Н. Оленевич, Л. Омельянович, С. Перегудов, М. Переплётченко, О. Пирогов, У. Риддел, Ф. Ричардсон, Ф. Ротлисбиргер, О. Руденок, Л. Смирчич, Б. Тернер, В. Уайт, К. Уолкер, С. Хохлявин, А. Чаусовский, Т. Чубарова, Э. Шейн, Л. Эрхард, В. Якимец), во-вторых, динамику новых социально-политических форм и моделей (Н. Баранов, З. Бауман, Д. Белл, Ж. Бодрийяр, А. Бузгалин, К. Вельцель, В. Вельш, Э. Гидденс, Ф. Гуаттари, Ю. Давыдов, Г. Дебор, Ж. Деррида, И. Джохадзе, В. Дрожжинов, И. Егоров, Н. Зарубина, Р. Инглегарт, В. Иноземцев, М. Кастельс, Н. Кляйн, М. Ковальчук, А. Колганов, С. Кравченко, Е. Куркина, Дж. Курт, Ж. Лакан, Н. Лапин, Ж.-Ф. Лиотар, Т. Лукман, Н. Луман, Н. Моисеев, Л. Мясникова, И. Пригожин, В. Сагатовский, Т. Сакайа, А. Салмин, А. Тоффлер, Ж. Тощенко, Л. Туроу, П. Фейерабенд, М. Фуко, Ю. Хабермас, Г. Хакен, Й. Хейзинга, П. Штомпка, У. Эко, Ж. Эллюль), в-третьих, взаимосвязь социокультурных и политико-экономических особенностей культурно-цивилизационных миров (В. Алексеев, Л. Альтюссер, С. Амин, А. Ачлей, Н. Бердяев, И. Валлерстайн, С. Васильев, М. Годелье, В. Гуляев, Л. Гумилёв, Н. Данилевский, Э. Дюркгейм, А. Зиновьев, В. Катасонов, А. Кобяков, А. Кравченко, Н. Крадин, М. Кром, С. Кургинян, К. Леви-Строс, Э. Люттвак, Г. Малинецкий, Б. Малиновский, Г. Матюшин, Г. Меттан, С. Михеев, Э. Ожиганов, Э. Орлова, А. Островский, А. Петров, В. Пякин, Л. Репина, А. Рэдклифф-Браун, Ю. Семёнов, П. Сингер, Е. Террэй, А. Фурсов, М. Хазин, С. Хантингтон, Э. Швицер, О. Шпенглер, В. Ядов, К. Ясперс).

Выделение нерешённых ранее частей общей проблемы. Эффективное осуществление реиндустриализации на базе комплекса новых технологий выдвигает перед трипартизмом кардинально новые задачи. Соответственно, **цель статьи** – рассмотрение эффективных в нашей социокультурной среде вариантов развития «трипартизма», обеспечивающих общественное согласие на продуктивном основании путём подъёма культуры общегражданского полилога.

Изложение основного материала. Постсовременная модернизация (постмодернизация) общественной культуры как проявление признаков эскиза зародившегося нового кардинально отлична от предшествующих моделей жизнеустройства и развития. Эта модель мировоззрения, жизнеустройства и развития основана на доверии к человеку и развитии его просоциального творчества. Происходят кардинальные изменения не только отдельных социально-политических институтов, но и всей культурной среды, отно-

шений, структур. Осуществлённый с переходом от Традиции к Модерну сдвиг общественно-необходимой концентрации рабочей силы из сферы сельского хозяйства в промышленность ныне сменяется запросом на творчество (прежде всего, соответственно тенденциям к регулятивным функциям анклавов «познающего общества», интеллектуальное). Между тем творчество по своему характеру «не труд» и предполагает иные сочетания мотиваций и стимулов. Постмодерн раскрывает себя через диверсификацию и разнообразие культуры деятельности, безрепрессивность, терпимость, полилогизм, преодоление канона, «праздник сопротивления системе». Уже модерн предусматривает особенное состояние общества и культуры, где нормативным является массовое, стандартное производство, к тому же, из-за всеобъемлющего общественного разделения труда характер и черты деятельности каждого конкретного человека задаются местом в производстве общественном. Средства производства включают прежний труд многих участников производства, и уже самим отношением к средствам производства закладывается социальная характеристика трудовых отношений. Постмодерн же наследует и использует эту социальность: мало видеть в человеке носителя рабочей силы – нужно обеспечить развитие личности, потому что наибольшим производственным фактором становится одухотворённое творчество человека. Для социоантропогенеза Красота, Добро, Истина во имя подлинной человечности – дороже времени, ибо связаны с уникальностью творчества, а не просто ремесленной сложностью труда. Это, собственно, и есть историческая справедливость. Ныне, с одной стороны, постмодернизация предоставляет гораздо более обширное поле для личной инициативы, которую когда-то старательно пытались стандартизировать, загнать в рамки шаблонов и Традиция, и Модерн. Всё активнее заявляет о себе процесс изменений, которые предусматривают сосуществование, перекрещивание и взаиморезонирование самых разнообразных тенденций развития, среди которых (в отличие от общественной среды Традиции и Модерна) ни одна не может претендовать на исключительное значение, позволяющее без вреда для результата абстрагироваться от прочих. С другой стороны, сами комбинации творческих задатков, сугубо личностные по своей сути, оказываются наиболее ценной (и потому массовидной) частью трудовой активности. Отсюда – не только признание права за некоторой «методологической анархией», но и кардинальная важность «иначемыслия» как важнейшего общественного ресурса. Развитие личности и персонализация деятельности вместо нивелировки людей и усреднения функций становятся ведущим фактором эффективных социальных технологий. Когда же нет стабильной внешней опоры в виде общей идеологии, единственной культуры, стереотипной науки, тогда необходимо признавать право на существование непохожего, особенного и необычного.

Постмодернизация общественной культуры смешивает формы и подходы. Она тяготеет к заведомому разнообразию подходов, гетерогенности команд. В этой ситуации, естественно, увеличивается неопределённость, взаимопроникновение фрагментов разных структур, подвижность границ, кардинально изменяется соотношение норм и аномалий. Теперь вообще трудно пытаться в точности воспроизвести исторически ушедшие условия совершенной конкуренции, чистой частной собственности, свободного рынка. Собственно, рынок как место, где в сопоставлении спроса и предложения только и формируется из совокупности индивидуальных стоимостей общественная цена, активно видоизменяется со стороны и арсенала маркетологии, и «опускающегося в основание» из классического «надстроечного» положения государства. Вместе с тем есть и сочетания, ведущие к разъеданию общественного полотна. Так, например, внедрение рыночных начал в государственном секторе – один из источников коррупции. Направленный же против морали разум рождает отрицательную нравственную силу, формируя и усугубляя дополнительные линии раскола, идеологическую ситуацию «гибели богов», положение «людей-кентавров» и закономерно ведёт к неукоренённости изменений. С одной стороны, новая эпоха создаёт условия для развёртывания свободы, разнообразия, полилога. С другой стороны, если отпущенные временем возможности будут упущены, тем самым будут необратимо лимитированы возможности последующего исторического развития. Выход за границы прежнего «коридора свободы» может обернуться вовсе не прорывом к сияющим постиндустриальным перспективам, но и возвращением к социальному каннибализму и варварству. Поэтому чрезвычайно важно видеть в имеющихся противоречиях начало длинной и сложной трансформации регионов современной Украины в контексте глубоких общемировых изменений. Их прогнозирование усложнено недостатком, а то и отсутствием эмпирического материала, но является крайне важным для верных стратегических решений и конструктивных воздействий на процессы [1–7].

Условия постмодернизации неминуемо требуют дальнейшего совершенствования механизмов общественного взаимодействия. Комплексное осуществление организационно-управленческого подкрепления творчества предполагает, в первую очередь, доформирование среды творчества (в частности, интеллектуального), точек его

концентрации (например, в кластерной форме научно-образовательно-производственных объединений), картины специальностей, систем постоянного обучения (включая переобучение и самообразование) творческой активности, прежде всего – в труде и управлении. Соответственно, доминирующая представленность созидателей в органах не только производственного самоуправления, но и всех ветвей власти – необходимость качественного и своевременного принятия необходимых решений и их проведения в жизнь. Причём социокультурное основание локализуется в формах, позволяющих не «беседу эгоцентристов друг с другом», а подлинный продуктивный полилог с поиском взаимоприемлемых решений сложных возникающих вопросов. Место производственной сферы здесь уникально. С одной стороны, определяющим элементом производства и социальной жизни долгое время считался именно труд: он предоставлял ресурсы экономическому росту, обусловливал качество жизни, формировал ценности и отводил конкретные ниши профессиональным и социальным группам. С другой стороны, повышение роли игры и обучения на личных и общественных осях самореализации усиливает потенциал взаимодиффузии, а постглобальное структурирование мироустройства требует повышения качества социально-информационных мембран [8–12].

При этом на формы реализации идеи трипартизма неминуемо накладывается социальная память, исторический опыт предшествующих модернизаций. Между тем если в странах Запада модернизация проходила под влиянием концепции «человека экономического», то в социалистическом лагере реализовывали своё понимание развития социального воплощения идей свободы, равенства и справедливости каждого. Соответственно, капиталистический вариант имел отчётливую экономическую, а социалистический – социальную доминанту. Между ними проходил взаимообмен подходами. Те же революционные, в частности коммунистические, идеи интенсивно шли с Запада. Однако существенно видоизменяясь в среде других культурно-цивилизационных миров. Состязание систем вынуждало ревниво следить друг за другом и использовать взаимные находки (в т.ч. организационные). Разумеется, это ускоряло конвергенцию лагерей, когда на площадках каждого из них прививали удачные идеи конкурента. Таким образом, глобализация не только раздвигала границы рынков, но и расширяла сферу взаимообогащения структурами жизнеустройства и формами развития. При этом, с одной стороны, характерные для пострыночной среды механизмы разрешения конфликтов работников и их нанимателей при государственном арбитраже после ликвидации реального социализма стали актуальны и для защиты прав в странах экссоциализма. С другой – оптимизация завоеваний социализма тем более потребовала привлечения опыта, накопленного в иной среде, в частности, для сдерживания «хищнического предпринимательства». Сложилась ситуация синхронного наложения модернизации (домодернизации недомодерна), постмодернизации (начала тенденций) и деградации, требующая разнообразия подходов и решений. Так, эра постглобализма и искусственного интеллекта накрепко связала конкурентоспособность с региональной обособленностью, усилив тем самым воздействие ценностно-смысловых комплексов культурно-цивилизационных миров и реактуализировав элементы протекционизма. Причём встречаясь с «историческими вызовами эпохи», каждый находит свой вариант ответа на них. Ни одна система ценностей во время постмодерна уже не может рассматриваться как оптимальная (тем более – единственно возможная) для человечества: каждый по-своему уникален, никто не исключителен. Вместе с тем усиливаются возможности осторожного заимствования части моделей трансформаций, которые нарабатываются другими народами, что деактуализирует подход, который однозначно относил международные отношения ко «вторичным», «производным». Полиструктура мирохозяйственных связей, основанная на взаимоприемлемых нормативах отношений, а вовсе не блок из идентичных атомов-элементов, определяет вид постмодерной действительности.

С усилением роли знания, усложнением ресурсно-климатического и социально-демографического баланса изменилась среда распространения трипартизма. Как отчуждённый труд тиражирует «человека экономического», так свободное самодеятельное творчество воспроизводит «человека творческого», радикально изменяет стереотипы общественного поведения и механизмы его детерминирования, усиливая особенное соотношение макро- и микрофакторов развития производственных отношений (в частности, повышая звучание формулы «от микроэкономики к макрополитике»). Переход к логике постмодерна, к логике свободы является одновременно отказом от единства любого базиса развития. Радикальный характер и размах происходящих сдвигов очевидны. В наличии сложное движение, одновременно совмещающее в себе совершенно разные модели, сценарии и процессы. Речь идёт уже не только о политических условиях реализации свободы, но и о значительно более глобальных её перспективах, связанных с доминантой терпимости и многоукладности, преодолении техногенности и движения к единству с Природой в единых экосистемах. Одновременно условия «стабильной нестабильности», свойственные и новой эпохе, и

периоду форсированного перехода к ней, заметно повышают требования к свободе и ответственности людей. Этическая база производственных отношений охватывает не только прежние (в том числе религиозные и иерархические) ценности, но и новые, связанные с критическим взглядом на «технологическое рабство» и экономический императив жизни, с ориентацией на гармоничность трудовых отношений и самостоятельность выбора деятельности, её места и времени. Соответственно, и управление следует от жёсткости к мягкости и «дружелюбию», от массовости – к компактности, от детерминированности технологией – к выбору технологий, от определённости организационных границ – к их размытости и подвижности. Между тем духовное производство с ядром из духовного творчества отзывается на иную мотивационную ситуацию и требует совершенно иной системы стимулов, тесно связанной с постсовременным пониманием ответственности перед обществом, а также развитием самоорганизации, самоуправления и самоконтроля.

Модель взаимодействия в управлении трудовыми отношениями также обогатилась за счёт необходимости приглашения к участию в полилоге представителей региона, гражданского общества, различения интересов собственников и менеджеров. Новый политический диапазон социальных ролей работника дополнительно усиливает влияние культуры на восприятие полифункциональности в производственном процессе. Преодоление монополии «внеморальной» модели деятельности, рост антропоцентристских тенденций обогащает творческий потенциал: человек умеет и знает больше, чем осознаёт. В свою очередь, распространение разноуровневой многосложной деятельности, «бросающей вызов» человеку, необходимость полагаться в решениях на самого себя, самокритичность вообще не локализуются в производственной сфере. Тем самым прежняя модель трипартизма выросла в генерализующее направление осуществления общегражданского полилога [13–16]. Неправомерно при этом сводить логику изменений в общественных (в частности, трудовых) отношениях исключительно к детерминированию культуры технологическими инновациями. Напротив, крайне важное значение приобретает влияние именно культурной среды на появление и восприятие нововведений техники и экономики. Гуманизированные технологии постмодерна поэтому не являются социально нейтральными, уже на стадии проектирования в них закладывается сознательная ориентация на развитие и обогащение культуры. Одновременно происходит повышение роли умственного творчества в общем результате, значит, и ценности индивидуальной одарённости (прежде всего, духовно-интеллектуальной).

Изучение же институционных и ценностных принципов организации разных типов хозяйственных общностей, альтернативных подходов к оценке систем стимулирования позволяет и преодолевать жёсткий производственный детерминизм, и отказываться от анализа и оценки хозяйственных ситуаций и процессов исключительно с позиций безотлагательной пользы, помогая переходить к исследованию трудового поведения и социально-экономических отношений с учётом их политического звучания, палитры историко-культурных, морально-психологических, религиозно-этических традиций, плюральных моделей персонального и группового выбора. При этом задача продуктивной социально-политической интеграции разнокачественных общественных образований (в частности, системообразующих отношений труда, собственности и управления) в социуме, где перемежаются уклады традиционные, модерные и постмодерные, на основе навязвания единства в стиле «одна нация – одна вера – один язык – один вождь» заведомо неразрешима, скорее уж «пусть расцветут сто цветов». Склонность к упрощённым рецептам и облегчённым моделям вообще обрекает на срыв в контрмодерн. Так, например, при учёте лишь наиболее очевидных связей и механизмов (например, монетарных) упускается из виду широкий спектр реакций социально-политических и социокультурных общностей. В последние годы излишне полагались на мнимую всесильную магию кредитно-денежной политики, но обращали мало внимания на сложные решения в сфере демократизации общества и экономики. Полная цена упущенных прибылей огромна. Украинская экономика всё ещё должна пройти сложный путь превращения структуры трудовых отношений, собственности и управления. Без этого невозможно значительное повышение производительности труда, осуществление научно-технического прогресса, становления новых отраслей и технологий. Необходимо различать три аспекта изменений: технико-технологический (инструментальные средства решения заданий), социально-институционный (совершенствование институционной сферы общества) и культурно-ценностный (традиции, исторический опыт, социальное наследство). Сложность восприятия инноваций растет от первого из них к третьему. И дело здесь не в «национальных особенностях» как таковых, присущих любому государству, а в масштабе и уровне ранее достигнутого индустриального развития, богатом научно-промышленном потенциале, достигнутом когда-то качестве общеобразовательной и профессиональной подготовки кадров и занятом ранее месте в геополитической системе балансов и противовесов. То есть в этой связи важно более тщательным образом учитывать глубинный и многосторонний характер постмодернизации, формы её адаптации к надеж-

дам населения и укоренённым в народных традициях ценностно-смысловым комплексам. Украине легче построить отнюдь не ушедшую в прошлое утопию «чистого рынка» классического образца (который базируется на вестернизированных моделях индивидуализма, светского государства, частной собственности, гражданского общества и т. п.), а именно пострыночное, основанное и на внерыночных принципах, хозяйство, которое станет органичным в политико-экономических конструкциях будущего. Для этого необходимо двигаться в трипартизме не только от социально-иерархической организации трудовых отношений к экономической, но и с её помощью – к социокультурной. Одновременно следует совершенствовать не только техническое оборудование производства, но и производственные отношения, культуру и этику деятельности. Соответственно, общество переструктурируется скорее на основании новых общностей, возникающих из тенденций творческой самодеятельности, нежели прежних идеологических, профессиональных, классовых групп. Отсюда и тесная связь экономических трансформаций с демократизацией, гуманизацией и ростом творческой активности, потому что без прозрачности решений, последовательного полилога и широкой самодеятельности (стержневые механизмы чего могут предоставить идеи трипартизма) невозможно справиться с бюрократизмом, коррупцией и ретроградством в управлении.

Выводы из проведенного исследования. Таким образом, усиление процессов диффузии общественных отношений повышает общеполитическое звучание механизмов регулирования трудовых отношений. Частная модель трипартизма несёт потенциал не только элемента ответственности перед обществом, но и стержня продуктивного развёртывания общегражданского полилога, конструктивного налаживания государственно-частного партнёрства в достижении кумулятивной синергии разнокачественных интересов публичных и приватных сфер жизни. Соответственно, и модель взаимодействия усложнилась за счёт необходимости приглашения к участию в полилоге представителей региона и гражданского общества. Так, кардинальное изменение общественной среды требует активного восприятия идеи трипартизма, но с гибким учётом текущих особенностей: ценностно-смысловых комплексов, исторического опыта и социального наследия, эпохи и т.д.

Украине следует ориентироваться не на движение к «чистому рынку» свободной конкуренции, а именно на освоение постсовременных механизмов демократии, связанных с пострыночными моделями хозяйствования, включающими формы нерыночные, и рыночные инверсионные. Эта ситуация подталкивает к поиску концептуальных решений, систематизации опыта, сочетанию элементов научной новизны и явной прикладной направленности. Постмодерные подходы отнюдь не перечёркивают, а актуализируют творческий потенциал политических культур Традиции и Модерна, открывая и возможности, связанные с более активным использованием коллективных отношений и взаимодействий институционализированных и неинституционализированных структур, неформальных коммуникаций и социальных сетей, местных традиций и обычаев, синтезом управляемости, самоуправляемости и неуправляемости.

Рекомендации же в распространении трипартизма, базирующиеся на особенностях хозяйственной ситуации США в 30-ые годы или Германии в 50-ые годы, часто малоплодотворны: другие времена, иные проблемы. Наконец, вся система мирохозяйственных связей ныне переживает состояние, близкое к институционной неопределённости. Практическая и теоретическая апологетика административного управления, его методов и системы ныне подошла к естественному кризису. Но кризисные моменты совершенно отчётливо проявляются и в общемировых тенденциях развития рационально-бюрократического руководства. Притушив историческую альтернативу социализма, страны-лидеры старого порядка на волне исчерпания и угасания производительного потенциала капитализма отбросили заигрывание с трудящимися и в открытую проводят на лидирующие государственные посты представителей богатых кланов, что служит дальнейшей личной унии с корпоративным топменеджментом, наднациональной бюрократией, финансово-спекулятивным капиталом.

Соответственно, по нашему мнению, подъём эффективности дальнейших научных исследований в этом направлении можно предполагать при опережающем сравнительном анализе практики и потенциала государственно-частного партнёрства как механизма обеспечения продуктивной интеграции в общественном Сверхпроекте и малых проектах представителей разнокачественных интересов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Вильховниченко Э.Д. Постиндустриальные модели труда: социоорганизационный прогресс на рубеже 21 века. *Мировая экономика и международные отношения.* 2003. № 3. С. 56–65.

2. Труд и трудовые отношения / отв. ред. В.В. Борисов. Ярославль : Верхне-Волжское кн. изд-во, 1976. 213 с.

3. Шедяков В.Є., Блінов О.А., Морозов П.Д. Удосконалення трудових відносин як основа стійкості та розвитку громадянського суспільства / заг. ред. П.Д. Морозова. Київ : Задруга, 2014. 320 с.

4. Шедяков В.Є. Системні основи розвитку трудових відносин. *Вісник Київського національного ун-ту.* Філософія. Політологія. 2012. № 107. С. 43–46.

5. Шедяков В.Є. Проблеми та перспективи модернізації системи трудових відносин в Україні. *Економіст.* 2012. № 8. С. 33–36.

6. Шедяков В.Є. Постмодернизация трудовых отношений как объект социального управления : дис. … доктора социол. наук. Харьков, 1996. 403 с.

7. Шедяков В. Розвиток соціального партнерства в контексті постіндустріальних трансформацій трудових відносин. *Економіка України.* 2012. № 10. С. 80–91.

8. Перегудов С.П. Корпорации, общество, государство: эволюция отношений. Москва : Наука, 2003. 351 с.

9. Шедяков В.Є. Держава та бізнес: війна або взаємодія? URL : http://ua-ekonomist.com/3190-derzhava-ta-bznes-vyna-abo-vzayemodya.html.

10. Murray A.I. Top Management Group Heterogeneity And Firm Performance. *Strategic Management Journal.* 1989. Vol. 10. Summer. P. 125–141.

11. Шедяков В.Е. Повышение культуры труда и развитие корпоративного управления. *Corporate governance: strategies, technology, processes:* Proceedings of the II International Scientific Conference. Leipzig University, Faculty of Economics and Management Science, 2018. P. 103–105.

12. Шедяков В.Е. От постсовременных трансформаций к постиндустриальному уровню производственной демократии. *Матер. XXXIII Междунар. науч.-практ. конф., посвященной проблемам общественных наук: сб. со статьями.* Москва, 2015. С. 102–105.

13. Джохадзе И.Д. Демократия после Модерна. Москва : Праксис, 2006. 112 с.

14. Шедяков В.Е. Экономика управляемая, самоуправляемая и неуправляемая. *Integrated business structures: models, processes, technologies:* Proceedings of the International Scientific Conference. Moldova State University, Faculty of Economic Sciences. Chisinau, 2016. P. 5–7.

15. Шедяков В.Е. Социальная ответственность как условие продуктивной основы гармонии интересов. *Economy and Society: modern foundation for human development*: Proceedings of the International Scientific Conference. Leipzig University, Faculty of Economics and Management Science. 2016. Part II. P. 66–68.

16. Шедяков В.Е. Совершенствование производственной демократии – магистральное направление развития организационно-управленческих отношений. *Вісник Одеського національного ун-ту.* Економіка. 2018. Т. 23. Вип. 1(66). С. 7–11.

УДК 329.1/.6(477/:324“2014”
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.17

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2014 р.: ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІРИ

NATIONALIZATION OF THE PARTY SYSTEM OF UKRAINE BASED ON THE RESULTS OF THE PARLIAMENTARY ELECTIONS IN 2014: THEORETICAL AND EMPIRICAL MEASUREMENTS

Шелемба М.М.,
аспірант кафедри політології і державного управління
Ужгородський національний університет

У статті здійснено дослідження процесу націоналізації партійної системи, що не тільки зумовлюється емпіричними показниками, але й підтверджується теоретичними даними. Вказаний процес також характеризується з огляду на тип виборчої системи, форму державного правління, політичний режим, трансформаційні процеси та етнічні чинники.

Ключові слова: політична партія, партійна система, форма державного правління, політичний режим, вибори, процес націоналізації.

В статье проведено исследование процесса национализации партийной системы, что не только объясняется эмпирическими показателями, но и подтверждается теоретическими данными. Указанный процесс также характеризуется с учетом типа избирательной системы, формы государственного правления, политического режима, трансформационных процессов и этнических факторов.

Ключевые слова: политическая партия, партийная система, форма государственного правления, политический режим, выборы, процесс национализации.

The article studies the process of nationalization of the party system, which is explained not only by empirical indicators, but also confirmed by theoretical data. This process is also characterized by the type of electoral system, the form of government, political regime, transformation processes and ethnic factors.

Key words: political party, party system, form of government, political regime, elections, nationalization process.

Постановка проблеми. Питання однорідності (гомогенності) / неоднорідності електоральної підтримки політичних партій у країні вивчається в політичній науці крізь призму дослідження партійної націоналізації.

Проблема партійної націоналізації почала досліджуватись у XX ст. в американській та європейській політичних школах. Серед найбільш відомих науковців світу, які займались цією проблематикою, можемо виділити М. Джонса, С. Мейнверінга, Д. Бошлера, Ю. Касаю та Дж. Моеніус, Г. Голосова та І. Григор’єва та ін. В українській політичній науці вказана проблематика стала предметом дослідження на початку XXI ст. після виникнення необхідності проведення комплексної оцінки розвитку вказаного процесу. Таким чином, на сучасному етапі є потреба комплексно дослідити партійну націоналізацію в Україні з урахуванням оптимальної кількості оціночних характеристик. Для цього необхідна розробка і використання такої методології, яка б дала змогу вирішити цю проблему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан наукових досліджень показує, що є низка підходів до оцінки стану партійної націоналізації: методика оцінки націоналізації партійної системи країни та націоналізації електоральної підтримки кожної партії, представлена М. Джонсом і С. Мейнверінгом [9]; методичні підходи Ю. Касаю та Дж. Моеніус до аналізу конфігурації партійної системи (розрахунки індексів інфляції, розміру ефективної кількості партій) [10]; підхід Д. Бошлера до розрахунку стандартизованої оцінки партійної націоналізації [6; 7]; методика розрахунку індексу націоналізації партійної системи, індексу націоналізації голосування за окрему партію, розроблена Г. Голосовим [8]. У наукових колах відбуваються пошуки нових підходів до оптимізації методології дослідження вказаного аспекту. З огляду на це нами була розроблена авторська методологія до визначення партійної націоналізації України в рамках дії факторів та умов, характерних для країни.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета нашого дослідження – емпіричний аналіз рівня націоналізації партійної системи України за результатами парламентських виборів 2014 р. та місцевих виборів 2015 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Партійна система України в 2014–2015 рр. розвивалась під дією багатьох факторів, які мали вплив на стан партійної націоналізації. Визначення та аналіз цього процесу за досліджуваний період дасть змогу оцінити вплив на нього парламентських 2014 р. та місцевих 2015 р. виборів. Заради зазначених цілей передбачено використання трьох методологічних підходів до оцінки індексу націоналізації партійної системи країни: М. Джонса

і С. Мейнверінга [9], Г. Голосова [8], авторського підходу.

Авторська модель дослідження націоналізації партійної системи України сформульована на основі поєднання статистичного аналізу, аналізу партійно-електоральної гомогенності (який передбачає використання підходу до вивчення партійної націоналізації, представленого Г. Голосовим, та авторської модифікованої розробки). Представлений власний методологічний підхід передбачає оцінку: націоналізації партій за результатами парламентських виборів у регіонах (IPNrg); націоналізації партій за кандидатами від політичних партій у регіонах (IPNcnt); націоналізації партій за результатами виборів до органів місцевого самоврядування (IPNloc); загального індексу націоналізації партійної системи країни (IPNc). Націоналізація партій за результатами парламентських виборів у регіонах (IPNrg) показує рівень концентрації політичних партій, що пройшли до Верховної Ради України під час виборчого процесу в усіх округах країни. Це дуже важливий ідентифікатор, котрий свідчить про рівномірність охоплення партіями регіонів країни та присутності їх у територіальних одиницях (округах). Націоналізація партій за кандидатами від політичних партій у регіонах (IPNcnt) демонструє фактичний стан концентрації політичних партій під час виборчого процесу в регіонах країни. Вказаний ідентифікатор показує рівномірність розподілу кандидатів від партій в адміністративно-територіальних регіонах на стадії виборчих перегонів. Націоналізація партій за результатами виборів до органів місцевого самоврядування (IPNloc) демонструє партійну націоналізацію за результатами місцевих виборів. Загальний індекс націоналізації партійної системи країни (IPNc) передбачає визначення середньоарифметичного значення вищезазначених показників націоналізації. Представлений підхід також враховує націоналізацію партійної системи в часовому вимірі: передбачено оцінку націоналізації на стадії передвиборчого процесу, на стадії визначених результатів виборів до Верховної Ради України, обласних рад.

У табл. 1 представлено результати парламентських виборів до Верховної Ради України в 2014 р. Отже, за результатами виборів ПП «Народний Фронт» зайняла перше місце (22,14%) та отримала найбільшу кількість мандатів у парламенті за багатомандатним округом (64). За результатами голосування одномандатних округів партія змогла отримати тільки 18 парламентських місць. Як зазначають дослідники, основними передумовами успіху партії можна вважати [5]: акцент на тому, що А. Яценюк збереже посаду Прем'єр-міністра і буде здійснювати запланований курс реформ у країні; більшість членів політичної сили мала доволі позитивний імідж, не асоціювались із негативними історіями; висока ефективність та інтенсивність рекламної кампанії, особливо в період останніх двох передвиборчих тижнів.

ПП «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА» отримала 21,82% голосів і другий результат по країні. Політична сила отримала 63 мандати в багатомандатному окрузі та 69 місць – в одномандатному. З найбільш вагомих чинників втрати лідерських позицій на багатомандатному окрузі аналітики виокремлюють такі: а) до списку БПП увійшли деякі кандидати з сумнівною репутацією; б) спостерігалося висунення непопулярних кандидатів, які мають негативний імідж у мажоритарних

Таблиця 1

Результати парламентських виборів до Верховної Ради України в 2014 р. [1]

№ п/п	Політична партія	%	Кількість місць у парламенті (багатомандатний округ)	Кількість місць у парламенті (одномандатні округи)
1	2	3	4	5
1	ПП «НАРОДНИЙ ФРОНТ»	22,14	64	18
2	ПП «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА»	21,82	63	69
3	ПП «Об'єднання «САМОПОМІЧ»»	10,97	32	1
4	ПП «Опозиційний блок»	9,43	27	2
5	Радикальна партія Олега Ляшка	7,44	22	
6	ПП ВО «Батьківщина»	5,68	17	2
7	ПП ВО «Свобода»	4,71		6
8	КПУ	3,88		
9	Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна»	3,11		1
10	ПП «Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)»	3,1		
11	ПП «ВАО «ЗАСТУП»	2,7		1

округах; в) загальне невдоволення результатам діяльності П. Порошенка на президентській посаді, невиконання останнім обіцянок та попереднє членство в Партії регіонів; г) невдалий вибір кандидатів у депутати, що були висунуті на пропорційній основі, невдала кадрова політика на президентській посаді.

Третє місце за кількістю мандатів в багатомандатному окрузі (32 місця та 10,97% голосів) на парламентських виборах 2014 р. посіла ПП «Об'єднання Самопоміч». Її результат пов'язують із тим, що напередодні виборів було електоральне очікування появи нових політичних сил, які не були задіяні в українській владі на вищому рівні та не мали досвіду політичних маніпуляцій тощо. Доволі успішним у цьому аспекті було позиціонування А. Садового як мера міста Львів, який і був лідером цієї партії.

Неочікуване четверте місце зайняла ПП «Опозиційний блок» (27 мандатів), яка була створена на основі Партії регіонів. Її успіх пов'язують як із використанням значних фінансових, адміністративних ресурсів, засобів масової інформації, так і з тим, що частка виборців, які раніше підтримували проросійський курс країни, проголосувала за цю політичну силу. Окрім цього, вагома кількість тих, хто раніше підтримував комуністів, також віддала свої голоси на підтримку вказаної партії.

П'яте місце посіла Радикальна партія Олега Ляшка, яка отримала 22 мандати за багатомандатним округом. Як свідчать аналітичні джерела [2; 5], на початку виборчої кампанії партія завдяки популістським, радикальним та мілітаристським агітаційним лозунгам мала тенденцію до покращення іміджу в очах виборців, але потім потужна інформаційна кампанія проти Олега Ляшка щодо штучності образу, зв'язку з олігархами вплинула на його зниження і часткове зменшення електоральної підтримки.

Шосте місце здобула ВО «Батьківщина» (17 мандатів у багатомандатному окрузі). Невисока підтримка серед виборців великою мірою пов'язана з тривалою відсутністю лідера партії (Ю. Тимошенко) в політиці через політичне ув'язнення.

До парламенту 2014 р. не пройшла національно орієнтована ВО «Свобода». Спричинили такий результат поява нових потужних конкурентів та низка корупційних скандалів, пов'язаних із членами цієї політичної сили. З результатом 4,71% голосів вона не змогла подолати прохідний бар'єр. В одномандатних округах нею було отримано 6 мандатів.

Вимоги часу, зокрема, анексія Криму, тимчасова окупація частини територій Донецької та Луганської областей, антиукраїнська позиція, підтримка сепаратистських настроїв вплинули на поразку КПУ. Ця політична сила отримала 3,88% голосів, не подолавши прохідного бар'єру.

Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна», ПП «Громадянська позиція», ПП «ВАО «ЗАСТУП» отримали електоральну підтримку вище 2% голосів, але не змогли, як і КПУ, подолати прохідний бар'єр.

У табл. 2 подано рівень підтримки політичних партій, які пройшли до Верховної Ради України в 2014 р. за макрорегіонами країни. Згідно з даними табл. 2 можна констатувати, що ПП «НАРОДНИЙ ФРОНТ», яка була одним із лідерів парламентських виборів 2014 р., мала найбільшу підтримку в регіонах Західної України (31,79% голосів), Північної України (23,06% голосів), Центральної України (21,7% голосів). ПП «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА» мав найбільшу підтримку в Центральному та Північному макрорегіонах. Хоча варто зауважити, що ця політична сила була рівномірно представлена на всій території, в тому числі завдяки голосуванню в одномандатних округах. ПП «Об'єднання «САМОПОМІЧ» також мала приблизно однакову підтримку у всіх регіонах. Натомість ПП «Опозиційний блок» отримала найвищу електоральну підтримку в регіонах Східної України. Радикальна партія Олега Ляшка та ВО «Батьківщина» мали невисоку рівномірну підтримку виборців у всіх регіонах.

Дослідження результатів парламентських виборів 2014 р. показало відсутність політичних сил,

Таблиця 2

Рівень підтримки політичних партій, які пройшли до Верховної Ради України в 2014 р. за макрорегіонами країни [1]

Політичні партії	Рівень підтримки, %					
	Схід, %	Південь, %	Центр, %	Північ, %	Захід, %	Україна в цілому
ПП «НАРОДНИЙ ФРОНТ»	6,76	6,66	21,70	23,06	31,79	22,14
ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА»	15,92	10,54	25,25	23,90	21,98	21,82
ПП «Об'єднання «САМОПОМІЧ»	5,49	3,61	8,63	11,91	12,01	10,97
ПП «Опозиційний блок»	35,84	7,39	8,32	3,64	1,57	9,43
Радикальна партія Олега Ляшка	5,29	3,70	9,25	9,62	7,42	7,44
ПП ВО «Батьківщина»	2,72	2,46	6,45	6,59	6,46	5,68

які б за результатами голосування мали високе відхилення від загальнонаціонального (більше 40% голосів у регіоні).

Значення індексів націоналізації партійної системи України за період 2014–2015 рр. за підходом М. Джонса і С. Мейнверінга, Г. Голосова та власним методологічним підходом подано в табл. 3.

За даними розрахунків можемо констатувати зростання партійної націоналізації за трьома методиками порівняно з попереднім періодом 2010–2012 рр., коли аналогічні показники перебували на рівні, вищому за середній. Аналіз націоналізації партій, розрахований за підходом М. Джонса і С. Мейнверінга, Г. Голосова, показує близькі значення. Виявлено, що всі досліджувані партії мають високе значення досліджуваного показника, окрім ПП «Опозиційний блок», яка через нерівномірність представлення в усіх регіонах здобула середній рівень націоналізації. Значення загального індексу націоналізації партійної системи країни (IPNc), розрахованого за авторською методикою, схоже зі значеннями цього показника, розрахованого за методикою Г. Голосова. За допомогою власної методології ми змогли проаналізувати більш повний комплекс складників націоналізації партійної системи країни й отримати вичерпний результат цього процесу.

На підставі емпіричних даних, аналогічних матеріалів [3; 4] нами виявлено, що на стан партійної націоналізації в Україні в 2014–2015 р. вплинули такі фактори:

1. *виборча система.* Йдеться про негативний вплив змішаної виборчої системи на гомогенність голосування;

2. *гібридний політичний режим.* У 2014–2015 рр. цей фактор продовжує впливати на стан партійної націоналізації. В Україні в умовах цього режиму залишились традиції виборчих маніпуляцій, підкупу виборців тощо;

3. *державна форма правління.* В 2014 р. в Україні була встановлена парламентсько-президентська форма правління, що певним чином вплинула на демократичність проведення виборів;

4. *трансформаційні процеси, пов'язані з революційними та військовими подіями,* вплинули на появу нових політичних акторів, складністю визначення для виборців щодо електоральних переваг. Населення віддавало голоси за деякі нові політичні сили, зокрема, ПП «Об'єднання «Самопоміч», Радикальну партію Олега Ляшка під впливом психологічних факторів, не бажаючи голосувати за тих, хто себе дискредитував, втратив довіру, втратив популярність на певний час (це стосується політичної сили Ю. Тимошенко). І, навпаки, частка виборців Східного, Південного, інших макрорегіонів під дією розчарувань у політичній діяльності Партії регіонів проголосувала не за політичну силу, яка була її наступницею, а за іншу партію;

Таблиця 3

Націоналізації партійної системи України за період 2014–2015 рр. за підходом М. Джонса і С. Мейнверінга, Г. Голосова, власною методологією [1]

Показник	Значення індексу націоналізації											За парт. системою
	За політичними партіями											
	Які пройшли до парламенту						Які не пройшли до парламенту, але набрали не < 2% голосів					
	ПП «НАРОДНИЙ ФРОНТ»	ПАРТІЯ «БЛОК ПЕТРА ПОРОШЕНКА»	ПП «Об'єднання «САМОПОМІЧ»	ПП «Опозиційний блок»	Радикальна партія Олега Ляшка	ПП ВО «Батьківщина»	ПП ВО «Свобода»	КПУ	ПП С. Тігіпка »Сильна Україна»	ПП «Громадянська позиція (Анатолій Гриценко)»	ПП «ВАО «ЗАСТУП»	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
І підхід	0,757	0,892	0,804	0,416	0,806	0,849	0,747	0,547	0,568	0,848	0,724	0,754
ІІ підхід	0,841	0,956	0,863	0,392	0,883	0,928	0,828	0,573	0,578	0,925	0,792	0,63
ІІІ підхід												0,643

Де індекс націоналізації (підхід М. Джонса і С. Мейнверінга) – І підхід; індекс націоналізації (підхід Г. Голосова) – ІІ підхід; власна методологія – ІІІ підхід

5. *децентралізація (деволюція),* пов'язана з реформою місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, зумовила виникнення нових регіональних політичних партій на місцевих виборах 2015 р.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Вивчення результатів розрахунку націоналізації партійної системи за період 2014–2015 рр. дало змогу виявити збільшення цього показника з огляду на стабілізацію партійної системи під дією факторів, що чинили позитивний вплив. Виявлено, що факт скорочення кількості учасників виборчого процесу через високий похідний бар'єр. Таким чином, на основі дослідження стану партійної націоналізації України за результатами парламентських виборів 2014 р. та місцевих виборів 2015 р. виявлено, що значення вказаного показника за результатами використання трьох оціночних підходів демонструє високий рівень і зростання порівняно з періодом попередніх парламентських виборів 2012 р. та місцевих виборів в Україні в 2010 р. Проте, як показує вітчизняний досвід, не завжди високий рівень націоналізації партійної системи свідчить про стабільність партійної системи. Незважаючи на високий рівень цього показника, українським політичним партіям притаманна висока фракційність та регіоналізація, які під впливом таких чинників, як змішана виборча система, форма державного правління, гібридний політичний режим та трансформаційні процеси, не здатні виконувати головну генеруючу роль у суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вибори. Дата оновлення : 30.07.2018. URL: http://www.cvk.gov.ua/ (дата звернення: 30.07.2018).
2. Висвітлення виборчої кампанії у ЗМІ. Парламентські вибори 2014 – Україна. Попередній звіт за результатами моніторингу. Дата оновлення : 02.08.2018. URL: http://prostir-monitor.org/foto/mtree/2014/10/Ukr_October-report_24_10.pdf (дата звернення: 02.08.2018).
3. Манайло-Приходько Р.Ю. Характеристика рівня націоналізації партійної системи України за результатами парламентських виборів 2014 року. *Гілея: науковий вісник.* 2017. С. 367−372.
4. Моісеєнко Д. Політичний режим постсоціалістичної України як елемент форми перехідної держави. *Публічне право.* 2016. № 4 (24). С. 231−238.
5. Парламентські вибори-2014: підсумки і роздуми про майбутнє. Дата оновлення: 04.08.2018. URL: http://old.razumkov.org.ua/upload/1415269995_file.pdf (дата звернення: 04.08.2018).
6. Bochsler D. Measuring Party Nationalisation: A New Gini-based Indicator That Corrects for the Number of Units. *Electoral Studies.* 2010. Vol. 29. № 1. 29 p.
7. Bochsler D. The nationalisation of post-communist party systems. Дата оновлення : 06.07.2018. URL: https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/48550/ (дата звернення: 06.07.2018).
8. Golosov G.V. The territorial genealogies of Russia's political parties and the transferability of political machines. *Post-Soviet affairs.* 2014. Vol. 30. N 6. Pp. 464–480.
9. Jones Mark P., Mainwaring S. The nationalization of parties and party systems: an empirical measure and an application to the americas. Дата оновлення : 06.07.2018. URL: http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/13540688030092002 (дата звернення: 10.07.2018).
10. Kasuya Y., Moenius J. The nationalization of party systems: Conceptual issues and alternative district-focused. *Electoral Studies.* 2008. Volume 27. Issue 1. Pp. 126−135.

РОЗДІЛ 4
ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 327:341.222](477-89:438)(091)
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.18

ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

HISTORICAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE UKRAINIAN-POLISH BORDER

Папіш Н.І.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри країнознавства і міжнародного туризму
Львівського національного університету імені Івана Франка

Федунь О.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри країнознавства і міжнародного туризму
Львівського національного університету імені Івана Франка

Розглянуто історичні аспекти становлення українсько-польського державного кордону. Проаналізовано основні нормативно-правові документи щодо визначення лінії кордону та їхні політичні наслідки. Досліджено динаміку змін кордону після двох світових воєн та у міжвоєнний період. Зазначено, що остаточно лінію українсько-польського державного кордону як відтинку радянсько-польського кордону було визначено після Другої світової війни без урахування меж розселення етнічних українців. Після проголошення незалежності України 1991 р. сторони не заявляли територіальних претензій одна до одної.

Ключові слова: українсько-польський державний кордон, лінія Керзона, етнічна територія, делімітація, українсько-польські відносини.

Рассмотрены исторические аспекты становления украинско-польской государственной границы. Проанализированы основные нормативно-правовые документы по определению линии границы и их политические последствия. Исследована динамика изменений границы после двух мировых войн и в межвоенный период. Отмечено, что окончательно линию украинско-польской государственной границы как части советско-польской границы установили после Второй мировой войны без учета границ расселения этнических украинцев. После провозглашения независимости Украины в 1991 г. стороны не предъявляли территориальных претензий друг к другу.

Ключевые слова: украинско-польская государственная граница, линия Керзона, этническая территория, делимитация, украинско-польские отношения.

The article deals with the historical aspects of the formation of the Ukrainian-Polish state border. The main normative and legal documents concerning the definition of the border line and their political consequences are analyzed. The dynamics of border changes after two World Wars and in the interwar period is investigated. It is noted that the final line of the Ukrainian-Polish state border as a section between the Polish and Soviet frontier was determined after the World War II, without taking into account the limits of ethnic settlement of Ukrainians. After the proclamation of Ukraine's independence in 1991, the parties did not declare any territorial claims to each other.

Key words: Ukrainian-Polish state border, Curzon Line, ethnic territory, delimitation, Ukrainian-Polish relations.

Постановка проблеми. Для України питання формування, еволюції та функціонування національно-державних кордонів завжди були одними з пріоритетних у державному будівництві. Крім того, сам факт національно-визвольної боротьби був тісно пов'язаний із просторово-територіальною проблематикою. Особливо гострим було питання проходження лінії українсько-польського кордону, оскільки обидві країни пройшли нелегкий шлях державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські історики, політико-географи та геополітики вважали найкращим національний принцип побудови держави, а етнічні кордони – найсправедливішими кордонами. Цю концепцію підтримували Д. Багалій, В. Геринович, Є. Карський, М. Кордуба, В. Кубійович, Ф. Максименко, Л. Нідерле, Т. Олесіюк, С. Рудницький, С. Томашівський та інші, визначаючи межі етнічного розселення українців упродовж тривалого історичного періоду.

Серед сучасних вітчизняних дослідників, що займаються питаннями української державної території та кордонів, можна виділити В. Боєчко,

О. Бойка, О. Ганжу, Б. Гудя, М. Дністрянського, Г. Єфіменка, Ф. Заставного, Б. Захарчука, Є. Кіш, І. Козловського, Г. Кульчицького, М. Литвина, В. Сергійчука, О. Шабля та ін. Питанням українсько-польських стосунків та кордону присвячені роботи сучасних польських дослідників Г. Домінічака, П. Еберхардта, Б. Кавалка, А. Куклінського, А. Морачевської, Т. Ольшанського, Т. Отремби, З. Рикеля, М. Ростішевського, М. Сивіцького, Г. Сімека, Б. Сурмач, А. Чубинського та ін.

В історичному розрізі процес формування державних кордонів України, у тому числі українсько-польського кордону, досліджують В. Боєчко, О. Ганжа, Я. Дашкевич, М. Дністрянський, Г. Єфіменко, Б. Захарчук, І. Козловський, С. Кульчицький, М. Литвин, І. Мазепа та ін. Історичні аспекти встановлення кордонів Польщі, зокрема українсько-польського кордону, висвітлені у працях Г. Сімека, А. Чубинського, Г. Домінічака та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження історичних особливостей та політичних аспектів формування українсько-польського кордону з урахуванням динаміки змін лінії державного кордону після двох світових воєн та у міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. З поступовим утвердженням етнонаціонального принципу в державотворенні українська етнічна територія виконувала функції не лише ареалу розселення і життєдіяльності народу, але й уже виступала ареною українських політичних вимог, географічним потенціалом української державності. Проте політико-географічні передумови для реалізації геоетнополітичного потенціалу були несприятливими: Україна, будучи самобутньою країною з окремою унікальною історією, не лише не володіла територіально-політичною суб'єктивністю, але й не мала цілісності у межах однієї держави, адже з кінця XVIII ст. до початку XX ст. українські землі були поділені між двома імперіями – Австрійською (з 1867 р. − Австро-Угорською) і Російською [1, с. 141].

До Австро-Угорської імперії увійшли історичні галицькі землі і частина Волині. Українська етнічна територія у складі Австро-Угорщини охоплювала близько 75,5 тис. км2. Тут на початку XX ст. проживало понад 5 млн осіб, у тому числі 3,3 млн українців, що становило близько 64% усього населення [1, с. 142–143].

До складу Російської імперії входила більша частина українських етнічних земель площею 670 000 км2. Загальна чисельність українців, що проживали у межах Російської імперії, за переписом 1897 р. становила 22 175 000 осіб, тобто 17,6% від усього населення Російської імперії [1, с. 145]. Упродовж 140 років західний державний кордон Росії з Австро-Угорщиною, який розділяв територію України, проходив по річці Збруч. Перша світова війна прискорила політичні зміни в Центральній та Східній Європі. Внаслідок розпаду Австро-Угорської, Німецької, Російської, Османської імперій гостро постало питання визнання новоутворених держав світовою спільнотою та встановлення чітких кордонів між ними. Складні державотворчі процеси пройшли також по всій українській етнічній території.

Спочатку зміни охопили українські землі, що перебували у складі Російської імперії. 22 січня 1918 р. проголошено незалежність Української Народної Республіки (УНР), а вже 27 січня (9 лютого) 1918 р. у місті Бресті між країнами Четверного Союзу і Радянською Росією відбулись переговори, в яких делегація УНР брала участь на рівноправних засадах. У результаті переговорів був підписаний перший мирний договір у Першій світовій війні – Берестейський (Брестський) мир. Згідно з цим документом, кордони України з Австро-Угорщиною мали проходити по старому кордону Російської імперії, а з нововідродженою Польщею по лінії Тарноград – Білограй – Шебришин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Мельник – Високо-Литовськ – Кам'янець-Литовський – Пружани – Вигоновське озеро. Ця лінія загалом відповідала західним етнографічним межам розселення українців [2, с. 19]. Лише в межах історичного Підляшшя до території УНР не було приєднано околиць міст Більськ і Дорогочин із переважною кількістю українського населення.

Водночас процеси етнополітичного самовизначення охопили і західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини. 18–19 жовтня 1918 р. у Львові на з'їзді політичних і громадських діячів українських земель Австро-Угорщини була створена Українська Національна Рада, головним чином із депутатів австрійського парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини. Вона ухвалила резолюцію про майбутнє утворення на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, Української держави. Йшлося про об'єднання всіх західноукраїнських земель. 13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада прийняла «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії», за яким усі вони входили до складу Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) [1, с. 154].

Ці події значно загострили українсько-польські відносини, оскільки головним противником відродження української державності в Галичині були націоналістичні сили і військові кола шляхетської Польщі. Це стало початком українсько-польського збройного протистояння, яке переросло в масштабну війну. На різних її етапах географія державного кордону змінювалась, фіксуючись лініями

розмежування між збройними формуваннями обох сторін.

Від самого початку свого існування ЗУНР опинилася в дуже важких умовах. За згодою з країнами Антанти Північну Буковину зайняла Румунія, Закарпаття спочатку захопила Угорщина, а в січні–квітні 1919 р. – Чехословаччина. Таким чином, до складу Західноукраїнської Народної Республіки входила тільки територія Східної Галичини з населенням 4 млн осіб, з яких 75% становили українці, 12% – поляки, 11% – євреї, 2% – інші етнічні спільноти [3, с. 509].

Після проголошення Акта про злуку Західноукраїнської Народної республіки з Українською Народною Республікою 22 січня 1919 р. проблема проходження державного кордону між ЗУНР, яка увійшла до складу УНР як її Західна область, та Другою Річчю Посполитою залишалася невирішеною. Українці наполягали на тому, що основним критерієм визначення лінії державного кордону має виступати етнополітичний чинник, кордон мав відігравати функцію відокремлення українського етносу з його мовними, культурно-побутовими, етнологічними, релігійними особливостями від інших етнічних спільнот.

Наріжним каменем протистояння між УНР і Другою Річчю Посполитою виступала Східна Галичина. Польща вважала її своєю територією. Згідно з першим загальним переписом населення від 30 вересня 1921 р., на який спираються польські історики, у Східній Галичині проживало 53,7% українців і 39,1% поляків. Ці цифри істотно відрізняються від даних Австрійського перепису населення 1910 р., на який спираються українські історики, за яким у Східній Галичині проживало 71,1% українців, 14,4% поляків та 12,4% євреїв [4, с. 58]. Однак поляки робили все можливе задля перенесення лінії державного кордону якомога далі на схід.

Питання визнання новоутвореної держави та проходження українсько-польського кордону розглядалось на Паризькій мирній конференції, яка проходила з перервами з 18 січня 1919 р. по 21 січня 1920 р. Одними з головних завдань конференції, що стосувались України, були припинення агресії Польської держави проти Західноукраїнської Народної Республіки та встановлення державного кордону між Польщею та ЗУНР. Поляки вимагали відновити кордони Польщі в межах 1772 р. Після протестів української делегації до Варшави і Львова було вислано спеціальні місії з метою вивчення питання і припинення українсько-польської війни.

За ініціативою британської делегації 8 грудня 1919 р. було прийнято «Декларацію Верховної Ради союзних і об'єднаних держав із приводу тимчасового кордону Польщі». Визначена в Декларації лінія українсько-польського державного кордону проходила від Гродно через Брест-Литовськ і Перемишль до Карпат. Ця лінія приблизно відповідала розмитому етнографічному кордону. На заході від окресленої лінії, тобто у межах Польщі, залишалися українські етнічні землі – Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина. На сході від неї, тобто в Україні, залишалися мільйони поляків, які проживали тут багато років [5].

Ситуація змінилася після підписання 24 квітня 1920 р. Варшавського договору, а згодом 18 березня 1921 р. − після Ризького договору.

Варшавський договір, який часто визначається як «договір Пілсудського – Петлюри», був розроблений за безпосередньої участі Юзефа Пілсудського й Симона Петлюри у суворій таємниці від польського сейму та уряду УНР та підписаний представниками Польщі й Директорії УНР у Варшаві 24 квітня 1920 р. У ст. 2 цього документа визначено лінію кордону між Польщею і УНР: від Дністра на північ, уздовж Збруча (притока Дністра), далі – колишнім державним кордоном між Австро-Угорщиною й Росією до села Вишгородок (нині село Лановецького району Тернопільської області), звідти на північ через Кременецькі гори, потім на схід від міста Здолбунів і далі – на схід адміністративним кордоном Рівненського повіту. Північна ділянка кордону проходила вздовж адміністративної межі колишньої Мінської губернії до ріки Прип'ять, далі цією рікою до Дніпра. Таке розмежування передавало Польщі Східну Галичину – територію, що 22 січня 1919 р. увійшла до складу УНР як її Західна область. Окремий запис про «точніше порозуміння» щодо Рівненського, Дубнівського й частини Кременецького повітів означав перехід до Польщі Західної Волині – частини безпосередньої території УНР. У ст. 3 проголошувалась відмова Варшави на користь України від земель між лінією розмежування і східним кордоном Польщі 1772 р. [6].

Отже, за Варшавським договором було делімітовано лінію українсько-польського кордону, відповідно, до Польщі приєднано величезну частину української території – майже 162 тис. км^2 із населенням 11 млн осіб. На українських етнічних землях у складі Польщі українські закони скасовувалися. Порушувався етнічний принцип встановлення кордону.

Ризький договір, підписаний 18 березня 1921 р. представниками РРФСР і УРСР, з одного боку, та Польщі, з другого, санкціонував поділ українських земель між Польщею і Радянською Росією та фактично анулював Варшавський договір.

Ще у липні 1920 р. міністр закордонних справ Великої Британії Джордж Керзон звернувся до воюючих сторін і запропонував провести східний кордон Польщі, в тому числі і між Польщею та Україною, по лінії Ради Антанти від 8 грудня

1919 р. Відтоді цей кордон став називатися лінією Керзона. Це умовна назва лінії, що проходить через Гродно – Ялівку – Немирів – Берестя – Дорогуськ – Устилуг, на схід від Грубешова, через Крилів, на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля аж до Карпат.

Але, згідно з Ризьким договором, східний кордон Польщі мав проходити значно східніше лінії Керзона. Радянська делегація, домагаючись якнайшвидшого підписання миру, пішла на територіальні поступки на користь Польщі. За договором, до Польщі відходили західні землі України і Білорусі. Сторони домовились поважати державний суверенітет одна одної, взаємно відмовлялись від втручання у внутрішні справи [7, с. 357]. Договір уточнював державний кордон між Росією, Білоруссю та Україною, з одного боку, і Польщею, з іншого, який залишав за останньою приблизно 180 тис. км² на схід від лінії Керзона.

Сучасні польські історики позитивно оцінюють значення підписання Ризького договору для Польщі, оскільки він дав їй вигідний кордон, зміцнив її авторитет в Європі та позиції в світі, створював сприятливі передумови для врегулювання відносин із Росією [8, с. 268]. Поляки підписали Ризький договір як переможці. Польща отримала частину територій, втрачених у результаті поділів її державної території кінця XVIII ст., у тому числі Східну Галичину [4, с. 304].

У зв'язку з цим український еміграційний уряд висловив протест у Лізі Націй. На неодноразові вимоги польського уряду Рада послів Антанти 14 березня 1923 р. прийняла остаточне рішення про приєднання Галичини до Польщі з умовою надання українському населенню автономії. Умова країн Антанти була суто декларативною і ніколи не виконувалась польським урядом.

Урегулювати питання демаркації кордону мала змішана комісія, яка розпочала роботу у Мінську 2 травня 1921 р., але до кінця липня польська сторона фактично саботувала її діяльність. Після відновлення роботи комісії Польща вимагала перемістити лінію державного кордону на схід у деяких місцях на 1–2 км та навіть на 30 км. Тільки в листопаді 1922 р. кордон демаркували та передали адміністративній і прикордонній владі сторін, а повністю робота прикордонної комісії завершилася лише в серпні 1924 р.

Наступні зміни державного кордону відбулись у 1939 р. У цей період змінились договірні сторони, якими стали нацистська Німеччина та Радянський Союз. Лінія кордону була визначена Таємним протоколом Пакту Молотова – Ріббентропа, підписаним у Москві 23 серпня 1939 р. Згідно з підписаним протоколом західний кордон СРСР було переміщено на 200–250 км. До Радянського Союзу відійшли території Естонії, Латвії, Бессарабії та Фінляндії. Щодо Польщі, то Гітлер мав захопити її західну частину, а східна, заселена українцями і білорусами, відходила до СРСР. Таким чином, Західна Україна мала бути приєднана до СРСР [9, с. 25]. Тодішній кордон між Україною і Польщею ототожнювався з кордоном між Німеччиною та СРСР, який мав проходити значно західніше від лінії Керзона. До Радянського Союзу мали відійти не тільки Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя, Надсяння і Лемківщина, але й уся територія Польщі аж по Віслу: Гітлер відступав Сталіну майже дві третини її території.

Одразу після ратифікації протоколу 1 вересня 1939 р., забезпечивши себе союзом зі Сталіним, війська вермахту напали на Польщу. Таким чином, почалася Друга світова війна, адже було зрозуміло, що Велика Британія і Франція виступлять на захист Другої Речі Посполитої.

У Москві 27 вересня 1939 р. відбулась зустріч Ріббентропа зі Сталіним і Молотовим, внаслідок якої підписано другий таємний протокол, в якому було погоджено перенести демаркаційну лінію на так звану «лінію Керзона». Радянський Союз відмовлявся на користь Німеччини від земель, що пролягали між Віслою та Бугом, а у сферу радянських інтересів була включена більша частина Литви, лише невелика південно-західна частина якої мала відійти до Німеччини. Сталін та Молотов були переконані, що новий поділ Польщі буде кориснішим для СРСР із політичної та стратегічної точки зору [10, с. 219; 11, с. 26]. Уже вересня 1939 р. у Кремлі був підписаний радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордони», згідно з яким до СРСР відходила територія 200 тис. км² і 13,2 млн населення, а Німеччині – 190 тис. км² і 22,1 млн осіб. Також було підписано три таємних протоколи: про лінію кордону; взаємні зусилля щодо недопущення на зайнятих територіях польської агітації і провокацій; про переселення німців із Західної України та українців й білорусів із піднімецької Польщі [9, с. 75–76].

Унаслідок закінчення польської кампанії та згідно з законом, ухваленим 14 листопада 1939 р. на третій сесії Верховної Ради УРСР, Західна Україна, а саме територія Волинської, Дрогобицької, Рівненської, Львівської, Станіславської і Тернопільської областей були прийняті до складу Української РСР і українсько-польський кордон, який на той час, як зазначено вище, ототожнювався з кордоном між СРСР та Німеччиною, проходив по лінії Керзона.

Таким чином, підписанням пакту Молотова – Ріббентропа, а конкретніше Таємного додаткового протоколу щодо визначення сфери взаємних інтересів Німеччини та СРСР у Східній Європі, відбулись зміни лінії українсько-польського кордону. Спочатку він мав проходити значно західніше, до Радянського Союзу мала відійти уся територія Польщі аж по Віслу. Але, з огляду на об'єктивні

причини у результаті підписання 29 вересня 1939 р. радянсько-німецького Договору «Про дружбу і кордони», лінія українсько-польського кордону фактично відповідала лінії Керзона. Згідно з цим Договором західноукраїнські землі були включені до складу Радянської України, а отже, відбулось об'єднання українських земель у складі УРСР. Щодо українсько-польського кордону, то він виступав лінією розмежування території Східної Європи згідно з розподілом сфер впливу між двома домінуючими країнами – Радянським Союзом та Німеччиною.

Серед сучасних істориків і політиків немає єдності у питанні, хто ж виграв від підписання радянсько-німецьких угод 1939 р. Офіційна радянська пропаганда постійно стверджувала сталінський постулат, що договір із Гітлером був вигідним для СРСР, оскільки відсунув загрозу війни з Німеччиною. Але група російських істориків на чолі з Д. Волкогоновим аргументовано довела, що СРСР зумів би запобігти війні, якщо б Сталін переборов антизахідний синдром і уклав союз із Великою Британією, Францією і США, тобто утворив антигітлерівську коаліцію, як це відбулося під час Другої світової війни [9, с. 34–35].

Після оголошення 22 червня 1941 р. Німеччиною війни Радянському Союзу всі радянсько-німецькі домовленості, у тому числі й Договір «Про дружбу і кордони», юридично втратили силу. Тому знову постало питання державного кордону між Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі СРСР та Другою Річчю Посполитою. З цією метою відбувались численні зустрічі між радянською та польською сторонами, на яких обговорювались також територіальні питання та питання кордонів, зокрема у липні та грудні 1941 р., на початку 1942 р., у лютому 1943 р. Але проблему кордону так і не вирішили, що стало основним стримуючим чинником розвитку комплексу двосторонніх польсько-радянських відносин.

Питання проходження лінії кордону розглядали в Тегерані 1943 р. на першій конференції за участю глав урядів трьох великих держав: Сталіна, Черчилля та Рузвельта. У результаті її роботи визнано проходження радянсько-польського (у тому числі українсько-польського) кордону вздовж лінії Керзона. Окремо піднімалось питання приналежності Львова, оскільки у Східній Галичині пролягання лінії Керзона не було визначене. Рішення прийняли на користь Радянського Союзу, а не Польщі [12, с. 708].

Остаточно проблема українсько-польського кордону була розв'язана 26 липня 1944 р., коли у Москві уклали радянсько-польський договір. До нього долучався таємний протокол, що визначив конкретну лінію українсько-польського кордону. Кордон проходив від ріки Сян на схід від населеного пункту Мичківці, далі на схід від Перемишля, на захід від Рави Руської до ріки Солокія і річкою Західний Буг у напрямі Немирова, Ялівки. Не спромігшись на встановлення державних кордонів, максимально наближених до етнічних, Москва вирішила «скоригувати» останні шляхом так званого «обміну» населенням – масового переселення 482 100 українців із Холмщини, Надсяння, Лемківщини та Підляшшя до УРСР, а польського населення, а саме 787 674 громадян Другої Речі Посполитої польської і єврейської національності із західних областей України до Польщі. Договір від 26 липня був ратифікований 9 вересня 1944 р. у пакеті з договором про «обмін населенням» [13, с. 113].

За результатами роботи Кримської мирної конференції керівників СРСР, США та Великої Британії, що проходила у Ялті 4–11 лютого 1945 р., формально затвердили проходження українсько-польського державного кордону вздовж лінії Керзона з відступами від неї в деяких районах від 5 до 8 км на користь Польщі.

На конференції у Потсдамі 17 липня – 2 серпня 1945 р. проблему східного кордону Польщі не обговорювали. Втрата Польщею земель на сході була одним із найважливіших аргументів на користь отримання рекомпенсації на заході [11, с. 196].

Отже, за результатами Ялтинсько-Потсдамських домовленостей Польща зазнала змін географічного положення, оскільки втратила землі на сході і натомість отримала територіальну компенсацію на заході (Помор'я, Верхню Сілезію). Частина Волині та Поділля, Східна Галичина зі Львовом, Тернополем та Станіславом (тепер Івано-Франківськ) відійшли від Польщі під суверенітет Радянського Союзу.

Відповідно до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Республікою Польща про радянсько-польський державний кордон, підписаним 16 серпня 1945 р., нова лінія кордону проходила за 5–8 км від «лінії Керзона» на користь Польщі. Крім того, до Польщі додатково переходила 30-кілометрова територія в районі ріки Солокія і міста Крилів, тобто значна частина українських етнічних земель (Надсяння, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя). Демаркація українсько-польського кордону з урахуванням прикордонних поправок проходила в кілька етапів упродовж 1946–1948 рр.

Нова конфігурація державних кордонів визначила процеси переміщення українського та польського населення. З 1944 по 1946 рр. тривали добровільні та примусові переселення сотень тисяч етнічних українців і поляків. Тих українців, які не бажали переселятися в УРСР, польський уряд у 1947 р. вивіз за межі їхньої Батьківщини за допомогою військової сили (операція «Вісла»). Близько 150 тис. осіб були розпорошені невеликими

групами (щоб швидше асимілювалися) по всій території північної й західної Польщі.

Останні «прикордонні» поправки були внесені внаслідок польсько-радянських перемовин у Москві в лютому 1951 р. Вони завершилися підписанням договору про обмін ділянками державних територій на основі принципу еквівалентного обміну – «кілометр на кілометр». Сторони домовилися про те, що СРСР передає Польщі 480 км2 території Дрогобицької області: Нижньо-Устриківський район (м. Нижні Устрики і 27 сільських рад), 3 сільських ради Стрілківського району (Бистрянська, Липецька, Міхновецька) і 4 сільських ради Хирівського району (Коростенківська, Ліскуватенська, Нанівська, Стебницька) [13, с. 188].

Економічний потенціал території, яка була передана Україною Польщі, в історіографіях обох країн подається неоднозначно. Наприклад, львівський історик І. Козловський зазначає, що вона була багата на нафту і газ. На момент передачі тут нараховувалося 129 нафтових свердловин, у тому числі 97 діючих із добовим видобутком нафти 85 тонн [13, с. 188]. Польські вчені А. Роговська і С. Стемпель, навпаки, зауважують, що Польща отримала гірську місцевість із неродючими ґрунтами ‘ вичерпаними родовищами нафти [14].

Польща передала Радянському Союзу прикордонну ділянку відповідної площі Люблінського воєводства, розташовану на лівому березі р. Солокії, Бугу і Гучви. Тут було створено новий район Львівської області – Забузький (у 1962 р. його територія увійшла до складу Сокальського району). До нього увійшли міста Белз – центр, Кристанопіль (сучасний Червоноград), Угнів, а також 21 сільська рада. Внаслідок угоди УРСР покращила залізничне перевезення шляхом передачі Польщею майже 64,5 км залізничної колії з чотирма обладнаними станціями. Також вона отримала високовольтну лінію електропередач завдовжки 44,281 км, 10 підприємств будівельної та переробної промисловості та поклади кам’яного вугілля [13, с. 188].

Сторони домовилися не тільки про передачу території, але й про взаємне переміщення населення упродовж шести місяців від дати набуття чинності договору. Оскільки Сейм Польської Республіки ратифікував договір 26 травня 1951 р., а Верховна Рада СРСР 31 травня 1951 р., переселення західної субетнічної гілки українців – бойків, які населяли прикордонну ділянку, що перейшла до сусідньої держави, здійснювалося вже з території Польщі [15].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, остаточно лінію українсько-польського державного кордону (як відтинку радянсько-польського кордону) було затверджено після Другої світової війни. Незважаючи на те, що по території України кордон із незначними відхиленнями пройшов уздовж лінії Керзона, все ж він далеко не повністю враховував межі етнічного розселення українців. У територіальних межах Республіки Польща залишилися чотири українські етнічні і історико-культурні регіони: Надсяння, Лемківщина, Холмщина і Підляшшя, загальною площею території 19,5 тис. км^2, на яких проживало понад 700 тис. українців. Хоча процедура встановлення державного кордону не повністю відповідала міжнародним нормам, сторони не заявляли територіальних претензій одна до одної. Після проголошення незалежності України 1991 р. на основі принципу непорушності державних кордонів укладено «Договір між Україною і Республікою Польща про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань», за яким українсько-польський кордон не зазнав змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів : Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.

2. Боєчко В.Д. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук. Київ : Основи, 1994. 168 с.

3. Історія України (Серія «Новий довідник») / упоряд.: С. Крупчан, Т. Корольова, О. Скопненко, О. Іванюк. 4-е вид., переобл. і доповн. Київ : ТОВ «КАЗКА», 2009. 736 с.

4. Cimek H. Walka ludowców o Polskę, jej granice i ustrój w latach 1914–1922. Rzeszów : Wydaw. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. 344 s.

5. Кульчицький С. Українсько-польський кордон: тридцять років протистояння. *День.* 2004. 12.06. URL: http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/ukrayinsko-polskiy-kordon-tridcyat-rokiv-protistoyannya-0.

6. Кушнірук Н. Варшавський договір 1920 року. URL: http://h.ua/story/162175/.

7. Губарев В.К. Історія України. Універсальний ілюстрований довідник. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. 576 с.

8. Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918−1921. Opole : Instytut Śląski, 1993. 313 s.

9. Литвин М.Р. 1939. Західні землі України / М.Р. Литвин, О.І. Луцький, К.Є. Науменко. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1999. 152 с.

10. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. Warszawa : Wydaw. Naukowe PWN, 1992. 283 s.

11. Eberhardt P. Polska granica wschodnia 1939–1945. Warszawa : Editions Spotkania, 1993. 223 s.
12. Kowalski W. T. Wielka koalicja 1941–1945. Warszawa : Wydaw. Min. Obrony Narodowej, 1972. 832 s.
13. Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів : Каменяр, 1998. 223 с.
14. Роговська А., Стемпень С. Польсько-український кордон в останні півстоліття. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* 1997. URL: http://www.ji.lviv.ua/n11texts/rog-stemp.htm.
15. Пронь Т. Радянсько-польський обмін ділянками територій 1951 р. у переказах бойків степу України. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzzpmv/2009_19_2/Pron.pdf.

РОЗДІЛ 5
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 94(477)
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.19

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ ОУН-УПА НА МІЛІТАРИЗАЦІЮ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ

INFLUENCE OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE OF THE OUN-UPA ON THE MILITARIZATION OF THE MODERN UKRAINIAN NATIONALIST MOVEMENT

Сич О.М.,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри публічного управління та адміністрування
Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу,
голова Івано-Франківської обласної ради

У статті автор аналізує парамілітарні структури сучасного українського націоналістичного руху від 1990 р. до сьогодні та вплив на процес їхнього становлення збройної національно-визвольної боротьби 40-50-х років XX ст. У залежності від такого впливу сформувалося три категорії парамілітарних націоналістичних організацій. Ті з них, які переважно базували свою діяльність на Заході та в Центрі України, зазнавали опосередкованого ідеологічного (СНПУ, трансформована у ВО «Свобода», та парамілітарні організації, що належали і належать до її сфери впливу) або безпосереднього організаційного та ідеологічного («Варта ДСУ» і «Тризуб» ім. С. Бандери) впливу ОУН-б і традицій національно-визвольної боротьби УПА. Натомість на ті з них, які діяли і діють на Сході та Півдні України (УНСО, «Патріот України», СНА), такий вплив відсутній.

Ключові слова: сучасний український націоналістичний рух, парамілітарні націоналістичні організації, ОУН-б, національно-визвольна боротьба УПА, Революція гідності, російсько-українська війна, добровольчі батальйони.

В статье автор анализирует парамилитарные структуры современного украинского националистического движения от 1990 г. до сегодняшнего дня и влияние на процесс их становления вооруженной национально-освободительной борьбы 40-50-х годов XX ст. В зависимости от такого влияния сформировались три категории парамилитарных националистических организаций. Те из них, которые преимущественно базировали свою деятельность на Западе и в Центре Украины, испытывали опосредствованное идеологическое (СНПУ, трансформированная в ВО «Свобода», и парамилитарные организации, которые принадлежали и принадлежат к ее сфере влияния) или непосредственное организационное и идеологическое («Стража ДСУ» и «Трезуб» им. С. Бандери) влияние ОУН-б и традиций национально-освободительной борьбы УПА. На те из них, которые действовали и действуют на Востоке и Юге Украины (УНСО, «Патриот Украины», СНА), такое влияние отсутвует.

Ключевые слова: современное украинское националистическое движение, парамилитарные националистические организации, ОУН-б, национально-освободительная борьба УПА, Революция достоинства, российско-украинская война, добровольческие батальоны.

In the article the author analyzes the paramilitary structures of the modern Ukrainian nationalist movement from 1990 till nowadays and the influence of the armed national liberation struggle in 40-50's of the twentieth century on the process of their formation. Three categories of paramilitary nationalist organizations were formed depending on such influence. Those of them who mainly based their activities in the West and in the Center of Ukraine were subjected to an indirect ideological influence (SNPU, transformed into «Svoboda», and paramilitary organizations that have belonged to and belong to its sphere of influence), or direct organizational and ideological influence («Warta DSU» and «Tryzub» named after S. Bandera) of the OUN-B and traditions of the national liberation struggle of the UPA. Instead, there are no such influences on those which have been active and operate in the East and South of Ukraine (UNSO, «Patriot of Ukraine», SNA).

Key words: modern Ukrainian nationalist movement, paramilitary nationalist organizations, OUN-B, national liberation struggle of the UPA, Revolution of Dignity, Russian-Ukrainian war, volunteer battalions.

Постановка проблеми. З початку російської військової агресії 2014 р. і в умовах зруйнованої політичним режимом В. Януковича української армії в Україні широкого поширення набув добровольчий рух. На початковому етапі російсько-української війни саме добровольчі батальйони відіграли важливу роль у стримуванні російської агресії. Процес їхнього формування значною мірою відбувався під впливом українських парамілітарних націоналістичних структур, і велике значення в їхній бойовій діяльності мав той досвід, який вони набули протягом свого існування. З уваги на це актуальним є питання дослідження мілітаризації українського націоналістичного руху і впливу

збройної національно-визвольної боротьби Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА) на становлення парамілітарних структур у сучасному націоналістичному русі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Автор статті ставить за мету дослідити процес становлення українських націоналістичних паралімітарних структур протягом періоду Незалежності України та виявити вплив на нього націнально-визвольної боротьби ОУН-УПА. Таким чином, об'єктом цього дослідження є сучасний український націоналістичний рух, а предметом – його парамілітарна складова частина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях новітньої політичної історії України тема становлення націоналістичної складової частини партійно-політичного та громадського простору залишається ще недостатньо розкритою. Серед інших можна відзначити праці В. Кулика, В. Панченка, кандидатську дисертацію Е. Адрющенка, в якій у тому числі подано і розгорнутий аналіз історіографії проблеми [1]. Добрим науковим майданчиком для активізації таких досліджень стала постійно діюча наукова конференція «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави». В її рамках написані наукові статті С. Адамовича, В. Алтухова, В. Бусленка, Б. Галайка, В. Труша, В. Рога, І. Кононова, М. Молочка, Б. Паски.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ще менш дослідженою є парамілітарна складова частина сучасного українського націоналістичного руху. Найгрунтовнішою на сьогодні є згадана вище дисертація Е. Андрющенка, окреме місце в якій займає огляд націоналістичних парамілітарних структур. У той же час вона неповною мірою охоплює всі аспекти формування парамілітарної складової частини сучасного націоналістичного руху, а зокрема й вплив на її формування збройної національно-визвольної боротьби ОУН-УПА. Достатньо схематично в ній відображені й ті зміни, які відбуваються в націоналістичному русі загалом та в його парамілітарному сегменті зокрема після Революції гідності 2013–2014 рр. і в умовах російсько-української війни. Саме дослідженню вказаних аспектів і присвячена ця стаття.

Виклад основного матеріалу. На початку даного дослідження автор висловлює гіпотезу, що збройна національно-визвольна боротьба ОУН-УПА 40-50-х років XX ст. здійснила опосередкований вплив на формування більшості структур сучасного українського націоналістичного руху і в процесі дослідження акцентуватиме на аргументах щодо її підтвердження.

Ця боротьба відбувалася в різних формах, ініційованих обома формаціями колись єдиної ОУН – ОУН-мельниківської (ОУН-м) та ОУН-бандерівської (ОУН-б). Та безумовно, що найзначнішою була більш аніж десятирічна двофронтова підпільна збройна боротьба УПА проти армій нацистської Німеччини і Совєтського Союзу. Саме вона залишила найвагоміший слід у свідомості українців і сформувала ту суспільну атмосферу, в якій творилися парамілітарні націоналістичні структури напередодні та після проголошення незалежності України [2, с. 28–30].

Першим таким парамілітарним об'єднанням стала «Варта Руху». Вона була створена для охорони громадських акцій Народного Руху України за перебудову (Рух) ще в умовах існування совєтського режиму й пройшла офіційну реєстрацію наприкінці 1990 р. Статут організації був виписаний відповідно до вимог тодішнього законодавства, однак насправді не відображав її реальних цілей та завдань. Керівники «Варти» не обмежували їх тільки охороною мирних акцій Руху, але були готові перетворити організацію на ядро збройного спротиву совєтському режимові. Відомий український дисидент і політв'язень В. Мороз, який вважав створення власних збройних сил головною умовою здобуття незалежності України і виступав за перетворення Галичини у своєрідну «українську Пруссію», високо оцінив діяльність «Варти Руху: «То – перша реальна формація української самооборони… це перша реальна сила». Створений ним у Канаді «Фонд століття» зайнявся збором коштів для цієї української парамілітарної сили. У 1991 р. «Варта Руху» стала однією з базових організацій для новоствореної Соціал-національної партії України (СНПУ). Із цього розпочалося зближення В. Мороза із СНПУ, а лідер «Варти руху» Ю. Криворучко ввійшов до вищого виконавчого органу партії – Комітету уповноважених, ставши уповноваженим із питань ідеології [1, с. 42; 3, с. 188; 4, с. 58].

Після утворення СНПУ перебрала радикальні методи «Варти Руху». Так, зокрема, в 1992 р. партія активно підтримувала створення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП), і її загони брали під охорону окремі церковні споруди: Свято-Успенський собор Володимира-Волинського, Свято-Троїцький собор Луцька тощо. Під час підписання Масандрівських угод 1993 р. СНПУ разом із Українською консервативною республіканською партією (УКРП), Державною самостійністю України (ДСУ) та іншими громадськими і політичними організаціями взяла участь у створенні Надзвичайного комітету порятунку нації і держави (НКПНД). Тоді ж партія зініціювала формування добровільного воєнізованого об'єднання «Народні загони» (НЗ). Із добровольців було утворено дві сотні – робітничу та студентську. Активний вишкіл їхніх членів особисто проводив засновник школи «Бойового

гопака» В. Пилат та його учні. А вже 22-24 вересня того року в Києві відбулися сутички добровольців НЗ із представниками правоохоронних органів. Вони з'явилися на акцію у чорних одностроях, що відразу ж впадало у вічі і чітко відрізняло їх від одягнених у камуфляжний однострій «унсовців» [5; 4, с. 61; 1, с. 56].

У 1996 р. при СНПУ було створено Товариство сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України «Патріот України». Учасники тих подій стверджують, що в час найвищого розквіту організація нараховувала близько трьох тисяч організованих і вишколених молодих людей призовного віку. В той же час науковці називають значно скромніші цифри – в межах 300-400 осіб. Оскільки з 1993 р. в українському законодавстві було введено кримінальну відповідальність за створення та діяльність незаконних воєнізованих формувань, то установчі документи цієї громадської організації відповідали формальній назві. Проте насправді «Патріот України» продовжив традиції застосування радикальних методів «Варти Руху» та НЗ і брав участь у вуличних сутичках із ідеологічними опонентами та представниками правоохоронних органів. Найзначнішою з них була сутичка 7 листопада 1997 р. у Львові з прихильниками комуністичної ідеології, яких із провокаційною метою політичні опоненти привезли зі східних областей України. Проти декількох членів партії було порушено кримінальні справи. Після того, як у 2004 р. СНПУ трансформувалася у ВО «Свобода», «Патріот України» було офіційно розформовано [1, с. 130, 171; 4, с. 67; 3, с. 189].

Таким чином, аналізуючи діяльність парамілітарних націоналістичних структур, які перебували у сфері впливу СНПУ, вважаємо, що «Варта Руху», «Народні загони» та «Патріот України» належать до однієї організаційно-політичної традиції. Оскільки СНПУ в основу своїх ідеологічних засад опиралася на праці одного з провідних діячів ОУН-б Я. Стецька, то слід вважати що вона сформувалася під опосередкованим ідеологічним впливом ОУН-б і національно-визвольної боротьби УПА.

Хронологічно другою за часом виникнення, але першою за впливом і багатою на історію націоналістичною структурою парамілітарного типу стала Українська народна самооборона (УНСО). Вона була створена при Українській міжпартійній асамблеї (УМА) в 1991 р. в умовах здійснення спроби антидержавного перевороту у Кремлі. В подальшому УНСО здійснювала свою діяльність, так і не пройшовши державної реєстрації. Вже цього ж року організація вступила у протистояння з учасниками традиційної комуністичної демонстрації 7 листопада в Києві. Наступного року УНСО взяла участь у «поході на Крим», метою якого була «демонстрація сили» місцевим сепаратистам. Тоді ж вона налагодила співпрацю з УПЦ КП і надавала їй підтримку у боротьбі за відокремлення від УПЦ Московського патріархату (МП). У липні 1995 р. члени УНСО взяли участь у масових сутичках із міліцією під час поховання Патріарха УПЦ КП Володимира Романюка (т. зв. «чорний вівторок»). Черговим й чи не останнім резонансним сплеском активності УНСО стала її участь у політичній кампанії 2001 р. «Україна без Кучми». Як правило, після кожної такої акції члени УНСО зазнавали кримінальних переслідувань. У період найбільшого розквіту в 1991–1995 рр. організація за підрахунками дослідників нараховувала біля 5 тис. бійців [1, с. 53, 97, 125].

Однак найбільшу славу УНСО здобула завдяки своїй участі в закордонних збройних конфліктах. Першим із них стала війна у Придністров'ї. В ній на боці проросійських сил воювало близько півтисячі бійців УНСО. Проте вже в Абхазькій війні 1993 р. біля 150 її представників займали протилежну позицію – виступили на боці Грузії проти проросійських сепаратистів. Значно меншою кількістю вони приймали участь і в бойових операціях на території Грузії в 1997–2001 роках. Третьою масштабною військовою кампанією за участю членів УНСО стала Перша чеченська війна. Тоді на боці чеченців протягом 1994–1996 рр. виступило близько сотні унсовців. Підтримували члени УНСО чеченських бійців у боротьбі з Росією і під час Другої чеченської війни, однак значно меншою чисельністю. Невеликі групи бійців УНСО також брали участь у конфліктах на території колишньої Югославії (як на боці Хорватії, так і Республіки Сербської), Нагірного Карабаху (на боці Азербайджану) й Таджикистану [1, с. 97–101, 110].

Загалом для ідеології та практичної діяльності УНСО були характерні панславістські мотиви, що проявлялося як в ідеологічних конструкціях, так і в суперечливій практиці участі в зарубіжних збройних конфліктах то на боці проросійських сепаратистських сил, а то й проти самої Росії. Незважаючи на причетність до неї сина Головного командира УПА Ю. Шухевича, ще можна говорити про вплив на УНСО форм ведення національно-визвольної боротьби УПА, однак не її світоглядних засад.

Свій воєнізований підрозділ у 1993 р. створила і ДСУ. Він декілька років діяв під назвою «Варта ДСУ» і в статутних документах значився як її «спортивна референтура». Чітка ідеологічна позиція партії, а зокрема трактування нації як етнічної спільноти, знайшла свій відбиток і на її парамілітарній структурі – зокрема, у прискіпливому ставленні до національності кандидатів. За весь період свого існування «Варта ДСУ» нараховувала близько 200 членів, не продемонстру-

вала яскравих сторінок у політичній діяльності і паралельно з розвитком внутрішніх конфліктів та занепадом ДСУ також занепала та припинила свою діяльність. Сам командир «Варти ДСУ» В. Стадніченко під час цих конфліктів залишив ряди партії [1, с. 50, 97; 6, с. 244].

Ще одне парамілітарне об'єднання, Громадську спортивно-патріотичну організацію «Тризуб» ім. С. Бандери («Тризуб»), було створено з ініціативи ОУН-б. Часом її створення вважається символічна дата 14 жовтня 1993 р. Першим головою організації став відомий на той час сучасний ідеолог українського націоналізму В. Іванишин. На державному рівні організація так і не отримала реєстрації, хоча деякі її місцеві підрозділи були легалізовані. «Тризуб» поширив свою діяльність не тільки на Заході України, але її осередки створювалися також в Центрі і на Сході. Піком піднесення організації вважається 1995 рік, а після цього ряд її членів були піддані кримінальним переслідуванням. Свої повноваження голови Центрального проводу у 1996 р. В. Іванишин передає Д. Ярошу, а той в 1998 р. – Є. Філю. В цей же час загострюються відносини «Тризубу» з ОУН-б, і в 1999 р. вони були офіційно розірвані [1, с. 58–61; 7].

Від самого початку «Тризубу» відводилася роль силової структури КУН. Хоча самі її представники наголошують, що завжди підпорядковувались виключно Проводові ОУН-б і спираються на пропаговану В. Іванишиним «теорію птаха», згідно з якою ОУН була її тулубом, а політична партія КУН та орденська організація «Тризуб» – крилами. Дослідники вважають, що в кращі роки своєї активності (1995–1996 рр.) організація мала у своїх рядах 2-3 тис. членів. Головними формами її діяльності були охорона заходів КУН, Всеукраїнського Братства ОУН-УПА, охорона споруд Української греко-католицької церкви (УГКЦ) під час її становлення і переходу до неї парафій УПЦ МП та забезпечення порядку під час всеукраїнських прощ у с. Зарваниця на Тернопільщині, проведення пропагандистських маршів і рейдів, вишкільна праця, фізична підготовка тощо. Особливий резонанс серед громадськості викликали кримський пропагандистський похід під керівництвом тодішнього курінного Д. Яроша в 1995 р., півтисячний марш разом із ветеранами ОУН-УПА та козацтва в Києві на свято Покрови в 1995 р. і такий же чисельний марш під час Прощі у с. Зарваниця в 1996 р. [7].

Автор був у числі організаторів Всеукраїнського методичного семінару-вишколу з проблем організації націоналістичних вишколів молоді та молодіжних спортивно-патріотичних клубів для активу «Тризубу», що відбувався 13-15 травня 1994 р. у м. Яремче на Прикарпатті. Методичною основою для нього послужив досвід організації націоналістичного вишколу юнаків-старшокласників «Ідея до чину», що був проведений під керівництвом автора в жовтні 1993 р., та функціонування протягом 1993–1994 рр. юнацького спортивно-патріотичного клубу «Звитяга» в м. Яремче, створенням та функціонуванням якого також опікувався автор. Тоді ж «Тризуб» чи не вперше публічно продемонстрував парамілітарний характер, провівши чисельний і незвичний для цього невеличкого карпатського містечка марш своїх бійців [8; 9].

Часто правоохоронці затримували членів «Тризуба» зі зброєю, що ставало приводом до відкриття кримінальних справ. Резонансною свого часу стала історія нападу декількох членів організації на військову частину в Харківській області з метою заволодіння зброєю. Її учасники були затримані й отримали різні терміни ув'язнення. Протистояння членів організації з представниками кримінальних структур у Дніпродзержинську завершилося перестрілкою та судовою справою для одного з її учасників. Були факти залучення членів «Тризуба» і до з'ясування бізнесово-господарських стосунків (охорона Чернівецького машинобудівного заводу та сутички із правоохоронцями). Неоднозначною була участь організації в кампанії «Україна без Кучми». Тоді проти чинної влади об'єдналися різні за ідеологією опозиційні сили – від праворадикальних до лівих. Однак керівництво «Тризуба» заявляло, що блокування з лівими є неприпустимим, і неодноразово організовувало напади на їхніх представників, що стало приводом для звинувачення їх у провокаціях [1, с. 97, 127–129, 13; 7].

На відміну від УНСО, «Тризуб» не брав участі в міжнародних збройних конфліктах. У той же час відомі його спроби налагодити співпрацю з білоруськими націоналістами. Так, зокрема, спочатку, в 1997 р. були налагоджені контакт із ними, а протягом 1998–1999 рр. за сприянням «Тризуба» створено білоруську парамілітарну націоналістичну структуру – Спортивно-патріотичну організацію «Край». Його члени проходили підготовку в тренувальних таборах «Тризуба» на території України [1, с. 171].

З уваги на те, що ОУН-б здійснювала предметний вплив на створення ДСУ та ініціювала створення «Тризуба», цілком закономірним був той факт, що «Варта ДСУ» і «Тризуб» серед інших аналізованих парамілітарних структур витримували найбільш вивірену ідеологічну лінію традиційного українського націоналізму в її трактуванні, в т. ч. й в наслідувані традицій національно-визвольної боротьби УПА.

Із 2005 р. розпочинає свою діяльність у новому статусі громадська організація «Патріот України» (ПУ). Вона була утворена в 2005 р. у Харкові, і її лідери оголосили про спадкоємність від «Патріота України» львівського періоду, який існував при

СНПУ, й при цьому продовжили використовувати символіку цієї партії. Організація отримала офіційну реєстрацію, її лідером став колишній голова Харківської обласної організації «Тризуба» А. Білецький, а ряди поповнили вихідці з харківських осередків СНПУ, «Тризуба» та УНА-УНСО. Е. Андрющенко вважає, що у формах діяльності організації чітко проступали парамілітарні, а в ідеології – неонацистські та расистські мотиви. До подібних висновків приходить і А. Сошніков, вважаючи, що «Патріот України» «розробляє скоріше расистську і загальну східнослов'янську (із сильною домішкою язичництва), ніж українську етнічну лінію» [1, с. 171; 10].

Власне на грунті останнього відбулося остаточне розходження «Патріота України» з ВО «Свобода», хоч до цього часу ряд активістів належали одночасно до обох організацій (як от О. Однороженко, який очолював Харківську обласну організацію ВО «Свобода» й паралельно був ідеологічним референтом «Патріота України»). 15 грудня 2007 р. у м. Івано-Франківську відбулася внутрішньопартійна ідеологічна конференція «Сучасні виклики та реагування: ідеологічний фундамент та діюча Програма ВО «Свобода». Головні дискусії розгорілися над питанням т. зв. «расового націоналізму», з позицій якого виголосив доповідь О. Однороженко. Однак вона не отримала підтримки від майже трьох десятків учасників конференції, які представляли партійні організації Волині, Вінниці, Запоріжжя, Івано-Франківська, Києва, Львова, Луганська, Рівного, Тернополя, Харкова, Черкас, Чернівців, Чернігова та ряду інших [11].

А вже 17 грудня того ж року «Патріот України» оприлюднив заяву, в якій «звинуватив керівництво ВО «Свобода» в злочинах проти Нації» і оголосив про розрив відносин із нею. «Тривалий час спостерігачами зі сторони «Патріот України» прив'язувався до «Свободи». Робилося це абсолютно безпідставно, з огляду на те, що «Патріот України» та ВО «Свобода» в ідеологічній, організаційній та практичній площині є концептуально різними структурами», – наголошувалося в заяві. Здійснюючи такий крок, його ініціатори робили розрахунок на створення власної партії. В заяві від 17 грудня прозвучало: «Розриваючи будь-які стосунки зі «Свободою», Організація «Патріот України» розуміє, що бере на себе весь тягар боротьби за майбутню соціал-націоналістичну Велику Україну. Організація «Патріот України», що будується за принципом «партії-армії», бере стратегічний курс на створення потужного Всеукраїнського Соціал-Націоналістичного Руху, в якому гідне місце займе й новоутворена Соціал-Націоналістична Партія України разом із бойовими загонами «Патріота України» та соціал-націоналістичними профспілками» [12].

І справді, вже в листопаді 2008 р. на основі «Патріота України» була створена Соціал-національна асамблея (СНА). Окрім нього, до СНА увійшли декілька радикальних громадських ініціатив: Національна дія «РіД», Чернігівський правий рух «Українська Альтернатива», Одеське громадське об'єднання «Слава і Честь» (СіЧ). Про свою підтримку також заявили Українська націонал-трудова партія (УНТП), Свято-Андріївський козацький курінь та Громадянське об'єднання «Тверезий Київ». Серед регіональних підрозділів організацій, що входили до СНА, лише одна знаходилася на заході – в Івано-Франківській області. Але і вона нічим не проявляла себе в місцевому громадсько-політичному житті. Решта були зосереджені в Центрі (переважно в Київській області) та на Півдні і Сході України (Харків, Донецьк, Одеса) [10]. Там же й намагалися проводити свої акції, характерною ознакою яких були притаманні «Патріотові України» радикальні парамілітарні методи. В кінцевому підсумку СНА так і не змогла стати впливовим чинником політичного процесу.

Аналізуючи світоглядні засади «Патріота України» та СНА, можна прийти до висновку, що їм непритаманним було дотримуватися ідеологічної лінії традиційного націоналізму ОУН, а на форми їхньої діяльності не впливала історія національно-визвольної боротьби УПА.

Окремою і об'ємною для дослідження темою є участь парамілітарних націоналістичних організацій в революційних подіях періоду Незалежності. Вона виходить за межі цієї статті. А тому лишень побіжно зауважимо, що використання їхнього потенціалу в Революції на граніті 1991-го, Помаранчевій революції 2004-го та Революції гідності 2013–2014 рр. поступово зростало в міру зростання самого націоналістичного руху і динамізації та радикалізації революційних процесів в Україні. Пікового загострення вони набули під час Революції гідності. Її перебіг і переможне завершення були б неможливими без парамілітарної самоорганізації Євромайдану [13].

Саме під час цієї революції проявилася реальна, а не декларативна дієздатність українських націоналістичних структур і їхня участь у цій самоорганізації. ВО «Свобода», яка на той час домінувала в націоналістичному русі, здійснила масову мобілізацію членів партії та проводила регулярну ротацію своїх «сотень» для участі в столичних акціях протесту і протистояння з правоохоронними структурами. Незалежні експерти вказують, що серед інших партій ВО «Свобода» домінувала кількістю задіяного членства як на центральному Майдані в Києві, так і на всіх регіональних майданах від Галичини до Криму. Її участь зафіксована й у відсотково найбільшій кількості акцій протесту [13, с. 263].

Крім ВО «Свобода», іншою виразно націоналістичною структурою в цій революції став громадський рух «Правий сектор». Датою його створення вважається 28 листопада 2013 р., а назва походить від місця розташування в революційному наметовому таборі. До нього увійшли як відомі націоналістичні організації, які напередодні революції перебували в кризовому стані і вже не відігравали суттєвої ролі в політичному процесі, так і ті, які здійснювали локальний вплив на суспільно-політичні процеси. Для перших революційні події 2013–2014 рр. давали шанс на реанімацію своїх впливів. Ініціатором створення «Правого сектора» вважають «Тризуб». До нього ввійшли представники ще двох відомих націоналістичних структур – УНА-УНСО та «Патріота України», а також організацій «Білий Молот», «Чорний комітет», «Комітет визволення політв'язнів», близька до ВО «Свобода» «Карпатська Січ», окремі націоналісти та футбольні фанати. Починаючи із січня 2014 р. за «Правим сектором» поволі починає закріплюватися неформальний статус лідера націоналістичного руху [13, с. 264].

Післяреволюційна атмосфера, а особливо початок російсько-української війни, стали сприятливим середовищем для подальшого розвитку парамілітарного руху та використання військової тематики в політичному процесі. Створюються добровольчі батальйони, виникають нові політичні сили з парамілітарним ухилом, військова тема активно експлуатується в технологіях дочасних президентських та парламентських виборів.

Досвід націоналістичних парамілітарних організацій став особливо цінним під час створення добровольчих батальйонів. Одним із перших виник батальйон «Азов», до якого увійшли представники «Патріоту України», СНА та «Автомайдану». Його командиром став лідер двох перших націоналістичних структур А. Білецький. Наступним з ініціативи «Правого сектора» постав «Добровольчий український корпус» (ДУК). Його очолив А. Стемпіцький, який водночас лишався командиром «Тризуба». Партія ВО «Свобода», використовуючи свою присутність у парламенті та післяреволюційному Уряді, створила батальйон МВС «Січ» під командуванням О. Писаренка та добровольчий батальйон «Карпатська Січ» на чолі з О. Куциним. Останній пізніше був переведений у 93-у Окрему механізовану бригаду (ОМБ) Збройних сил України (ЗСУ) в якості зведеної штурмової роти. Без прив'язки до якоїсь конкретної політичної сили на базі батальйону територіальної оборони м. Ніжин влітку 2014 р. постав добровольчий батальйон «ОУН». Якийсь час він входив до складу ДУК, а дещо пізніше сформувався як окремий добровольчий батальйон на чолі з відомим націоналістичним активістом М. Коханівським. Принагідно слід зауважити, що реального відношення до обох формацій ОУН він не мав і навіть більше – після влаштованої у 2017 р. у Києві перестрілки та порушення проти М. Коханівського кримінальної справи обидві традиційні формації ОУН-м та ОУН-б відмежувалися від нього і закликали громадськість не зловживати іменем ОУН. Окремий підрозділ було сформовано і членами організації «Братство» Д. Корчинського. Спочатку він входив до складу батальйону «Азов», потім перейшов до батальйону «Шахтарськ», і врешті на його основі було сформовано роту спеціального призначення МВС «Свята Марія» під командуванням Д. Лінька, якого потім замінив О. Середюк. Була також інформація про створення окремого підрозділу членами УНСО [1, с. 190–192; 14].

Існуюча ситуація створила зручні умови для ребрендингу і переформатування тих парамілітарних націоналістичних структур, які напередодні Революції гідності 2013–2014 рр. перебували у кризовому стані та перестали здійснювати вагомий вплив на суспільно-політичні процеси. В березні 2014 р. у політичну партію на підставі установчих документів УНА і шляхом її перейменування трансформувався громадський рух «Правий Сектор» (ПС). Його головою був обраний Д. Ярош, а до проводу також увійшли представники «Тризубу», УНА-УНСО та «Патріота України»-СНА. Втім, недавня революційна популярність ПС так і не була конвертована у відповідні політичні результати. Під час дочасних президентських виборів Д. Ярош набрав лише 0,7% голосів, а ПС в таких же парламентських виборах – 1,8%. Наприкінці 2015 р. Д. Ярош покинув партію, оголосивши про формування на базі окремих батальйонів «Добровольчого українського корпусу» нового політичного проекту – Національний рух «Державницька ініціатива Яроша» (ДІЯ). Втім, поки що про реальну діяльність партії відомо небагато: на сайті партії в основному публікуються заяви, повідомлення про створення регіональних організацій та звіти з військово-спортивних навчань чи новини з фронту [15].

Невдовзі після реєстрації ПС представники УНА-УНСО та «Патріота України»-СНА вийшли з нього, намагаючись відновити власні політичні проекти. В 2015 р. безуспішно такі спроби здійснювала УНА-УНСО, отримавши врешті від Міністерства юстиції відмову в реєстрації. Значно успішніше діють «Патріот України»-СНА. Практично припинивши своє існування у 2014 р. і трансформувавшись у полк «Азов» та громадську організацію «Цивільний корпус», їхні представники навесні 2015 р. повертаються до ідеї відновлення партійного проекту і створюють партію «Національний корпус». Щоправда, процес затягнувся до 2016 р., і символічним днем створення партії вважається знакова для українців дата

14 жовтня – свято Покрови Пресвятої Богородиці. Очолив партію А. Білецький, обраний у дочасних виборах 2014 р. до парламенту у столичному мажоритарному окрузі № 217 [15].

ВО «Свобода» частково втратила свою популярність після Революції гідності, відображенням чого стали результати дочасних президентських та парламентських виборів. У перших її лідер О. Тягнибок отримав 1,16% голосів, а партія в парламентських – 4,71%. У той же час шестеро членів партії стали народними депутатами в одномандатних мажоритарних округах. Такі результати багато членів партії та її прихильників сприйняли як поразку. Однак ВО «Свобода» продовжила боротьбу за свою електоральну і націоналістичну нішу. Серед арсеналу її методів залишилися і парамілітарні традиції: публічні марші, смолоскипні походи, внутрішні вишколи тощо. Суттєво цей напрям діяльності посилили створений із учасників російсько-української війни «Легіон Свободи» та громадська організація «Сокіл», що перебуває у сфері впливу партії й значна кількість членів якої також брали участь у цій війні.

На початку 2017 р. три найавторитетніші націоналістичні сили післяреволюційного періоду – ВО «Свобода», «Національний корпус» та «Правий сектор» – оголосили про об'єднання зусиль для спільного досягнення цілей. Для цього їхні лідери О. Тягнибок, А. Білецький і А. Тарасенко 16 березня 2017 р. у Київському міському будинку вчителя підписали «Національний маніфест», в якому визначили подальший план дій у разі перемоги на виборах. Цей політичний документ також підтримали ОУН-м на чолі з Б. Черваком, КУН (С. Брацюнь) та організація «С14» (С. Мазур). Таке об'єднання значно посилило кумулятивний ефект націоналістичних акцій, що яскраво засвідчив традиційний «Марш слави УПА», який на честь 75-річчя УПА 14 жовтня 2014 р. у Києві вперше спільно провели три названі політичні сили, і за різними даними він нараховував від 10 до 20 тис. учасників [16; 17; 18].

Аналізуючи перспективи цього націоналістичного об'єднання, ряд експертів сходяться на тому, що воно має реальні шанси потрапити до українського парламенту, адже націоналістичне електоральне поле сягає 7-10% тих громадян, які потенційно можуть взяти участь у наступних виборах. У той же час напередодні президентських виборів 2019 р. учасникам об'єднання не вдалося втримати досягнутий рівень консолідації. ВО «Свобода» за підтримки ОУН-м, КУН, «Правого сектора» та руху С14 висунула кандидатом на пост Президента України віце-спікера Верховної Ради в 2012–2014 рр. Р. Кошулинського, який позиціонується як «єдиний кандидат націоналістів». Натомість партія «Національний корпус», представники і прихильники якої розгорнули в соціальних мережах дискусію зі своїми опонентами із ВО «Свобода» щодо того, хто міг би бути кращим кандидатом на цю посаду – Р. Кошулинський чи їхній лідер А. Білецький, у кінцевому підсумку утрималася від участі в цих виборах [17; 19; 20].

Оскільки організаційні основи цих партій, незалежно від здійсненого ребрендингу і трансформацій, закорінені в їхній чи їх організацій-попередників дореволюційній діяльності, то і їхні ідеологічні основи не зазнали суттєвих змін. Очевидно, з тим уточненням, що проти волі під впливом російської пропаганди, яка всіх захисників України від російської військової агресії подавала в якості «бандерівців», ідеологічний вплив традиційного українського націоналізму та національно-визвольної боротьби УПА став поширюватися і на «Національний корпус» як організаційного спадкоємця «Патріота України»-СНА. Виявом цього, очевидно є і той факт, що днем заснування партії вважається символічна для українських націоналістів дата 14 жовтня, яка, крім релігійного змісту, також вважається і датою заснування УПА.

Таким чином, у сучасному українському націоналістичному русі починаючи від 1989 р. і до сьогодні завжди вагомо присутня парамілітарна складова частина. Першою з таких організацій постала «Варта Руху», що в подальшому стала однією з базових структур для створення СНПУ, пізніше трансформованої у ВО «Свобода». СНПУ-«Свобода» перебрали від «Варти Руху» традиції використання парамілітарних методів політичної боротьби і постійно застосовували їх як самостійно, так і через створювані припартійні структури: «Народні загони» і Товариство сприяння Збройним силам та Військово-морському флоту України «Патріот України» в 90-х – на поч. 2000-х років та «Легіон Свободи» і «Сокіл» після Революції Гідності і в умовах російсько-української війни. Оскільки СНПУ в якості своєї світоглядної бази використала ідеологічну спадщину чільного діяча ОУН-б Я. Стецька, то всі подальші генезисно пов'язані з нею парамілітарні структури також дотримувалися цієї лінії, і на їх діяльність опосередкований вплив мали традиції і методи революційно-визвольної боротьби УПА.

Безпосередній організаційно-ресурсний та світоглядний вплив на частину парамілітарної складової частини сучасного націоналістичного руху здійснила ОУН-б, яка мала відношення до створення ДСУ та ініціювала створення КУН і «Тризуба» ім. С. Бандери. Відповідно, останній перебував під ідеологічним впливом ОУН-б і традицій національно-визвольної боротьби УПА, й цей вплив також автоматично перенісся і на парамілітарну припартійну структуру ДСУ – «Варту ДСУ».

Найзнаковішою українською націоналістичною парамілітарною організацією всього періоду незалежності України була УНСО. Її історія насичена участю як у внутрішньоукраїнських політичних процесах, так і в міжнародних військових конфліктах. Однак, незважаючи на залучення до керівного складу в різні періоди її існування сина Головного командира УПА Ю. Шухевича, світоглядні основи цієї організації відрізнялися від ідеологічних засад традиційного українського націоналізму і значною мірою базувалися на панславістських концепціях. Відповідно, і вплив національно-визвольної боротьби УПА обмежувався хіба що наслідуванням її методів.

Не була притаманною традиційна ідеологія українського націоналізму та відсутнім був вплив традицій національно-визвольної боротьби УПА і на парамілітарні націоналістичні структури, що організаційно базувалися на теренах Східної та Південної України – відновлений у Харкові після ребрендингу СНПУ «Патріот України» та створена на його базі СНА. Окрім панславістських, для їхнього світогляду також були характерними й неонацистські та расистські мотиви.

Революція гідності 2013–2014 рр. дала шанс для політичної реанімації тим парамілітарним організаціям, які до цього часу вже перестали суттєво впливати на суспільно-політичні процеси: УНСО, «Тризуб», «Патріот України»-СНА. Вони увійшли до громадського руху «Правий сектор», який поряд із передреволюційним лідером націоналістичного руху партією ВО «Свобода» здійснював найбільший серед інших націоналістичних структур вплив на перебіг революції.

Із початком російсько-української війни досвід українських націоналістичних парамілітарних організацій вирішально вплинув на формування добровольчого руху, який відіграв вагому роль у стримуванні російської військової агресії. На базі «Патріота України»-СНА створено батальйон «Азов», зусиллями «Правого сектора» – «Добровольчий українських корпус», ВО «Свобода» сформувала батальйон МВС «Січ» та добровольчий батальйон «Карпатська Січ», «Братство» Д. Корчинського – роту спеціального призначення МВС «Свята Марія», незалежно від партійних впливів сформувався добровольчий батальйон «ОУН» тощо.

Із початком російсько-української війни військова тематика стала провідною і в політичних процесах та партійному будівництві. Її використовують політичні сили різної світоглядної спрямованості. Зокрема, ця атмосфера сприяє і трансформації ряду парамілітарних націоналістичних сил. Практично використавши установчі документи УНА, «Тризуб» трансформувався в партію «Правий сектор», а СНА-«Патріот України» – в партію «Національний корпус».

Під впливом військового протистояння з Росією, яка пропагандивно всіх захисників України відносила до категорії «бандерівців», посилився ідеологічний вплив традиційного українського націоналізму і збройної національно-визвольної боротьби УПА на всі аналізовані націоналістичні структури, а зокрема й на «Національний корпус» як організаційного спадкоємця «Патріота України» та СНА.

Стаття розкриває перспективу подальших досліджень сучасного націоналістичного руху, зокрема набутого за роки Незалежності досвіду та перспектив консолідаційних процесів в українському націоналістичному русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрющенко Е. Українські праворадикальні організації у контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : [спец.] 07.00.01 «Історія України» ; Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2015. 284 с.
2. Сич О. Витоки українського націоналізму та розвиток і генеалогія ОУН (1891–2005). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* 2017. Ч. 29-30. С. 26–35.
3. Паска Б. Відносини Валентина Мороза із Соціал-національною партією України. *Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення : мат. VII всеукр. наук. конф., присвяченої 75-й річниці УПА (Івано-Франківськ, 19-20 травня 2017 р.).* Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2017. С. 187–196.
4. Зелик Р. Історія СНПУ – ВО «Свобода». Основи націоналізму. Курс І. Івано-Франківськ : Інститут політичної освіти ВО «Свобода», 2008. С. 56–71.
5. Історія ВО «Свобода». URL : http://svoboda.org.ua/party/history/ (дата звернення: 03.08.2017).
6. Труш В. Націоналістичні організації України періоду Незалежності: здобутки, втрати, перспективи. І*деологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави : мат міжн. наук. конф. (Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2006 р.).* Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. С. 239–247.
7. Сута І. Розвиток націоналістичного руху на сучасному етапі / Іван Сута. URL : http://banderivets.org.ua/rozvytok-natsionalistychnogo-ruhu-na-suchasnomu-etapi.html (дата звернення: 04.08. 2017).
8. Програма методичного семінару командирів ДУН і аналогічних формувань та комендантів молодіжних націоналістичних вишколів (м. Яремче, 13-15 травня 1994 р.). Архів автора.
9. «Ідея до чину». *Галичина.* 30 жовтня 1993.

10. Сошніков А. О. Сучасні українські ультра-націоналістичні угрупування (регіональні особливості). URL : file:///C:/Users/Admin/Downloads/VKhnpu_filos_2012_37_5.pdf (дата звернення: 11.11.2017).

11. Матеріали внутрішньопартійної ідеологічної конференції ВО «Свобода» «Сучасні виклики та реагування: ідеологічний фундамент та діюча Програма партії». Архів автора.

12. Заява Організації «Патріот України» про розрив стосунків з ВО «Свобода». URL : https://www.ar25.org/article/zayava-organizaciyi-patriot-ukrayiny-pro-rozryv-stosunkiv-z-vo-svoboda.html (дата звернення 03.08 2017).

13. Сич О.М. Вплив українських націоналістичних структур на перебіг Революція гідності 2013–2014 рр. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* К. : «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 136(9). С. 262–267.

14. Засуджуємо самовільне використання і присвоєння назви «ОУН». URL : http://ukrnationalism.com/news/officially-oun/2935-zasudzhuiemo-samovilne-vykorystannia-i-prysvoiennia-nazvy-oun.html (дата звернення: 11.11.2017).

15. Радчук О. Праві замикають фланг: чому дедалі більше політиків тяжіють до націоналізму? URL : https://www.slovoidilo.ua/2016/10/24/infografika/polityka/pravi-zamykayut-flanh-chomu-dedali-bilshe-politykiv-tyazhiyut-do-naczionalizmu (дата звернення: 28.11.2017).

16. Націоналісти підписали та представили Національний маніфест. URL : http://svoboda.org.ua/news/events/00114270/ (дата звернення: 28.11.2017).

17. Радчук О. Завжди праві: що нового запропонують виборцям об'єднані націоналісти? URL : https://www.slovoidilo.ua/2017/03/17/kolonka/aleksandr-radchuk/polityka/zavzhdy-pravi-novoho-zaproponuyut-vyborcyam-obyednani-naczionalisty (дата звернення 30 липня 2017).

18. Як відбувався марш націоналістів у Києві до 75-річчя УПА. URL : https://hromadske.ua/posts/marsh-natsionalistiv-u-kyievi (дата звернення: 28.11.2017).

19. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» висунуло голову секретаріату партії Руслана Кошулинського кандидатом на посаду Президента України. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2624422-svoboda-visunula-kosulinskogo-u-prezidenti.html (дата звернення 03 лютого 2019).

20. Політична партія «Національний корпус» не висуває кандидата від політсили на посаду Президента України на виборах 31 березня 2019 року. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2627120-nackorpus-ne-bude-visuvati-kandidata-u-prezidenti.html (дата звернення 03 лютого 2019).

УДК 378.4.093.016:32-027.21](477)
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.20

РЕГІОНАЛЬНІ ШКОЛИ З ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ (НА ПРИКЛАДІ КАФЕДР ВНЗ УКРАЇНИ)

REGIONAL SCHOOLS OF POLITICAL SCIENCE (ON THE EXAMPLE OF DEPARTMENTS OF THE UNIVERSITIES OF UKRAINE)

Федорчук О.О.,
кандидат історичних наук, доцент
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

У статті розглянуто основні регіональні школи з політичної науки на прикладі діяльності кафедр політології у ВНЗ України. Визначено головні напрями дослідницької діяльності. Розглянуто ознаки й типи наукових шкіл. Охарактеризовано їхній внесок у розвиток сучасної політичної науки та підкреслено особливості.

Ключові слова: кафедри ВНЗ, політична наука, наукові школи, дослідницька діяльність, підготовка фахівців, Україна.

В статье рассмотрены основные региональные школы с политической науки на примере кафедр политологии в вузах Украины. Определены главные направления исследовательской деятельности. Рассмотрены признаки и типы научных школ. Охарактеризованы их вклад в развитие современной политической науки и подчеркнуто особенности.

Ключевые слова: кафедры вузов, политическая наука, научные школы, исследовательская деятельность, подготовка специалистов, Украина.

The major political science regional schools on the example of the departments of political science in universities of Ukraine are examined in the article. The main directions of their research activities are identified. The features and types of scientific schools are considered. Their contribution in the development of modern political science is characterized and the peculiarities are underlined.

Key words: university departments, political science, scientific schools, research activities, training of specialists, Ukraine.

Постановка проблеми. Актуальність статті полягає в тому, що нині малодослідженою є проблема появи, розвитку наукових шкіл із політичної науки, особливо на матеріалах ВНЗ, враховуючи, що в Україні політична наука з'явилась у навчальних закладах. Ця тема потребує комплексного висвітлення, тому ця стаття є певною спробою вирішення проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На теоретичному рівні спробу осмислити і проаналізувати дослідницьку діяльність наукових шкіл із політичної науки було здійснено в дисертаційному дослідженні Є.Ю. Олійник [1, с. 118–152], але ані ознак, ані критеріїв наукових шкіл у роботі не наведено. Нині є тільки статті, присвячені окремим науковим школам та напрямам із політичної науки [2]. У двотомному виданні за редакцією О. Рафальського (Том 1) проаналізовано процес інституціоналізації політичної науки на матеріалах як академічних установ, так і університетів із 1991 по 2016 рр. [3], тому є важливим систематизувати ті здобутки, котрі були досягнуті за майже тридцятирічний період розвитку політичної науки в Україні. Автор розуміє, що в межах однієї статті ця тема не може бути повністю розкрита, тому в подальших працях буде підбитий підсумок із цієї проблеми.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити проблеми розвитку наукових шкіл із політичної науки на прикладі діяльності кафедр ВНЗ України, охарактеризувати їх внесок у розвиток політичної науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до розгляду наукових шкіл у політичній науці, треба дати визначення поняття «наукова школа». В.П. Андрущенко одним із перших вчених-гуманітаріїв дав таке визначення (хоча саме поняття «наукова школа» застосовувалось в основному фахівцями з природничих наук). На його думку, зміст поняття «наукова школа» зводиться до такого: по-перше, добровільне об'єднання фахівців, яких зблизили взаємна симпатія (співвідчуття творчих можливостей кожного члена спільноти) і певний клас задач, цікавих кожному. По-друге, на відміну від формальних колективів із визначеними функціями і винагородами, в науковій школі домінує принципово непрагматична мотивація і мобільність функцій. Лідером може виявитися зовсім не той, кого призначило начальство. По-третє, наукова школа – це наявність спільно виробленого зразка, парадигми методологічних підходів до обраного класу задач із завжди новою, точною «підгонкою» і модифікацією традиційних методів. По-четверте, школа – це продукція, оригінальна, відмінна від аналогів, придатна до застосування і незалежної верифікації

[4, с. 39]. За О. Устенком, науковій школі властиві такі ознаки: 1) розробка авторської теорії у тій чи іншій галузі наукових знань, яка є більш досконалою за попередні; 2) обґрунтування низки оригінальних наукових ідей та гіпотез (від фундаментальних до прикладних), що схвалені науковим товариством фахівців; 3) створення і втілення в життя авторської наукової програми, основу котрої становлять незмінні принципи, моделі і понятійно-термінологічний апарат; 4) запровадження групи нових категорій і понять, що ґрунтовніше відображає природу досліджуваних явищ і дає змогу з більшою імовірністю прогнозувати їх розвиток та функціонування; 5) нарешті, інтегрування усіх напрацювань у вигляді непересічного наукового напряму, котре здебільшого здійснює її фундатор, або керівник-наступник [5, с. 15].

За історичним критерієм наукові школи можна поділити на *чотири типи:*

– *школа як визнана наукова система* у розумінні сукупності нагромадженого соціально значущого знання, що характеризує наукову складову частину суспільної свідомості й може бути названа школою класичного наукового мислення; її масово обстоюють середні та вищі навчальні заклади, вона детально подана у підручниках і посібниках, тому є розвиненою і визнаною, хоча й конкурує з новими і новітніми теорсистемами;

– *школа науково-освітня,* котра, крім розробки оригінальної дослідницької програми й кількох відповідних їй теорій і концепцій, здійснює підготовку молоді до науково-дослідної діяльності у чітко визначеному змістово-парадигмальному діапазоні групового мислення і самостійного пошукування; здебільшого таке навчання (на лекціях і практичних заняттях, у лабораторіях і під час індивідуальних консультацій) проводить сам фундатор школи, а пізніше – його найближчі наступники;

– *школа як дослідницький колектив* – одна з найбільш розвинених і водночас продуктивних форм організації колективної наукової творчості, що обов'язково реалізує авторську дослідницьку програму; остання здебільшого є великим творінням особистості вченого, тому що в ній знаходить відображення результат, який у разі її успішного виконання постане перед світом у вигляді відкриття, що дає привід внести ім'я автора у літопис наукових досягнень;

– *школа як напрям у певній галузі знань* є найбільш довершеною формою колективності пізнавальної творчості; вона характеризує переважно зрілий період розвитку окремої науки (наприклад, у науковому менеджменті нині сформувалися три концептуальних підходи залежно від ступеня застосування методів дослідження) [6, с. 16].

Розглядаючи наукову діяльність кафедр, можна констатувати, що нині у ВНЗ існують такі регіональні наукові школи з політичної науки: дніпровська, львівська, миколаївська, одеська, харківська, чернівецька.

Таблиця 1

Регіональні наукові школи з політичної науки у ВНЗ України [7]

№ п/п	Назва кафедри	Наукові періодичні видання	Керівник(и)	Напрями досліджень
1	2	3	4	5
1.	Кафедра історії та теорії політичних наук ЛНУ ім. І. Франка	Вісник Львівського ун-ту. Серія: філософсько-політологічні студії	В.М. Денисенко, А.С. Романюк, Ю.Р. Шведа, Н.М. Хома	Теорія та історія політичної думки і дослідження методології політичної науки; проблеми утворення, легітимізації й функціонування політичних інститутів, джерел, перебігу та наслідків політичних процесів, політичні інститути, політичні системи країн Західної Європи, політичні партії та вибори
2.	Кафедра політичних наук і права Південно-українського НПУ ім. К. Ушинського	Політикус Politicus	С.М. Наумкіна, О.О. Долженков, Н.П. Гедікова, Г.В. Музиченко	Політична еліта, політичне лідерство. Політичні трансформації, порівняльний аналіз політичних систем. Політичні течії сучасності, гендерна політика
3.	Кафедра політології ОНУ ім. І.І. Мечникова	Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки; Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія	В.М. Попков, О.Ю. Хорошилов, М.І. Мілова, О.І. Брусиловська, Л.О. Ануфрієв	транзитологія, теорія політичних систем, глобальний політичний процес, ідеологічні та культурні складники політики, етнополітика

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5
4.	Кафедра політичних теорій НУ ОЮА	Актуальні проблеми політики; Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія; SPACE	Л.І. Кормич, К.М. Вітман, Д.В. Яковлєв	паритетна демократія, гендерна політика, правова політологія
5.	Кафедра політології ДНУ ім. О. Гончара	Епістемологічні дослідження у філософії, соціальних і політичних науках; Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». Серія: Політичні науки	О.С. Токовенко, В.В. Кривошеїн	Політична епістемологія, політична герменевтика, політична ризикологія, політична глобалістика
6.	Кафедра політології Харківського НУ ім. В.Н. Каразіна	Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»	М.І. Сазонов, О.О. Мамалуй, О.А. Фісун, М.В. Шаповаленко	Філософія політики, порівняльна політика, політична антропологія, етнополітика, теорія політичних конфліктів, теорія політичної модернізації, порівняльний аналіз парламентаризму
7.	Кафедра політичних наук Чорноморського національного університету ім. П. Могили	Сучасна українська політика; Наукові праці. Серія: політологія	М.О. Багмет, М.С. Іванов, В.Є. Курілло, О.В. Шевчук, А.І. Колісніченко, О.П. Тригуб, Т.Є. Богданова	Історія та теорія політичної науки, національні відносини, виборчі технології, політична освіта, латентна політика, актуальні питання міжнародних відносин: регіональний та глобальний виміри, історія зарубіжної політичної думки, проблеми парламентаризму, історія міжнародних відносин кінця XVIII – початку XX століття, релігійний фактор у міжнародних відносинах
8.	Кафедра політології та державного управління Чернівецького НУ ім. Ю. Федьковича	Історико-політичні проблеми сучасного світу; Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент	Ю.І. Макар, А.М. Круглашов, Н.Ю. Ротар, В.І. Бурдяк, Є.П. Юрійчук	Політичні трансформації в Україні та державах Центральної та Східної Європи, європейська та регіональна інтеграції, політична регіоналістика, національна та зарубіжна етнополітика

Дніпровська школа політичної науки представлена працями доктора філософських наук, професора О.С. Токовенка. Очоливши кафедру політології ДНУ у 1997 р., новий завідувач наполегливо працював над створенням умов для розвитку Дніпропетровської школи політології. Провідним осередком політичної науки Придніпровського регіону стала спеціалізована вчена рада Д 051.08.01 із захисту кандидатських і докторських дисертацій, яка розпочала свою роботу з 2001 р. Перші дисертаційні праці з політичних наук Дніпропетровського регіону захищені у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського національного університету, яка об'єднала провідних вчених-політологів України (в тому числі Ф.М. Кирилюка, О.О. Чемшита, М.С. Іванова, Г.П. Щедрову, М.В. Примуша, І.А. Побочого), стала основою для плідної розробки теоретичних та прикладних проблем сучасної політичної науки.

У межах функціонування спеціалізованої вченої ради при Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара було захищено більше шістдесяти кандидатських і сім докторських дисертацій із політичних наук. Тематика наукових досліджень постійно розширюється. Дисертаційні праці охоплюють предметне поле сучасної політичної теорії та функціонування політичної системи (політичні партії, громадські організації і рухи, політичне управління державою).

Напрям *політичної епістемології* як розробки наявного стану та структури політичного пізнання також започаткував О.С. Токовенко [8]. Ним були закладені перспективні теоретико-методологічні засади дослідження сучасного політичного знання. Діяльність дніпропетровських науковців спрямована на розкриття основних засад сучасної дослідної діяльності та демаркацію між науковим, буденним і прикладним політичним знанням. У цьому контексті розробка політико-теоретичних та політико-філософських підходів до тлумачення сучасного політичного знання здійснюється у роботах О.Є. Алексєєва (галузь політичної герменевтики) та Г.В. Щолокової (галузь інтерсуб'єктивного політичного знання).

Значні здобутки у науковій та навчально-методичній діяльності має доктор політичних наук, професор В.В. Кривошеїн. Він є одним із засновників *політичної ризикології* [9] як нового напряму в політичній науці. Досліджує політичні ризики як феномени політичного життя, політичний імідж, політичні кризи в європейських країнах В.В. Кривошеїн, який є автором понад 200 наукових праць, з яких 4 монографії, 2 навчальних посібника з грифом МОН України [10].

Львівська школа політичної науки представлена переважно в двох площинах. Перша – шляхом залучення теоретико-методологічних концепцій західної політичної науки для аналізу політичного простору і, відповідно, в навчальний процес. Зокрема, варто виділити концепції М. Дюверже та Дж. Сарторі щодо політичних партій та партійних систем, конструкцію соціополітичних поділів С. Роккана та С. Ліпсета, аналіз політичних режимів, зокрема авторитарного, проведений Х. Лінцем, зміст і форми політичного транзиту від авторитаризму до демократії А. Пшеворського, концепцію поліархії Р. Даля та модель консенсусної демократії А. Лейпхарта тощо. Ці та інші концепції, безумовно, мають універсальний характер, проте в умовах відсутності тривалої традиції перекладів в українській політичній науці, залучення нових підходів переважно було пов'язане із конкретними дослідниками. До числа нових методологічних підходів, які отримали поширення на кафедрі політології Львівського університету, належать спочатку опис, пізніше творче опрацювання і залучення до наукового аналізу сукупності індексів та різноманітних кількісних методів аналізу. Традиційно для багатьох викладачів зберігалася тривала інерція продовження публікацій у руслі теми власної дисертації. Одночасно на другому етапі ми можемо окреслити і формування тенденції, яка полягала в спеціалізації викладачів відповідно до двох найбільш поширених спеціальностей: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки та 23.00.02 – політичні інститути і процеси. В межах першої спеціальності домінуючими напрямами стали історія політичної думки і дослідження методології політичної науки. Формування і розвиток цього напряму відбувалися під впливом В. Денисенка. У 1997 р. В. Денисенко став першим серед викладачів кафедри доктором політичних наук. Темою його наукового дослідження стали проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії [11]. У дисертації було проведено аналіз взаємодетермінованості раціоналізму та ірраціоналізму в цілісній системі політичної науки, що формувалася. У форматі другої спеціальності вузловими точками стали політичні інститути, включно з політичними партіями та вибори. Своєрідним куратором цього напряму став доц. А. Романюк, який поступово тематику політичних партій та виборів позиціонував у форматі порівняльного аналізу [12]. Певним етапом в опрацюванні проблем порівняльного аналізу політичних інститутів стала монографія «Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір» [13]. Одночасно політичні партії та партійні системи стали головним напрямом досліджень доцента Ю. Шведи [14]. Високу оцінку українських політологів дістав його навчальний посібник «Теорія політичних партій і партійних систем» [15]. Близькість тематики зумовила підготовку Ю. Шведою та А. Романюком спільної монографії «Партії та електоральна політика» [16].

Розвиток політичної науки в межах третього етапу пов'язаний з оформленням двох кафедр за умови їх формальної відповідності паспортам спеціальностей 23.00.01 та 23.00.02. Це був логічний наслідок еволюції наукових інтересів та спеціалізації викладачів кафедри і необхідність подальшої концентрації на проблемах відповідних спеціальностей. Важливим етапом у декларуванні своєї вагомості в політичній науці України стала конференція «Методологія політичної науки» (грудень 2008 р.), підготовлена кафедрою теорії та історії політичної науки. Колектив кафедри фактично став ініціатором підготовки та організаційного забезпечення видання «Вісника Львівського університету, серія: філософсько-політологічні студії». Перше число побачило світ у 2011 р. і на листопад 2015 р. вийшло 6 номерів. Нині він виступає головним друкованим органом для викладачів обох кафедр і багатьох науковців регіону. Переважаючим напрямом публікацій виступали питання методологічних засад політичної науки. Відповідно до профілю кафедри викладачі сконцентрували зусилля на опрацюванні низки навчальних енциклопедичних довідників, спрямованих на розкриття головних категорій та наукових понять політичної науки [17]. До підготовки зазначених видань активно залучалися науковці інших кафедр та навчальних закладів України [18].

Підсумовуючи проведений аналіз, варто зазначити, що скоріше ми можемо говорити про становлення політичної науки у Львівському університеті, яке характеризується, перш за все, запозиченням концептуальних напрацювань та методик і технік політичного аналізу, вироблених у демократичних країнах світу, і, по-друге, накопиченням досвіду адаптації набутих знань і технік до аналізу актуального політичного процесу. Певною мірою ми також можемо констатувати формування творчих колективів науковців з окресленою спеціалізацією. Такими відформатованими майданчиками політичного аналізу варто вважати методологічні засади політичної науки, дослідження партій та партійних систем України і світу, вивчення виборчого процесу в регіональному зрізі та порівняльний аналіз політичних інститутів.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На сучасному етапі розвитку політичної науки України виняткове значення має створення наукових шкіл дослідницького типу, які б функціонували при ВНЗ та забезпечували їхню діяльність новітніми знаннями. В подальшому майбутньому варто охарактеризувати миколаївську, одеську, харківську, чернівецьку наукові школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Олійник Є.Ю. Інституціоналізація, національна специфіка та перспективи розвитку політичної науки в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2013. 200 с.
2. Політична наука в Україні, 1991–2016 : [наук. вид.]. У 2 т. Т. 1. *Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка* / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса; редкол. вид.: О. Рафальський (голова) [та ін.] ; редкол. тому: О. Рафальський (голова), М. Кармазіна (відп. ред.), О. Майборода; упоряд. М. Кармазіна. Київ : Парлам. вид-во, 2016. 656 с.
3. Токовенко О. Дніпропетровська школа політології. *Studia politologica Ucraino-Polona.* 2014. Вип. 4. С. 293–295. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2014_4_37 (дата звернення: 30.05.2018); Фортельний І. Чернівецька політологічна школа та її внесок у розробку проблематики дослідження трансформаційних процесів на пострадянському просторі. *Науковий вісник Чернівецького університету.* Сер.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2013. Вип. 676/677. С. 193–199.
4. Андрущенко В., Волинка Г. Драгомановські наукові школи: факти і проблеми. *Пам'ять століть.* 2009. № 5-6. С. 38–70.
5. Устенко О. Наукові школи як фундамент вищої освіти. *Психологія і суспільство.* 2002. № 3-4. С. 11–19.
6. Там само.
7. Т*аблицю складено за:* Офіційні веб-сайти кафедр ВНЗ; Іванов М.С. Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Політична наука в Україні, 1991–2016 : [наук. вид.]. У 2 т. Т. 1. *Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка* / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса ; редкол. вид.: О. Рафальський (голова) [та ін.]; редкол. тому: О. Рафальський (голова), М. Кармазіна (відп. ред.), О. Майборода; упоряд. М. Кармазіна. Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 411–424; Кривошеїн В.В. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. *Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т.1 Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка* / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса К.: Паралам. вид-во, 2016. С. 411–424; Політологічні та соціологічні студії: зб. наук. пр. Т. 7. Становлення Чернівецької політологічної школи / ред.: А.М. Круглашов; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, Буков. політол. центр. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2008. 128 с.; Попков В., Хорошилов О. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Політична наука в Україні, 1991–2016: [наук. вид.]. У 2 т. Т. 1. *Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка* / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса ; редкол. вид.: О. Рафальський (голова) [та ін.]; редкол. тому: О. Рафальський (голова), М. Кармазіна (відп. ред.), О. Майборода; упоряд. М. Кармазіна. Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 512–524; Ротар Н. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Політична наука в Україні, 1991–2016 : [наук. вид.]. У 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса; редкол. вид.: О. Рафальський (голова) [та ін.]; редкол. тому: О. Рафальський (голова), М. Кармазіна (відп. ред.), О. Майборода; упоряд. М. Кармазіна. Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 578–602; Токовенко О.С. Діяльність Дніпропетровського національного університету по підготовці фахівців-політологів. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»].* Сер.: Політологія: наук. журн. / Чорном. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. Т. 34. Вип. 21. С. 31–33; Фісун О. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Політична наука в Україні, 1991–2016: [наук. вид.]. У 2 т. Т. 1. *Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка* / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса; редкол. вид.: О. Рафальський (голова) [та ін.]; редкол. тому: О. Рафальський (голова), М. Кармазіна (відп. ред.), О. Майборода; упоряд. М. Кармазіна. Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 569–578.

8. Токовенко О.С. Політична епістемологія: трансцендентальний та еволюційний виміри. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури.* 2013. Вип. 5. С. 69–72; Токовенко О.С. Епістемологія у контексті сучасної біолого-еволюційної парадигми. *Антропологічні виміри філософських досліджень.* 2014. Вип. 6. С. 125–131; Токовенко О.С. Сучасна політична епістемологія: між постпозитивізмом і класичною гносеологією. Грані. 2016. № 8. С. 70–76.

9. Кривошеїн В. Об'єктивно-суб'єктивний вимір політичного ризику. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили.* Сер.: Політологія. 2009. Т. 122. Вип. 109. С. 27–30; Кривошеїн В. Зміст і співвідношення понять «політичний ризик» і «ризик країни». *Політичний менеджмент.* 2011. № 6. С. 12–19; Кривошеїн В.В. Концепт «геополітичний ризик» у структурі оцінки інвестиційного клімату країни. Політикус. 2015. Вип. 1. С. 104–110; Кривошеїн В.В. Дельфі як базова форсайт-технологія соціально-політичної ризикології. Грані. 2017. Т. 20, № 7. С. 57–64; Кривошеїн В.В. Ризик-комунікація у проблемному полі соціальних наук. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* Сер.: Соціологія. 2017. № 4. С. 58–70.

10. Токовенко О. Дніпропетровська школа політології. *Studia politologica Ucraino-Polona.* 2014. Вип. 4. С. 293–295. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2014_4_37 (дата звернення: 30.05.2018).

11. Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії. Львів, 1997. 274 с.

12. Романюк А.С. Методологічний аналіз внутріпартійних конфліктів в Україні. Проблеми державності та національно-культурне відродження України. *Вісник Львівського університету.* Сер.: Суспільні науки. 1993. Вип. 31. С. 41–48; Romanyuk A. Integration and Disintegration Processes in the Party System of Ukraine. The Future of East-Central Europe. Edited by A. Dumała & Z.J. Pietraś. Lublin, Maria Curie Skladowsk a Uniwersity Press, 1996. P. 504–509; Romanyuk A. Zródła finansowania kampanii wyborczych i partii politycznych na Ukrainie Kulisy finansowania polityki. Pod reakcją Marcina Waleckiego. Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2002. P. 105–115; Романюк А. Християнська демократія: стан та розвиток у XX столітті. *Вісник Львівського університету.* Сер.: Філософські науки. 2003. Вип. 5. С. 324–333; Романюк А.С., Шведа Ю.Р., Шумельда Ю.Р. Вплив системи фінансування політичних партій на розвиток демократії: світовий досвід та Україна. Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. С. 54–70; Романюк А. Становлення порівняльної політології та головні особливості методу порівняльних досліджень. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку :* Зб. наук. пр. Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка» 2005. Вип. 16. С. 15–21.

13. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.

14. Шведа Ю. Соціологія партійних систем Моріса Дюверже. *Нова політика.* 1996. № 4–5. С. 31–37, 57–67; Шведа Ю. Аренд Лейпхарт про протиріччя та конфлікти партійних систем. *Українські варіанти.* 1998. № 2. С. 85–92; Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем. *Нова політика.* 1998. № 5. С. 28–32; Шведа Ю. Партійна система України: стан, тенденції та перспективи розвитку. *Вісник Львівського університету.* Сер.: Філософія. 1999. Вип. 1. С. 198–201.

15. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем : навч. посіб. Львів : Тріада плюс, 2004. 528 с.

16. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів : ЦПД «Астролябія», 2005. 366 с.

17. Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. Н.М. Хоми; В.М. Денисенко, О.М. Сорба, Л.Я. Угрин та ін. Львів: «Новий Світ – 2000», 2014. 779 с.; Історія політичної думки : навч. енцикл. слов.-довід. для студентів вищ. навч. закл. / За заг. ред. Н.М. Хоми; В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін. Львів : Новий Світ − 2000, 2014. 766 с.; Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / І.Я. Вдовичин, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін.; за заг. ред. Н.М. Хоми. Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. 492 с.; Сучасна політична лексика : енциклопед. слов.-довід. / І. Я. Вдовичин, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін.; за наук. ред. Н.М. Хоми. Львів : «Новий Світ–2000», 2015. 396 с.

18. Романюк А. Розвиток політичної науки у Львівському національному університеті імені Івана Франка. URL: http://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/ (дата звернення: 30.05.2018).

УДК 32.001 (477)
https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.16.21

УКРАЇНА В РАКУРСІ ГЕОПОЛІТИКИ: ПЕРЕЧИТУЮЧИ ХЕЛФОРДА МАКІНДЕРА

UKRAINE FROM THE PERSPECTIVE OF GEOPOLITICS: RE-READING HALFORD MACKINDER

Шульга М.А.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри державного управління
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Розкривається зміст основних понять геополітики, які були введені в обіг Хелфордом Макіндером. Крізь призму цих понять розглядається місце України в системі «Стратегічний Хартленд» (Х. Маккіндер). Окреслюються умови, за яких Україна спроможна виконати ту роль, яка відводиться їй у цій системі.
Ключові слова: геополітика, Хелфорд Макіндер, «Стратегічний Хартленд», Україна.

Раскрывается содержание основных понятий геополитики, которые были введены в обращение Хэлфордом Макиндером. Сквозь призму этих понятий рассматривается место Украины в системе «Стратегический Хартленд» (Х. Макиндер). Очерчиваются условия, при которых Украина способна исполнить ту роль, которая отведена ей в этой системе.
Ключевые слова: геополитика, Хэлфорд Макиндер, «Стратегический Хартленд», Украина.

The content of the main concepts of geopolitics, which were put into practice by the Halford Mackinder, is defined. Through the prism of these concepts the place of Ukraine in the system of “Strategic heartland” (H. Mackinder) is discussed. The author outlines conditions under which Ukraine is able to fulfill the role that is given to it in this system.
Key words: geopolitics, Halford Mackinder, “Strategic Heartland”, Ukraine.

Постановка проблеми. Словосполучення «геополітичний контекст», «геополітичні реалії», «геополітичний вибір» тощо міцно оселилися у вітчизняному науковому і медійному дискурсі, а в політичному – ще й стали надійним аргументом, до якого прийнято вдаватися в ситуації необхідності переконливо пояснити ті чи інші зовнішньополітичні кроки української держави та остаточно переконати в їх неминучості і доцільності. Однак навряд чи постійне вживання геополітичної термінології та настирливе її повторювання можуть підмінити собою з’ясування і осмислення тих реалій, що в них Україну занурює логіка самої геополітики, а не жвавої геополітичної риторики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Геополітичні розвідки в Україні з моменту проголошення її незалежності послідовно рухаються в руслі обґрунтування європейського (євроатлантичного) вибору України з прицілом на його аксіоматизацію. (Що, власне, і засвідчується планами закріпити євроатлантичний вибір України в Конституції). Супутньою темою можна вважати проблематику українсько-російських стосунків з огляду на аксіому європейського (євроатлантичного) вибору, причому з акцентом саме на «проблематиці». Остання осмислюється або виключно як граматика відкритого протистояння і військового конфлікту, або ж, більш пом’якшений варіант, у парадигмі зумовленості «спокійних» українсько-російських стосунків обов’язковим виходом України з геополітичного поля РФ чи то внаслідок, знову ж таки, інтеграції України до євроатлантичних структур, чи через «політичну смерть» Росії, або ж перетворення її на «нормальну» європейську державу. Віддаючи належне вітчизняним дослідникам геополітичних контекстів існування української держави, повний перелік прізвищ яких у рази перевищив би граничні обсяги статті, сформулюємо цілі останньої.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дотримуючись логіки самої геополітики (змісту її понять та сформульованих залежностей), спробуємо окреслити місце України в геополітичних реаліях, а не навпаки, прийнявши це місце у статусі «by default» («за замовчуванням»), використати геополітичну термінологію для його обґрунтування. Це, своєю чергою, потребувало інколи розлогого цитування геополітичних текстів і деякої відстороненості автора, а точніше, дотримання автором того, що можна назвати «алгоритмом Макса Вебера»: «Якщо займають певну позицію, то відповідно до досвіду науки потрібно застосувати відповідні засоби, щоб цю позицію практично провести в життя <…> якщо ви бажаєте досягнути певної мети, то ви маєте прийняти також і відповідні наслідки, які, як показує досвід, тягне за собою діяльність із досягнення цієї мети» [1, с. 145].

Виклад основних матеріалів дослідження. «Геополітика є вченням про державу <…> як про територіальне панування», – пише Рудольф Челлен [2, с. 94]. Буквально ж вона означає

«мистецтво управління простором» і може бути визначена як напрям суспільного пізнання і практики, пов'язаний зі з'ясуванням політичного потенціалу географічних об'єктів із метою трансформації останніх у відповідні політичні конфігурації. Це означає, що геополітика має справу не з географічним простором як таким, а з оцінкою важливості цього простору для держави. Відповідно, центральним поняттям і основною проблемою геополітики є контроль над простором, а геополітичний аналіз, за висновком Ніколаса Спайкмена, орієнтується не на географічну статику, а на динаміку силових відносин, які складаються навколо деякої території, що сприймається носіями цих відносин як ключова з метою здійснення впливу на решту силових відносин, які існують у найвіддаленіших куточках земної поверхні [3, с. 82–105].

Територію, що є найбільш вдалою для контролю над усім світом, в геополітиці прийнято позначати терміном «Хартленд», який введений в обіг Хелфордом Макіндером і розшифрований ним як «Серцевинна Земля» («осереддя», «основний центр» [4, с. 57]), географічні контури якої збігаються з «просторами величезної довжини в серединній та північній частинах Євразійського континенту» [5, с. 140]. Поняття «Хартленд» вводиться Хелфордом Макіндером у роботі «Демократичні ідеалі та реальність» (1919) у контексті продовження теми, що була започаткована ним у «Географічній осі історії» (1904) і стосувалася факту «стратегічної переваги центрального положення» землі, навколо якої решта країн «здійснює щось на кшталт кругових обертів», не будучи при цьому спроможними своїми «місцевими комбінаціями» позбавити цю землю якості «осьового району», «осьової позиції» або «географічної точки опори в історії» чи «географічної осі історії» [6, с. 29, 30]. Останнє поняття у Хелфорда Макіндера передує «Хартленду» і має своїм географічним відповідником Росію, яка в статусі «осьової держави», що «завжди так чи інакше є могутньою», замінює Монгольську імперію. «Протягом XIX століття, – зауважує Хелфорд Макіндер, – царська Росія розросталася усередині Хартленду і почала загрожувати усім окраїнним територіям Азії та Європи» [5, с. 143]. Тому поняття географічної осі історії та Хартленду є дотичними у пункті розгляду Росії як осьового «простору сили». Адже, як зазначає Вадим Цимбурський, «простором сили» є і місцевість, що безпосередньо виховує державну міць, і регіони, які, хоч і не постачають до Великої Гри власних гравців, але забезпечують суб'єкту, що сформувався десь по сусідству, багаторазовий приріст потенціалу у разі потрапляння під його керівництво [7, с. 398]. (Ось чому і геостратегічні гравці, і геополітичні осі, згідно зі Збігневим Бжезінським, є однаково важливими для розуміння тих подій, що розгортаються на Великій Євразійській Шахівниці [8, с. 40–48].) «В «Географічній осі …» Хартленд бачився простором сили у першому значенні, в «Демократичних ідеалах …» він лишається таким виключно у другому значенні» [7, с. 398].

Інакше кажучи, і поняття Хартленду, і поняття географічної осі історії, що йому передувало, «не допускаючи скрупульозно-прискіпливого визначення на карті», пов'язані у Хелфорда Макіндера з можливістю перетворення Росії на «найвеличнішу сухопутну державу на планеті» і, крім того, на «державу в стратегічно найсильнішій оборонній позиції» [4, с. 61]. Реальність такого перетворення Хелфорд Макіндер у 1943 р. пояснює не лише конкретно-історичним контекстом (« <…> якщо Радянський Союз вийде із цієї війни переможцем Німеччини <…>» [4, с. 61]), а й характеристикою Хартленду «як величезної природної фортеці на землі» [4, с. 61]. Характеристикою, яка фактично дає змогу, не торкаючись питання конкретно-історичної зумовленості, окреслити географічні контури Хартленду за критерієм його «недосяжності для океанічної торгівлі» [4, с. 58; 5, с. 140; 6, с. 27].

Визначений у такий спосіб, Хартленд «забезпечує достатній фізико-географічний базис для стратегічної думки», оскільки дає їй змогу винайти формулу, за допомогою якої «можна буде вирахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил нинішнього міжнародного політичного життя» [4, с. 59; 6, с. 11]. Такими «конкуруючими силами» в Макіндера виступають народи, які, контролюючи морські або ж сухопутні комунікації, здатні змінювати «баланс політичної могутності» у світі шляхом нарощування своєї морської чи сухопутної мобільності. Стосовно її торгівельної складової частини, зауважує Хелфорд Макіндер, не варто забувати, що за океанічної торгівлі товар проходить чотири етапи: фабрика-виробник, порт завантаження, порт розвантаження і, нарешті, склад у пункті продажу. Трансконтинентальна ж залізниця скорочує шлях проходження товару до двох етапів – фабрика-виробник і склад імпортера. У цьому разі океанічна торгівля буде не лише сприйматися як посередництво, але й «за інших рівних умов» забезпечувати формування «навколо континентів зони проникнення, внутрішня межа якої приблизно позначена лінією, вздовж якої ціна чотирьох операцій <…> дорівнює ціні двох операцій і перевезенню по континентальній залізниці» [6, с. 26].

Таку «зону проникнення» можна збільшити, якщо перешкодити зв'язуванню внутрішніх складників Хартленду, – «просторів на території Російської імперії», – вкупі з прилеглими до нього територіями в єдине народногосподарське ціле – «величезний економічний світ» (Х. Макіндер). Особливого значення у цьому контексті набуває той факт, що Хартленд, будучи «цитаделлю сухо-

путної могутності на великому світовому материку» [4, с. 61], виявляється незамкнутим «завдяки відкритим «воротам» <…>, які ведуть із напівострівної Європи до внутрішньої рівнини через просторий перешийок між Балтійським і Чорним морями» [4, с. 63]. Простір усередині цього перешийку є «величезною потрійною базою людського ресурсу» у складі Бранденбург-Пруссії, Австро-Угорщини, а також Росії, зокрема її півдня, куди свого часу разом із міграцією російських селян перемістився центр населення усієї Європейської Росії та «виникло надзвичайно важливе місто Одеса» [5, с. 144; 6, с. 26].

Як такий, зазначений простір окреслює «відкриту на захід» границю Хартленду і є не стільки фізико-географічною сутністю, скільки стратегічною програмою в тому сенсі, що може бути використаний для «цілей стратегічного значення» [5, с. 143], зокрема, і для стримування Хартленду в його прагненні долучити до свого потенціалу «населення, зерна, бавовни, пального і металів» потенціал того «центрального стратегічного положення, що його в Європі займає Німеччина» [6, с. 27]. І для блокування, в першу чергу, з боку Німеччини, але також і Австро-Угорщини, і Туреччини, морських держав в їхньому прагненні розширити свою «зону проникнення» в Хартленді [5, с. 143]. Тому Хартленд – «це регіон, до якого за сучасних умов морські держави можуть втратити доступ попри те, що західна його частина знаходиться поза регіонів арктичного чи континентального стоків» [5, с. 144].

Тому ідея лімітрофних держав, які мають бути створені між Німеччиною і Росією, висловлена в «Демократичних ідеалах …», де, скажімо, «Східна Пруссія, хоч і описана як німецька, не обов'язково сприймається як частина Німеччини, а також є натяк, що Україна могла би бути відокремлена від Росії» [9]. Цим пояснюється наголос (вже після здійсненої Х. Макіндером місії як Верховного комісара Великобританії у південній Росії в 1919–1920 рр.) на важливості «розумного використання обмеженої допомоги» (фінансової та військової) «антибільшовицьким державам, від Фінляндії до Кавказу» з боку Великобританії і застереження, що будь-яка, тобто нецілісна, хаотична, перша-ліпша, «політика підтримки індивідуальних держав просто є витрачанням грошей без усілякого ефекту» [9]. Цим пояснюється обстоювання подальшого розподілу Східної Європи та Кавказу в доповнення до нових національних держав, створених відповідно до Версальського миру [9]. «Згідно з його політикою необхідно було створити низку буферних держав, імовірно, Білорусію, Україну, південь Росії, Грузію, Вірменію, Азербайджан і, можливо, Дагестан» [9]. Вказана політика базується на можливості використання Східної Європи для досягнення «цілей стратегічне значення», – «чи не маємо ми все ще рахуватися з можливістю того, що значна частина Великого Континенту може бути одного разу об'єднана під загальним управлінням і що непереможна морська сила може базуватися на цій частині?» [5, с. 139], – й оформлюється відомою формулою світового панування Х. Макіндера [9].

На перший погляд, ця формула не має ніякої антиросійської спрямованості, оскільки набуває сенсу лише у ситуації, «коли ви хочете утримати Німеччину поза Хартлендом, блокуючи її вхід через Східну Європу» [7, с. 401–402; 9]. (Однак зауважимо, що «лінія Керзона», «залізна завіса У. Черчилля», зона «демократичного геополітичного плюралізму» у Зб. Бжезінського усе ж таки дивним чином «прив'язані» до західних меж Хартленду, як вони визначені Х. Макіндером: «широкий перешийок між Балтійським і Чорним морями» [4, с. 58].) «В Росії ж, – пише Х. Макіндер, – все рівно ствердиться якась форма автократі, головне – щоб ця автократія не була німецькою» [7, с. 401]. І потім Росія все одно буде контролювати північну частину Хартленду незалежно від того, хто використає Східну Європу для своїх «цілей стратегічного значення». Але запропонована Х. Макіндером формула може бути розглянута і як своєрідне доповнення тези Альфреда Мехена про три складники могутності нації – торгівельний флот, військово-морський флот та бази (ресурсні, комунікаційні та військові). Саме від створення та утримання останніх залежить морська мобільність держави [10]. Система таких баз (Х. Макіндер говорить про «створення нових Європ» «посеред водних просторів» [6, с. 24]) не може вважатися завершеною, якщо не охоплює «осьовий район» або Хартленд. Тому, наприклад, Айр Страус і зазначає, що якщо Росія не буде інтегрована до «уніполю» (системи трансантлантичних структур), його країни-члени не отримають достатньо широкої бази для забезпечення своєї стабільності [11, с. 34].

До того ж завжди існує ризик, що «осьова держава» здійснить експансію на прикордонні території Євро-Азії й використає свої необмежені континентальні ресурси для побудови флоту [6, с. 28]. Оскільки це можливо, «якщо Німеччина захоче приєднатися до Росії в якості союзника» [6, с. 28], то Східна Європа має бути перетворена із суто «історичного узагальнення стосовно областей, куди <…> Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина могли в історії перекривати доступ силам, що панували на Океані» [7, с. 399], – інакше кажучи, «історичного узагальнення» стосовно зони силового проникнення «народів моря» вглиб Хартленду, – на реальну базу їхньої постійної присутності на «західній окраїні Хартленду» (Р. Каплан [12]). Або на так званий «стратегічний Хартленд», простір,

контроль над яким дає змогу зазначеним силам збільшувати «зону проникнення» в Євро-Азії. (Таке призначення Східної Європи зумовлене тим, що, за висновком Х. Макіндера, «морська міць у своєму фінальному застосуванні має бути земноводною, якщо вона покликана врівноважити міць сухопутну» [4, с. 61].) і політично оформленою у такий спосіб, щоб, з одного боку, перешкодити встановленню економічних та воєнно-стратегічних зв'язків між Німеччиною і Росією, а з іншого – гарантувати «зачинення» останньої в північній частині Хартленду й, тим самим, приречення її на існування на «задвірках світового господарства» [13, с. 402, 406, 408]. «Чи то загроза йтиме від німців, чи то від росіян, вона виходитиме з центральної землі, й протиставити їй можна лише союз між народами, які населяють маргінальні зони Євразійського материка, та острівними народами, британцями або американцями» [14, с. 195].

Х. Макіндер не наголошує на ключовій ролі якоїсь конкретної країни в системі «міцного бар'єру» (В. Цимбурський) між «німцями та росіянами», зазначаючи лише, що цілісна політика Великобританії у питанні Східної Європи передбачає надання переваги «союзу між Польщею та півднем Росії» [9]. При цьому у вітчизняній українській політичній думці початку XX ст. українська незалежна держава розглядається не лише як складова частина (ще одна) системи «стратегічного Хартленду», але, в першу чергу, як її аванпост (дослівно «переднє місце») й, крім того, як така база, що будується не стільки з метою захисту від Росії-хартленду, скільки з метою його руйнування, подрібнення і, зрештою, «втягування» його поодиноких уламків у «зону проникнення», яка задається океанічними торгівельними зв'язками. Сам факт появи незалежної України на політичній карті тлумачиться як початок такого подрібнення і «втягування», а тому «незалежність України» і «розпад Росії» утворюють необхідну смислову зв'язку в працях ідеологів українського націоналізму. Так, Степан Бандера наголошує, що незалежна самостійна українська держава неможлива без «непримиренного ставлення» до Росії як такої, незалежно від її «політичного середовища» [15]. Тому генеральною лінією зовнішньої політики незалежної України є «повний розрив будь-яких зв'язків зі Росією», а головним принципом української політики є побудова української незалежної держави паралельно з «розчленуванням Російської імперії на самостійні національні держави» і «створенням навколо Росії, замкненої в її власних межах, такої системи держав, щоб вона не могла більше виступати з імперіалістичною агресією» [15]. Інакше кажучи: «Без розгрому Московської імперії і поділу її на національні держави <...> не можна зрозуміти звільнення України» [15].

Дмитро Донцов підкреслює, що унезалежнення України від Росії можливе лише за умови ослаблення останньої [16, с. 188]. А тому головною ознакою ідеалу української нації є відстоювання своєї незалежності проти (а не просто від) Росії, що передбачає «зірвання всякої злуки з нею», як політичної, так і культурної, а також диктує неприпустимість для України будь-яких – військових, господарських, митних тощо – союзів із Росією. Відповідно, майбутня української держави – це «найбільш наперед висунута стежа Заходу», його аванпост перед «маревом московського трамбувальника».

Українська незалежність, підкреслює Юрій Липа, вимагає попередження будь-якого «геополітичного зв'язування» України і Росії, що робить нагальним завдання витіснення Росії у межі Московського царства – «границі року 1553-го», –які варто вважати «найнатуральнішими границями Московії». Це, своєю чергою, не можливе без розподілу Росії на самостійні політичні осередки [17 с. 53], після здійснення якого сферою геополітичних інтересів Росії в її «найнатуральніших границях» стане північ Європи, зокрема, побережжя Білого моря [17, с. 68]. (До речі, На думку Х. Макіндера, саме «вододіл, що виокремлює всю групу арктичних і «континентальних» річок в єдине ціле, чітко окреслює на карті той просторий і нерозривний ареал, яким і є Хартленд відповідно до цього часткового критерію» [4, с. 58]. В. Цимбурський у цьому контексті оперує терміном «північний гідрологічний хартленд» [7, с. 399].)

Аргументами на користь реалістичності проекту «розподіл Росії» Ю. Липа називає обласницький рух Сибіру, відрубне становище України і Кавказу, популярність ідей «Великого Турану» та держави, створеної із територій на схід від Байкалу, проект створення татарсько-башкирської держави – Ідль-Уралу зі столицею в Уфі, яка мала б обіймати простір між середньою Волгою та Уралом і стала б «самим важким ударом, якого одержав би московський імперіалізм після втрати України та Кавказу» [18, с. 261]. (Х. Макіндер у 1943 р. відокремить землі, що лежать на схід від Єнісею (так званий «Леналенд») від Росії-хартленду та вкаже на особливо важливе значення Південного Уралу – «осьова точка осьового простору!» – для збереження його могутності [4, с. 59, 60].) Та й «стратегічно беручи, не байдужим для України є те, в чиїх руках буде Смоленськ, Калуга, що лежать на мішаній московсько-білоруській території і є ключем до українських південних просторів» [19, с. 75]. Тому «відокремлення України, перегородження нею для ворогів усіх доріг на Південь було б тільки початком великого історичного процесу» [20, с. 4].

Тільки Україна, як зазначає Симон Петлюра, завдяки чисельності свого населення, матері-

альним ресурсам і «мілітарній відпорності» здатна бути тією базою, створення і посилення якої «може фактично вирішити долю Росії і призвести до остаточного та безповоротного поділу її» [21, с. 252]. Тому Україні варто вважати справу «здобуття власної держави» незакінченою і неповною до тих пір, поки не буде реалізований план «поділу Росії», націлений на попередження «воскресіння колишньої могутності великої Росії» [21, с. 254].

За яких же умов Україна може стати базою-аванпостом для «стратегічного Хартленду»? Дві умови лежать на поверхні як роздумів Х. Макіндера про стратегічну важливість «балто-чорноморських воріт у північний гідрологічний хартленд» (В. Цимбурський), так й міркувань представників вітчизняної політичної думки початку XX століття про місце України в їх системі. Перша умова – підтримка ззовні і зворотний її бік – необхідність постійного звітування України перед її надавачами. Так, Д. Донцов вказує на важливість для української держави залучитися підтримкою з боку «імперіалізму європейських держав» і, незважаючи на «імперіалістичні» чи «реакційні» характеристики своїх союзників у боротьбі проти Росії, серед «різних імперіалізмів» послуговуватися тим, який буде для неї корисним. Із цією метою у своїх стосунках з європейськими державами варто постійно наголошувати на тому, що саме від долі України залежить перемога європейського чи московського принципів на континенті [16, с. 144]. С. Петлюра пише: «Доказати європейцеві необхідність визнання за українською нацією прав на її самостійне державне життя, це значить – найщільніше підійти до справи фактичного поділу колишньої московської імперії, нині совєтської «федеративної» республіки» [21, с. 252]. С. Бандера визнає, що визвольні українські змагання ведуться на випадок війни між Заходом і СРСР, а західний світ має наглядно побачити їхній напрям і силу, значення, «що його наша боротьба має для повалення імперської Росії» [15]. Цікаво узагальнені усі подібні міркування у тезі Степана Рудницького про те, що Україна приневолена своїм положенням бути фронтом проти Росії, а тому «усі західноєвропейські країни мають намагатися вирвати Україну з-під російського володіння та посилити свій вплив на Україні», яка від західних країн «потребує тільки боротись за свою самостійність проти Росії» [22, с. 186, 204]. Важливість такої боротьби підтверджується тим фактом, що у 1920 р. «Великобританія пішла і з нею пішла підтримка, на яку сподівалися багато потенційно автономних областей, таких як Україна» [9].

Друга умова – прийняття того факту, що будь-яка база (аванпост чи ні) має виключно інструментальне значення для тих, хто підтримує її існування, і не має значення сама по собі, як щось суверенне і цінне «у собі». Тому Х. Макіндер і зауважує, що перша-ліпша «політика підтримки індивідуальних держав просто є витрачанням грошей без усілякого ефекту» [9]. У випадку України це означає, що вона є цікавою західним державам остільки, оскільки дає змогу використовувати Україну як «перепону російському просуванню в Європу» та залучати її до різних союзів чи рухів, які «мають за мету послаблення Росії впритул до її розбиття і розпаду» (Д. Донцов), оскільки Україна може бути чинником, здатним позбавити Росію «привілеї забезпечувати свої міжнародні національні інтереси вигідними для себе способами» [16, с. 153]. Адже, пояснює Д. Донцов, якщо Україна почне виконувати роль російського авангарду, то ударна сила Росії проти Заходу непомірно зросте й їх сили стануть нерівними. Якщо ж, навпаки, Київ відмовиться від цієї ролі, то сила Заходу почне переважати силу Росії [16, с. 144, 153].

Існують ще деякі умови існування України в системі «стратегічного Хартленду», розуміння яких передбачає осмислення історичних початків «сили Заходу», про яку пише Д. Донцов. Відсилаючи до праць М. Петрова [23; 24], в яких свого часу і було здійснене таке осмислення, акцентуємо на речах, що можуть бути цікавими у контексті аналізованої теми: європейський (і, ширше, західний) світ бере свій початок у так званому крито-мікенському ключі, який зумовлений завданням захисту землеробства від зовнішніх вторгнень із боку моря і пов'язаний із динамікою державних, землеробських та піратських функцій, які поперемінно могли виконуватися одними і тими самими людьми. При цьому саме заняття піратством є тут вирішальною ланкою («Воно фіксується Гомером як обов'язкова рисочка в ореолі величі будь-якого із славних героїв» [23]) і як таке формує специфічне ставлення до суші, що не є «своєю», як до узбережжя, що має стати об'єктом «замирення». (В ті часи буквально: «За звичаями тих часів, морські розбійники знищували чоловіче населення і самі сідали на насиджені місця» [24]. Пізніше суть такого «замирення» скоректував Х. Макіндер у книзі «Британія і британські моря» (1902): захист Британської імперії передбачає забезпечення переваги «(у просторі і у владних структурах) англосаксонської нації не лише у Великобританії, а й у США і у всіх колоніях Британської Імперії. Друга ціль – прищепити решті народів культурні традиції і уявлення англосаксів та зробити їх «цивілізованими» в сенсі англосаксонської культури» [25].) Щоб протистояти загрозі піратських набігів, «суша-узбережжя» змушена «збирати в єдиний оборонний кулак усе, що можна зібрати. Оскільки ж зняти з місця і зосередити не можна лише ниви, соціальний статус землероба різко падає, командувати починають поліс, ремесло» [24]. І, навпаки, здолання опору

суші передбачає демонтаж ремесла (індустріального сектору економіки) та полісної (державної) організації суспільства з тим, щоб континентальна держава втратила «здатність маневрувати своїми ресурсами, підтримувати владу і порядок» [24]. При цьому демонтаж «полісу, ремесла» не означає підвищення статусу землероба, який виявляється беззахисним і безпомічним перед новим для себе типом соціальності, необхідним елементом якого є «піратські якості» [23; 24; 26, с. 57–58]. Тут можна згадати і про «план Моргентау» для Німеччини (1944), і «план Маршалла» для Західної Європи (1947), який був «питанням національних інтересів США», і про дискусії з приводу існування «плану Моргентау для України». Показовими є і слова Ю. Липи про неминучість «розпаду Росії» у разі усунення з територій «національних держав», що існують в її межах, «теперішнього московського демографічного центру» і «приборкання тут важкої промисловості, роздутої Москвою» [20, с. 4–5].

Повернемося до М. Петрова. За сільськогосподарського укладу суспільство неминуче стикається з проблемою соціалізації так званих «зайвих людей», тих, на кого не вистачає ресурсів у «сімей різної професійної приналежності». Адже представники останніх в обмін продуктами та послугами «включаються за принципом людиноспівмірності їхнього продукту, оскільки, скажімо, традиційне землеробство здатне відчужувати 10–15% свого продукту, змушуючи тим самим решту професій вкладатися у цю норму» [34]. Піратство і стало свого часу таким способом соціалізації [24; 26, с. 57, 58], але воно і дало змогу західній культурі постулювати синонімічність торговельних та морських комунікацій і забезпечити своє «командування» ними [26, с. 58; 18]. «Замирена суша» має шукати свої способи вирішення проблеми «зайвих людей». Чи не стають тут у нагоді тези: «ворог – це московська нація», а тому важлива «безкомпромісна, тотальна і безперервна боротьба з Росією» (С. Бандера [15]); «боротьба з Росією є колективним ідеалом для українців» (Д. Донцов [16, с. 140]); «Москва – історичний ворог України, з яким треба не розмовляти, а якого треба бити, аж поки не стане нешкідливим», а тому «збройна боротьба з Московщиною, що є нашим ворогом, є неминучою» (М. Міхновський [27, с. 52, 62]); «місія українців у тому, щоб захищати Західну Європу від руйнівного тиску варварської Росії» (С. Петлюра [21, с. 229]); «Україна приневолена бути фронтом проти Росії» (С. Рудницький [22, с. 294]); «розчленування Росії – це один із пунктів програми історичного «Призначення України» Ю. Липи» [28, с. 321].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У перспективі конструйованого Х. Макіндером «Стратегічного Хартленду» Україна постає як територія, де державність, господарсько-економічні та соціально-культурні відносини мають вибудовуватися, з огляду на головну мету і «вище» призначення української незалежності: бути, за формулою Д. Донцова, «передовою стежкою «воюючого папізму», або «антантського імперіалізму», або німецького «пертя на схід!»» [16, с. 105]. Фактично незалежність України пов'язується із необхідністю для неї стати театром боротьби «між двома взаємно ворожими цивілізаціями» (Д. Донцов) , ставка в якій – ослаблення Росії, впритул до її «розбиття», «розпаду», щоб позбавити «виняткового контролю над євразійськими теренами» [8, с. 110]. Тим самим ця незалежність виявляється зумовленою підтримкою західних країн, які, своєю чергою, зацікавлені в Україні, що є «сторожовим постом» та однією з баз їхньої постійної присутності на західних кордонах Росії-хартленду. «Україна – це форпост не лише Європи, але й західної цивілізації» [29].

«Форпост» же у прямому значенні – це передня варта, передній пост охоронних частин (в цьому сенсі – аванпост, тобто передовий сторожовий пост), укріплений пункт на кордоні. У переносному значенні – район, підприємство і т. ін., що є найбільш розвиненим, передовими і має провідне значення [30, с. 3, 1545]. У перспективі «Стратегічного Хартленду» друге, переносне значення терміна «форпост» стосовно України фактично збігається з першим – «район, що є найбільш розвиненим, передовим» тією мірою, в якій у цьому зацікавлені ініціатори та утримувачі «Стратегічного Хартленду». «Пост» – це місце, пункт, з якого зручно стежити за ким-небудь [30, с. 1082]. А також 1) усе доручене для охорони й оборони вартовому і місцевість чи її ділянка, де він виконує свої обов'язки; 2) військовослужбовець (група, підрозділ), які виконують спеціальне завдання і відповідним чином оснащене місце (пункт) [31]. Отож, Україна – це укріплений і оснащений відповідним чином пункт на західному кордоні Хартленду для виконання спеціального завдання – стежити за Хартлендом. Лишається питання: «Що далі?» У нагоді може стати згаданий на початку «алгоритм Макса Вебера», покликаний «змусити індивіда – або принаймні допомогти йому – усвідомити кінцевий смисл власної діяльності» [1, с. 145]. Допомогти у «знаходженні ясності», за висновком М. Вебера, означає, зокрема, навчити людей «визнавати незручні факти, <…> такі, що є незручними з точки зору їхньої партійної позиції» [1, с. 142].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вебер М. Наука как призвание и профессия. *Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в совр. об-ве.* Москва : Политиздат, 1991. С. 130−149.

2. Челлен Р. Государство как форма жизни. Москва : РОССПЭН, 2008. 319 с.
3. Андрианова Т.В. Геополитические теории XX века: Социально-философское исследование. Москва : ИНИОН, 1996. 178 с.
4. Макиндер Х. Круглая земля и обретение мира. *Космополис.* 2006/2007 (зима). № 2 (16). С. 56−69.
5. Макиндер Х. Демократические идеалы и реальность. *Полис.* 2011. № 2. С. 134−144.
6. Макиндер Х. Географическая ось истории. *Классика геополитики,* XX век : сб. сост. К. Королев. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. С. 9−30.
7. Цымбурский В.Л. Хэдфорд Макиндер: трилогия хартленда и призвание геополитики. *Остров Россия. Геополитические и хронополитические работы.* 1993−2006. Москва : РОССПЭН, 2007. С. 388−418.
8. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів-Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.
9. Блауэт Дж. Макиндер как британский Верховный Комиссар на юге России в 1919−1920 годах. URL: https://varjag-2007.dreamwidth.org/5079475.html?style=site&thread=128984755
10. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю 1660−1783. Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002. 634 с. URL: http://militera.lib.ru/science/mahan1/index.html
11. Страус А. Униполярность (Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России). *Полис.* 1997. № 2. С. 27−44.
12. Каплан Р. Месть географии. Что могут рассказать географические карты о грядущих конфликтах и битве против неизбежного. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2015. 411 с. URL: http://www.rulit.me/books/mest-geografii-chto-mogut-rasskazat-geograficheskie-karty-o-gryadushchih-konfliktah-i-bitve-protiv-n-read-405600-1.html
13. Савицкий П.Н. Континент Евразии. Москва: Аграф, 1997. 464 с.
14. Арон Р. Мир і війна між націями / Пер. з фр. Київ : МП «Юніверс», 2000. 688 с.
15. Бандера С. Перспективи української революції. URL: https://royallib.com/book/bandera_stepan/perspektivi_ukransko_revolyuts.html
16. Донцов Д. Твори. Том І. Геополітичні та ідеологічні праці / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львів : Кальварія, 2001. 488 с.
17. Липа Ю. Розподіл Росії. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1995. 148 с.
18. Барладяну-Бирладник В. Геополітичні погляди Юрія Липи. *Юрій Липа: голос доби і приклад чину* : Збірник наукових праць. Львів, 2001. С. 255−263.
19. Липа Ю. Призначення України. Дніпро. *Український фонд культури (щомісячник).* 1997. № 11−12. 267 с.
20. Липа Ю. Панування, Труд і Лад. Державність. 1995. № 2. С. 3−6.
21. Петлюра С.В. Статті. Київ : Дніпро, 1993. 341 с.
22. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упоряд., передмова О.І. Шаблія. Львів : Світ, 1994. 416 с.
23. Петров М.К. Искусство и наука. Пираты Эгейского моря и личность. Москва : РОССПЭН, 1995. 238 с. URL: http://coollib.com/b/96740/read#t2
24. Петров М.К. Пентеконтера: в первом классе европейской мысли. URL: http://www.situation.ru/app/j_art_739.htm
25. Шопрад Є. Хэлфорд Макиндер и «Хартленд». URL: http://oko-planet.su/politik/politikdiscussions/132721-halford-makkinder-i-hartlend.html
26. Зомбарт В. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. Москва : Государственное издательство, 1924. 126 с.
27. Міхновський М. Самостійна Україна. Київ : Діокор, 2002. 80 с.
28. Биковський Л. Апостол новітнього українства (1900−1944). *Юрій Липа: голос доби і приклад чину* : Збірник наукових праць. Львів, 2001. С. 319−323.
29. Галасюк В. Україна − це форпост західної цивілізації! URL: http://vkadri.com/video/oleh-liashko-viktor-halasyuk-ukraina-tse-forpost-zakhidnoi-tsyvilizatsii.html
30. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
31. Военный энциклопедический словарь / Ред. А.Э. Сердюков. Москва : Военное изд-во, 2007. 831 с. URL: http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/dictionary/details.htm?id=9232@morfDictionary

НОТАТКИ

НОТАТКИ

Наукове видання

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 16

Коректура • *Наталія Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Катерина Бараненко*

Формат 64х90/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 16,28. Замов. № 0319/68. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.